

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 15 (2013)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

De Stichting Oud-Vaderlands Recht geeft sinds 1999 *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* uit als opvolger van de in de jaren 1879-1999 gepubliceerde *Verslagen en Mededelingen*.

Pro Memorie is een *peer reviewed* tijdschrift. Een bijdrage wordt opgenomen na beoordeling volgens de principes van *double blind peer review*.

Pro Memorie bevat naast artikelen over de rechtsgeschiedenis van de oude Nederlanden en de voormalige overzeese vestigingen van Nederland en België ook recensies en aankondigingen (van dissertaties, oraties en specifiek rechtshistorische monografieën), kronieken (korte overzichten van activiteiten), interviews, necrologieën en beknopte biografieën van belangrijke rechtshistorici uit het Nederlandse taalgebied. Het werkterrein van *Pro Memorie* sluit aan bij dat van de Stichting Oud-Vaderlands Recht, maar doordat het tijdschrift zich nadrukkelijk ook op de zuidelijke Nederlanden richt, beslaat het een ruimer gebied. Het staat wel open voor studies op het terrein van het gereciperde geleerde recht, maar zal geen bijdragen bevatten betreffende het Romeinse en het canonieke recht, behalve als deze direct betrekking hebben op de Nederlanden. *Pro Memorie* richt zich dus ook niet op dezelfde doelgroep als het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het tijdschrift wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De onafhankelijkheid van de redactie wordt gewaarborgd door het Redactiestatuut.

Contribuant van OVR Contribuant van OVR wordt men door zich te abonneren op *Pro Memorie*. U kunt dat doen door te bellen, schrijven of mailen naar:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel.: 035-6859856 e-mail: bestel@verloren.nl www.verloren.nl

Redactie

Prof.dr. T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur; prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland; prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België; dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris; prof.dr. C.M. Cappon (Universiteit van Amsterdam); prof.dr. S. Dauchy (Université Lille 2); prof.dr. B.C.M. van Erp-Jacobs (Universiteit Tilburg); prof.dr. D. Heirbaut (Universiteit Gent); dr. mr. J.M. Milo (Universiteit Utrecht); prof.em.mr. P.L. Nève (Universiteit Tilburg en Radboud Universiteit), erelid; prof.dr. E. Put (Katholieke Universiteit Leuven en Rijksarchief Leuven); prof. dr. C.H. van Rhee (Universiteit Maastricht); prof.dr. J.S.L.A.W.B. Roes (Radboud Universiteit)

Uitgever

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl
Stichting OVR
www.rechtsgeschiedenis.org

Foto omslag: Portret van François Laurent (1810-1887).

Jaarcontributie €35,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is €20,-

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

In het redactioneel van de vorige aflevering deelden we mee dat de tweede aflevering van jaargang 2013 gewijd zou zijn aan de bijdragen van het Belgisch-Nederlands rechtshistorisch congres van december 2012 in Tilburg. De redactie heeft echter besloten hiervan een bijzonder nummer voor 2014 te maken. Die aflevering mag u verwachten in het voorjaar. Later dat jaar volgt dan een, al eerder aangekondigd, tweede bijzonder nummer met als thema ‘rechtsgeschiedenis in beeld’. Graag roepen we nog eens op om bijdragen in te sturen over rechtsiconografie en rechtsiconologie: de personificatie van recht, wet en gerechtigheid, portretten van juristen, schetsen en foto’s als bewijsmateriaal in processen, decoratie van gerechtsplaatsen, monumenten ter herinnering aan bijzondere juridische momenten, geïllustreerde rechtsboeken enz.

In het huidige nummer vindt de lezer opnieuw een mengeling van diverse onderwerpen. René Vermeir en Sylvie De Smet geven een institutionele beschrijving en een prosopografie van de vroegmoderne hoogbaljuws van de kasselrij van het Land van Waas, een tijdens de Opstand zwaar geteisterde streek. Frank Judo maakt met zijn bio-bibliografische studie over Henri Joseph van der Hoop de overgang van het ancien régime naar de nieuwste geschiedenis. Deze Brusselse jurist speelde een cruciale rol in de Brabantse Omwenteling. Judo reconstrueert zijn publicatielijst en analyseert zijn ideeën en inspiratiebronnen. Met Sjoerd Faber begeven we ons op het terrein van het strafrecht en vernemen we hoe zowel in noord als zuid gereageerd is op de *Code pénal* in de eerste jaren na de Franse overheersing. De scherpste kantjes werden afgevijld door toepassing van verzachtende omstandigheden. Een ander Napoleontisch wetboek is de aanleiding van het artikel van Dirk Heirbaut. Terwijl Nederland inmiddels al twee keer een nieuw BW kreeg, in 1838 en in 1992, blijft België verder sleutelen aan de *Code civil*. Een ontwerp van een nieuw wetboek van de hand van François Laurent, een van België’s grootste juristen uit de negentiende eeuw, haalde de parlementaire goedkeuring niet. Dirk Heirbaut bespreekt de redenen hiervan. Niettegenstaande deze mislukking blijft Laurent herinnerd als een ‘monumentale’ jurist. Stefan Huygebaert becommentarieert in de rechtsiconografische bijdrage van deze aflevering de beeldengroep die ter ere van Laurent werd geplaatst op het gelijknamige Gentse plein. Dit nummer sluit ten slotte af met enkele recensies.

We wensen u veel lees- én kijkplezier en ontmoeten u graag opnieuw als abonnee in 2014!

Louis Berkvens, hoofdredacteur Nederland
Georges Martyn, hoofdredacteur Vlaanderen
Paul Brood, redactiesecretaris

KOPSTUKKEN VAN DE KASSELRIJ

DE HOOGBALJUWS VAN HET LAND VAN WAAS IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW

In deze bijdrage wordt ingegaan op een vorstelijk ambtenaar die in het publiekrechtelijke en militaire leven van het Land van Waas een centrale rol speelde, de hoogbaljuw. De opzet van deze bijdrage is tweeledig. Enerzijds willen we nagaan wat precies de rol was die de hoogbaljuw in het Waasland speelde, welke zijn bevoegdheden waren en of daarin in de loop van de twee bestudeerde eeuwen wijzigingen zijn opgetreden. Anderzijds willen we een aantal persoonlijke aspecten van de opeenvolgende hoogbaljuws aan een onderzoek onderwerpen, in de hoop op die manier conclusies te kunnen formuleren met betrekking tot hun (evoluerende?) sociaal profiel. Familiale netwerken, loopbaanontwikkeling en sociale status zijn de belangrijkste elementen die daarbij tegen het licht zullen worden gehouden.

1 Het Land van Waas

De hoogbaljuw was in de kasselrij Land van Waas de voornaamste vertegenwoordiger van de vorst. Kasselrijen waren intermediaire publiekrechtelijke instellingen in het graafschap Vlaanderen, gesitueerd tussen de lokale besturen en de graaf. Zeer algemeen zou men ze kunnen definiëren als plattelandsdistricten, door de graaf ingericht in functie van de uitoefening van zijn gezag. De kasselrij Land van Waas lag in het noordoosten van de huidige provincie Oost-Vlaanderen. Ze behoorde tot het Gents Kwartier en had als noordelijke grens de steden en ambachten van Axel en Hulst. In het zuiden vormde de Durme de scheiding met het Land van Dendermonde, in het westen grensde het Land van Waas aan de kasselrij Oudburg, terwijl de oostelijke grens van de kasselrij werd gevormd door de Schelde. Aan de overkant van de stroom bevond zich het hertogdom Brabant, met de stad Antwerpen.

De kasselrij bestond uit twee delen, de Keure en de Apanage. De Keure omvatte negentien parochies: Bazel, Belsele, Daknam, Elversele, Kemzeke, Kruikebe, Lokeren, Melsele, Moerbeke, Nieuwkerken, Sinaai, Sint-Gillis, Sint-Niklaas, Sint-Pauwels, Stekene, Tielrode, Vrasene, Waasmunster en Zwijndrecht. Ook een gedeelte van Haasdonk, de zogenaamde Keure in Haasdonk, ressorteerde onder dit gebied. In de Keure oefende het hoofdcollège in naam van de graaf het opperste gezag uit. Twee van de Keureparochies, Kruikebe en Zwijndrecht, hadden een afwijkende regeling inzake de strafrechtspraak en

werden in de costumen als ‘vassalryen’ omschreven.¹ De Apanage omvatte de parochies Burcht, Eksaarde, Rupelmonde en Temse. Het waren bestuurlijk en juridisch onafhankelijke heerlijkheden, die rechtstreeks onder de Raad van Vlaanderen ressorteerden. Enkel voor wat betreft de vorstelijke belastingen waren ze aan het hoofdcollege onderworpen,² maar in de loop van de zeventiende eeuw kwamen ze meer en meer onder het gezag van het hoofdcollege te staan.³ Het Land van Beveren werd in de Wase costumen van 1618 omschreven als ‘ligghende neffens ende met diversche spleten geinclaveert inden voorseijden Lande van Waes’.⁴ Het gebied omvatte in oorsprong de dorpen Beveren, Kallo, Kieldrecht en Verrebroek, en telde daarnaast verschillende enclaves in de Keure.⁵ Het behoorde *stricto sensu* niet tot de kasselrij, maar had in de praktijk hetzelfde statuut als de Apanage. Het volledige ressort van de kasselrij werd aangeduid met de term ‘Generaliteit’.

2 Hoofdcollege en leenhof

De belangrijkste instellingen van de kasselrij waren het hoofdcollege en het leenhof. Het hoofdcollege bestond uit de hoogbaljuw – waarover zo dadelijk meer – en zeven hoofdschepenen, die voor het leven werden benoemd.⁶ Tal van hoofdschepenen woonden buiten het Land van Waas, doorgaans in Gent. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd bij de aanstelling van nieuwe hoofdschepenen geregeld erop aangedrongen dat de betrokkene zich in het Land van Waas zou vestigen.⁷ In de praktijk echter bleven verschillende hoofdschepenen in Gent wonen, tot de Geheime Raad op 28 februari 1658 een reglement uitvaardigde dat bepaalde dat de hoofdschepenen hun vaste verblijfplaats in het Land van Waas moesten hebben, zodat ze snel konden worden opgeroepen. Slechts één hoofdschepen mocht in Gent wonen ‘pour y solliciter les affaires dudit pays’.⁸ Deze regel werd bevestigd in een reglement van 5 november 1679.⁹ De leden van het hoofdcollege konden rekenen op ondersteuning door een griffier en verschillende ambtenaren, die de dagelijkse werking van de instelling verzekerden. Sinds 1518 werden de hoofdschepenen ook bijgestaan door een pensionaris. Dat was ‘eenen gheleerden ende gheexperimenteerden man’,¹⁰ een universitair geschoold jurist die de hoofdschepenen van advies diende, vooral

1 Costumen van den Lande van Waes, Gent, 1773, rubrica I, artikel III.

2 Costumen van den Lande van Waes, rubrica I, artikel IV.

3 R. De Bock, *Het Hoofdcollege van het Land van Waas (1648-1794). Bijdrage tot de politieke, institutionele en economische geschiedenis der kasselrijen in Vlaanderen*, licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1964, 8.

4 Beveren, Rijksarchief (hierna verkort ‘RABN’), Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 1784.

5 Doel wordt in dit overzicht niet vermeld, aangezien het pas in 1792 een afzonderlijke parochie werd. Tot dan ressorteerde Doel onder Kieldrecht.

6 P. Decuyper, *Verbanning, onthoofding, ophanging of brandstapel? De veroordeelden van de Raad van Beroerten in het Land van Waas en de Vier Ambachten*, licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, Gent, 1994, 12.

7 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 389, f° 11 v°.

8 ‘Om er de zaken van gezegd land te behartigen’, RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 14, f° 4.

9 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 14, f° 31.

10 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 3199, f° 6 v°-7 r°.

in het kader van de processen die voor het hoofdcollege werden gevoerd. Het feit dat het de pensionarissen wel was toegestaan om buiten de kasselrij te blijven wonen – en meestal was dat in Gent – toont aan dat het hoofdcollege competenties in huis wilde halen die in het eigen ressort niet voorhanden waren.

Het hoofdcollege stond onder meer in voor de verspreiding van de vorstelijke ordonnances, het vaardigde eigen verordeningen uit en keek toe op de naleving van alle regels. Het stelde de schepenen en griffiers aan in de Wase dorpen en oefende het toezicht uit op hun bestuur. De hoofdschepenen verleenden advies aan de Leden van Vlaanderen, dit is de Vlaamse standenvertegenwoordiging, inzake fiscale aangelegenheden en organiseerden de bedevellingen. Indien nodig werd het hoofdcollege door de landsheer ingeschakeld in het kader van de landsverdediging. De hoofdschepenen spraken ook recht in civiele zaken, meestal in beroep maar in sommige gevallen ook in eerste aanleg. Voor strafzaken werd de lage justitie in de kasselrij uitgeoefend door de dorpsschepenenbanken. Ernstige criminele aangelegenheden waren een bevoegdheid van het leenhof, dat werd gemaand en voorgezeten door de hoogbaljuw. Het bestond uit zeven ‘s gravenmannen, leenmannen uit de kasselrij die jaarlijks werden vervangen.¹¹ Het hoofdcollege speelde enkel een rol in de strafrechtspleging door het leenhof wanneer er tortuur aan te pas kwam. Indien het leenhof een verdachte die inwoner was van de Keure wenste te laten folteren, voorzag de keure van 1241 in een toezicht door de hoofdschepenen.¹² In dat geval bracht de hoogbaljuw de hoofdschepenen op de hoogte. Twee van hen woonden vervolgens de scherpe ondervraging bij.¹³

3 De hoogbaljuw

De werking van het hoofdcollege en het leenhof werd in grote mate gestuurd door de hoogbaljuw. Hij was de institutionele spil van de kasselrij. Aanvankelijk echter kende het Land van Waas geen eigen baljuw. Bij haar ontstaan in 1241 bleef de kasselrij ressorteren onder de Gentse baljuw, die bevoegd was voor het hele Gentse Kwartier. Hij benoemde de baljuw van het Waasland en beschouwde hem als een ondergeschikte. De Wase baljuwsrekeningen werden ook geïntegreerd in de rekeningen van de Gentse baljuw. Geleidelijk aan nam de invloed van Gent echter af. Dit was wellicht een gevolg van het zelfstandigheidsstreven van de nieuwe kasselrij, die hierin gesteund werd door de graven, aangezien zij hierdoor het stedelijke particularisme konden inperken. Al in de tweede helft van de dertiende eeuw noemden de Wase baljuws zich ‘baljuw’ in plaats van ‘onderbaljuw’ en vanaf 1335 werden ze rechtstreeks benoemd door de graaf in plaats van door de Gentse

¹¹ *Costumen van den Lande van Waes*, rubrica I, artikel XIII.

¹² Brussel, Stadsarchief (hierna verkort ‘SABR’), *Chartes van de graven van Vlaanderen met betrekking tot het Land van Waas*, zonder nummer.

¹³ *Costumen van den Lande van Waes*, rubrica I, artikel XVII. Dit gebeurde nog steeds in de tweede helft van de zeventiende eeuw, zie bv. RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 399, f° 97 v°.

baljuw.¹⁴ De Wase baljuw bleef echter de ondergeschikte van deze laatste, want hij moest aan hem financiële verantwoording afleggen.¹⁵ Gedurende de hele veertiende eeuw werden de ontvangsten en de uitgaven verbonden aan het ambt van baljuw van het Land van Waas ingelast in de rekeningen van de baljuw van Gent, die als enige rekenschap moest geven aan de graaf. Vanaf de regering van Jan zonder Vrees (1404-1419) maakten de Wase baljuws echter eigen rekeningen op, waarmee het laatste spoor van (financiële) ondergeschiktheid aan de baljuws van Gent definitief verdwenen was.¹⁶ In de loop van de zestiende eeuw liet de Wase baljuw zich meer en meer 'hoogbaljuw' noemen.¹⁷ De term raakte definitief ingeburgerd onder Servaas Van Steelant, die in dienst was van 1562 tot 1604.¹⁸ Zijn schoonzoon en opvolger Philippe de Recourt de Licques was de eerste die systematisch van de titel gebruik maakte. De praktijk werd officieel erkend door de gehomologeerde costumen van de kasselrij van 1618, waarin niet langer van de 'baljuw' maar van de 'hoogbaljuw' van het Land van Waas werd gesproken.¹⁹

De kandidaten voor het ambt dienden te voldoen aan een reeks voorwaarden. In eerste instantie was het vereist dat de te benoemen hoogbaljuw geboren was in Vlaanderen of in een gewest dat Vlamingen aanvaardde in overheidsfuncties. Dit stond gestipuleerd in een ordonnantie die Karel V op vraag van de Vier Leden in 1555 had uitgevaardigd en er werd door de Leden van Vlaanderen ook nauwgezet toegezien op de effectieve toepassing ervan.²⁰ Dat mocht graaf François van Ursel in 1686 ondervinden. Hij was eind 1685 door de vorst in het ambt benoemd en aansluitend ook door het hoofdcollege aanvaard,²¹ maar de Staten van Vlaanderen verzetten zich tegen de keuze. De graaf van Ursel was immers een Brabander en aangezien in Brabant enkel en alleen Brabanders werden benoemd, kwam hij niet in aanmerking voor een benoeming in Vlaanderen. Op 30 januari 1686 verbood de Raad van Vlaanderen aan de hoofdschepenen om de eed van de graaf van Ursel af te nemen.²² Hij werd uit zijn ambt ontzet en vervangen door Ferdinand Filips Van Boneem.²³

De hoogbaljuw moest zijn ambt persoonlijk uitoefenen en om die reden was hij van oudsher verplicht, zoals ook herhaald in het reglement van Karel II van 5 november 1679,

14 J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967, 190.

15 M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384-ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, 184-185.

16 Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, 190.

17 E. Van Naemen (red.), 'Chronique de François-Joseph de Castro', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* (hierna verkort 'AKOKW'), dln. 9 (1882-84) - 12 (1889-90), in het bijzonder 1885-86, 150.

18 R. Vermeir en S. De Smet, 'Kiezen zonder te verliezen. Hoogbaljuw Servaas Van Steelant en het Land van Waas, 1562-1585', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 2012, 93-118.

19 *Costumen van den Lande van Waes*, rubrica I, o.a. art. III-VII.

20 'Privilegie vander Keyserlycke Majesteyt in date 7 Meye 1555, dat niemant gheboren uutten landen, de welcke die van Vlaendre excluderen van officien, tot eeneghe officien inde landen van Vlaendre en zal werden gheadmitteert', in: J. Lameere (red.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, deuxième série, 1506-1700*, dl. 6, Brussel, 1922, 440.

21 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 403, f° 20 r° en Brussel, Algemeen Rijksarchief (hierna verkort 'ARA'), Audiëntie, inv.nr. 2332/6.

22 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 404, f° 233 v°-234 r°.

23 Van Naemen, 'Chronique', 1887-88, 343.

om in het Land van Waas gedomicilieerd te zijn.²⁴ Toch kon de hoogbaljuw ook een beroep doen op een stadhouder of luitenant. Marc Van Steelant legde op 23 september 1535 de eed af als tijdelijk stadhouder van zijn oom, hoogbaljuw Lodewijk Van Steelant. Het was de eerste keer dat een dergelijke aanstelling plaatsvond.²⁵ Dit betekende onder meer dat hij de lokale vierscharen kon gaan manen, wat voor de hoogbaljuw een forse tijdsbesparing inhield. Op 6 mei 1542 kreeg Lodewijk Van Steelant van de vorst opnieuw het recht om een stadhouder aan te stellen. Hij kreeg deze toelating omdat hij vaak ziek was en daardoor niet meer in staat was om zich verschillende keren per week te verplaatsen. Het recht werd hem op 27 juli 1546 opnieuw toegekend, dit keer voor de duur van zes jaar.²⁶ Ook hoogbaljuw Willem Van Waelwijck verkreeg in 1552 de toelating om een luitenant-hoogbaljuw aan te stellen, zonder dat er nog sprake was van een bepaalde termijn.²⁷ De plaatsvervanger van de hoogbaljuw kreeg op die manier een vast bestaansrecht; zijn aanstelling gebeurde niet meer ad hoc.

De hoogbaljuw werd benoemd door de vorst, al dan niet op voordracht van het hoofdcollege.²⁸ Zeker wanneer het ambt vacant werd als gevolg van onvoorziene omstandigheden, zoals in het geval van het plotse overlijden van de hoogbaljuw in functie, zetten de hoofdschepenen zelf de nodige stappen opdat zou worden gezorgd voor een spoedige vervanging. Zonder hoogbaljuw konden tal van zaken immers niet worden afgehandeld. In dergelijke omstandigheden was het doorgaans de stadhouder die als voorlopige opvolger werd aangesteld, of de oudste hoofdschepenen. Pas nadat de centrale regering een geschikte definitieve opvolger had gevonden, werd overgegaan tot de aanstelling van een nieuwe hoogbaljuw.²⁹ Na zijn eedaflegging in de Rekenkamer kreeg die de gebruikelijke ‘patentbrieven’ (of ‘open brieven’) overhandigd en werd het hoofdcollege geïnformeerd over de benoeming. Daarna volgde de inbezitname van het ambt in de kasselrij. Bij zijn aankomst in het Land van Waas werden de open brieven van de nieuwe hoogbaljuw door de hoofdschepenen onderzocht. Na goedkeuring legde hij vervolgens tijdens een plechtigheid in de kerk van Sint-Niklaas de eed af in handen van de oudste hoofdschepenen. Dit gebeurde in aanwezigheid van alle mindere wetten van de kasselrij. Vanaf dat ogenblik

24 ‘Reglement voor het hoofd-collegie vanden Lande van Waes’, 5 november 1679, in: *Derden placcaet-boeck van Vlaenderen*, Gent, 1685, 342-346. Van de baljuws werd traditioneel verwacht dat ze in hun standplaats zouden verblijven, zie Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, 159-161.

25 Van Naemen, ‘Chronique’, 1885-86, 133.

26 Van Naemen, ‘Chronique’, 1885-86, 140.

27 Van Naemen, ‘Chronique’, 1885-86, 150.

28 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 3199, f° 11 r°.

29 Zo werd in februari 1552 stadhouder Daniel De Vleeschouwer aangesteld tot voorlopig hoogbaljuw in opvolging van Lodewijk Van Steelant, die op 17 november 1551 overleden was (ARA, Audiëntie, inv.nr. 1653/1). Aansluitend drongen de hoofdschepenen er bij de centrale regering op aan een definitieve opvolger te benoemen. Uiteindelijk duidde de centrale regering Willem Van Waelwijck aan om Lodewijk Van Steelant op te volgen. Hij werd aangesteld op 19 maart 1552, Rijsel, Archives Départementales du Nord (hierna verkort ‘ADN’), Chambre des Comptes, inv.nr. 48, f° 62. In 1561 stelde het hoofdcollege voor om de oudste hoofdschepenen, Jan Van Royen, aan te stellen als voorlopige vervanger, RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 449.

was hij officieel in functie.³⁰

Sinds de regering van Karel de Stoute werd het baljuwschap van het Land van Waas verpacht.³¹ In ruil voor een jaarlijks aan de vorst te betalen bedrag kon de baljuw een groot deel van de inkomsten die het ambt genereerde voor zich houden. De totale jaarlijkse opbrengst van het baljuwsambt van Waas is niet te achterhalen, maar ongetwijfeld lag ze aanzienlijk hoger dan de som die de hoogbaljuw jaarlijks op tafel moest leggen. Philippe de Recourt de Licques betaalde in het begin van de zeventiende eeuw 400 pond groten of 2.400 gulden per jaar.³² Vanaf 1662 werd de functie in leenpand (*engagère*) gegeven. Hoogbaljuw Alexander II de Bournonville betaalde 40.000 gulden aan de vorst. Voor die prijs kon hij vrij over het ambt beschikken, tot op het ogenblik dat de vorst aan hem of zijn opvolger dit bedrag zou terugbetalen en het ambt zou terugkeren naar de kroon.³³ Zolang dit niet gebeurde, kon de Wase hoogbaljuw zelf zijn opvolger aanduiden, al dan niet tegen de vereffening van de pandsom die hij er zelf voor betaald had. Naast de eventuele vereffening van de pandsom diende de opvolger in alle geval aan de vorst een eenmalige ambtstaks te betalen, die in 1665 3.200 gulden bedroeg.³⁴

4 Opdrachten en bevoegdheden van de Wase hoogbaljuws

De hoogbaljuw was de vertegenwoordiger van de vorst in het Land van Waas en het hoofd van het bestuur van de kasselrij. Dit bracht een groot aantal opdrachten en bevoegdheden van uiteenlopende aard met zich mee.

De hoogbaljuw regelde de overdracht van lenen en inde ten behoeve van de vorst de feodale en heerlijke rechten. Voor elke overdracht van een leen dat rechtstreeks van de vorst gehouden werd, was zijn voorafgaandelijke toestemming als opperste leenheer vereist. Deze procedure verliep via de hoogbaljuw. Hij ontving ook de bedragen die in het kader van de overdracht betaald moesten worden. In geval van overdracht door erfopvolging diende alleen de leenverheffing (reliëf) betaald te worden (in de zestiende eeuw meestal tien pond parisis).³⁵ Bij een overdracht door verkoop moest de tiendepening worden betaald door de verkoper en de leenverheffing door de koper.³⁶ De hoogbaljuw deed verder

30 François-Joseph de Castro maakt in zijn *Chronique* meermaals melding van deze plechtigheid, die telkens een belangrijk momentum betekende in het publieke leven in de kasselrij, zie o.m. Van Naemen, 'Chronique', 1887-88, 154 (Philippe de Recourt de Licques, 1604) en 1889-90, 50-51.

31 Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, 370.

32 Van Naemen, 'Chronique', 1887-88, 154.

33 Zie over de verschillende modaliteiten van ambtsverkoop A. Vandenbulcke, *Le pouvoir et l'argent sous l'Ancien Régime*, Kortrijk, 1992, 27.

34 Van Naemen, 'Chronique', 1887-88, 308.

35 Zie A. De Maere-Limnander, 'Oud Vlaamsche leenen, gelegen binnen de Lande van Waes', *Annales du cercle archéologique du pays de Waas*, 1862-64, 167-178 en 295-310.

36 Eerste rekening van Servaas Van Steelant als hoogbaljuw, 15 september 1562 (ARA, Rekenkamers, inv.nr. 14.475, f° 4-5). Het gebeurde regelmatig dat de betrokkenen het betalen van deze rechten trachtten te omzeilen, wat hoogbaljuw Philippe de Recourt de Licques er in 1622-1623 toe bracht aan te dringen op regelgeving ter zake, zie *Placcaet ende ordonantie*

ook onder meer de afhandeling van de rechten van dode hand, de erfopvolging van bastaarden, het recht op nalatenschap van vreemdelingen en de nalatenschap van overledenen zonder rechtstreekse erfgenamen.

Op bestuurlijk vlak maakte de hoogbaljuw deel uit van het hoofdcollege en participeerde hij in de werkzaamheden van deze instelling. Hij zat de vergaderingen van het hoofdcollege voor en trad er op als vertegenwoordiger van de landsheer. In die hoedanigheid waren hem een aantal specifieke bevoegdheden toegekend. Zijn meest omvattende taak was de controle op het optreden van de hoofdschepenen. De hoogbaljuw greep in wanneer hij van mening was dat het hoofdcollege of een bepaalde hoofdschepen niet goed functioneerde. Spanningen waren van tijd tot tijd niet van de lucht.³⁷ Hij trad op als auditeur van de rekeningen van de Generaliteit.³⁸

De hoogbaljuw had het laatste woord inzake de vernieuwing van de lokale schepenbanken, die jaarlijks gebeurde in januari.³⁹ De parochies konden een aantal geschikte personen voorstellen, waaruit de hoofdschepenen en de hoogbaljuw een keuze maakten.⁴⁰ De tussentijdse vervanging van schepenen gebeurde door de hoogbaljuw. De aanstelling van lokale griffiers, baljuws en meiers – deze laatsten hadden vooral een politionele functie⁴¹ – was eveneens een zaak van het hoofdcollege en de hoogbaljuw. Alle lokale ambtenaren dienden in handen van de hoogbaljuw of zijn plaatsvervanger de ambtseed af te leggen. Ook na de algemene verkoop van de Wase meiersambten vanaf 1656 bleven de houders-eigenaars en hun opvolgers verplicht de ambtseed te doen.⁴² Het leenhof – het hoogste strafrechtcollege in het Land van Waas bestaande uit zeven leenmannen van de graaf in de kasselrij – werd eveneens door de hoogbaljuw samengesteld. De uittredende 's graevenmannen stelden daartoe een lijst op van veertien geschikte leenmannen, waaruit de hoogbaljuw kon kiezen.⁴³

Vorstelijke ordonnanties of bevelen die naar het Waasland werden gestuurd, werden in de kasselrij door de hoogbaljuw en het hoofdcollege samen afgekondigd.⁴⁴ De dorpen

s'coninx ons gheduchs heeren aengaende de contracten van beleeninghe ende staende sekens (21 januari 1621 en 3 juli 1623); Gent, Stadsarchief (hierna verkort 'SAG'), Oud Archief, reeks 1bis, inv.nr. 2.

37 Zie bv. het dossier inzake het geschil tussen hoogbaljuw Jacques des Marès en de hoofdschepenen in verband met het afnemen van de eed van de meiers, anno 1677 (RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 668). Zie ook E. Van Der Vynckt, *Les anciennes magistratures du Pays de Waes et leurs titulaires. Recherches historico-biographiques*, Sint-Niklaas, 1867, 43-47.

38 J. Van Vlierberghe, 'Het belastingstelsel in Vlaanderen tijdens de XVIe en XVIIe eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis van het hertogdom Brabant*, 1930, 45.

39 Verzoekschrift hoofdcollege aan de vorst, 14 juli 1584, ARA, Audiëntie, inv.nr. 1799/2.

40 Deze procedure werd geformaliseerd door een reglement van de Geheime Raad van 28 februari 1658, RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 24, f° 5 v°.

41 Zie bv. Van Naemen, 'Chronique', 1887-88, 192.

42 De Bock, *Het Hoofdcollege*, 152. In 1650 had de kasselrij het benoemingsrecht van de meiers van de vorst afgekocht, Van Naemen, 'Chronique', 1887-88, 295.

43 *Costumen van den Lande van Waes*, rubrica I, art. XIII.

44 Zie bv. het bevel van 11 januari 1567 van landvoogdes Margaretha van Parma aan alle leen- en achterleenmannen van het Land van Waas om opnieuw de eed van trouw aan de landsheer af te leggen, P. Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche Oorloghen*, dl. 1, Amsterdam, 1621, f° 104 v°. Het werd door hoogbaljuw Servaas Van Steelant afgekondigd in alle parochiekerken van het Waasland, Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 175.

dienden de plakكاتen te publiceren door ze op te hangen aan de kerkdeuren.⁴⁵ Het hoofdcollege had ook het recht om zelf verordeningen op te stellen. Deze werden meestal aangeduid onder de noemer ‘statuten, ordonnanties en voorgeboden’. Het betrof regelgeving met een lokaal of regionaal karakter over alle aspecten van het dagelijks leven. In de costumen van 1618 werd dit recht op het opstellen van verordeningen uitdrukkelijk vermeld.⁴⁶ De reglementen van het hoofdcollege konden echter pas worden uitgevaardigd na goedkeuring door de hoogbaljuw. Die zag er ook op toe dat alle verordeningen effectief werden toegepast en hij stond in voor de ordehandhaving in de kasselrij. De hoogbaljuw en zijn medewerkers traden op tegen vagebonden, rondzwervende soldaten en allerlei ‘quaetdoenders’. Als het nodig was, werd bijkomende mankracht aangeworven om een landwacht in te stellen, die opereerde onder zijn supervisie.⁴⁷ Indien er zich in de kasselrij problemen voordeden van openbare veiligheid, was hij het aanspreekpunt. In 1643 bijvoorbeeld schreven de Geestelijkheid en de Vier Leden van Vlaanderen een brief naar aanleiding van de klachten van ‘messagiers ende passagiers’ die tussen Gent en Antwerpen reisden en veel hinder ondervonden van landlopers. Aan de hoogbaljuw werd gevraagd om de nodige maatregelen te treffen, opdat ‘de passanten liberlick moghen doen heurl[ieder] negotie’.⁴⁸

De gerechtelijke bevoegdheden van de hoogbaljuw waren uitgebreid. Hij trad op als maner van de lagere vierscharen in de Keuregemeenten, van de hoge vierschaar en van het leenhof. De lokale vierscharen spraken recht in burgerlijke zaken en in criminele zaken ‘daer nog lyf nog let aen en hangt’,⁴⁹ dit zijn lichte vergrijpen zoals overtredingen van politiereglementen, kleine diefstallen of het toebrengen van geringe materiële schade. De hoge vierschaar (de rechtspleging door het hoofdcollege) was er voor burgerlijke zaken in eerste aanleg en in beroep. Het leenhof stond in voor de hoge strafrechtspraak. Al deze gerechtelijke instanties konden niet tot de rechtspleging overgaan zonder dat ze daartoe door de hoogbaljuw of diens luitenant waren gemaand. De zittingen van de hoge vierschaar en het leenhof werden door hem geleid. De hoogbaljuw was ambtshalve verplicht delinquenten op te sporen en te arresteren en de bestraffing van hun misdrijven voor de rechtbank te vorderen. Het was aan hem om te bewijzen dat de verdachte de hem ten laste gelegde feiten ook werkelijk had gepleegd. Hij kon de schepenen daartoe verzoeken bepaalde onderzoeksdaden te stellen, onder meer aan de tortuur onderwerpen in de hoop op die manier bekentenissen af te dwingen. Tijdens de zittingen van het leenhof trad hij niet op als rechter maar als openbaar aanklager. Na het vonnis stond hij in voor de uitvoering ervan.

Op militair vlak had de hoogbaljuw in principe weinig of geen permanente verantwoordelijkheden. In tijden van oorlog echter werd door de centrale regering regelmatig

45 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 1087.

46 *Costumen van den Lande van Waes*, rubrica I, art. XI.

47 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 390, f° 115 r° (februari 1630).

48 Gent, Rijksarchief (hierna verkort ‘RAG’), Staten van Vlaanderen, inv.nr. 135, f° 48 v°.

49 *Costumen van den Lande van Waes*, rubrica I, art. XXI.

op hem een beroep gedaan voor het lichten van troepen of het leveren van allerlei goederen en diensten.⁵⁰ Het losbarsten van de opstand in de Nederlanden zorgde voor een ommezwaai. Zowel in de periode dat het Waasland onder controle stond van de rebellen als na de herovering van het gebied door de legers van Filips II, speelde de hoogbaljuw een cruciale militaire rol. In 1584-1585 ontpopte Servaas Van Steelant zich als de logistieke steun en toeverlaat van Alexander Farnese. Onder Van Steelants impuls werd de hele kasselrij ingeschakeld om de belegering van Antwerpen mogelijk te maken. Zonder de niet aflatende inzet van de hoogbaljuw en zijn kasselrij had Farnese het zeker een stuk moeilijker gehad om de Scheldestad op de knieën te dwingen.⁵¹ Ook nadien leverden de Wase hoogbaljuws zeer regelmatig logistieke ondersteuning voor de krijgsverrichtingen. Bijna de hele zeventiende eeuw lang blijven de Zuidelijke Nederlanden in oorlogen verwickeld – na 1648 was het alle hens aan dek tegen Frankrijk – en ook het Waasland onderging daarvan de gevolgen. De hoogbaljuw fungeerde daarbij als liason tussen de kasselrij en de militaire overheden. Hij zorgde voor het lichten en bewapenen van Waaslanders die werden ingezet voor bewakingsopdrachten,⁵² hij leidde de inkwartiering van troepen in goede banen (of hij trachtte het Waasland van logementen te vrijwaren)⁵³ en hij stond in voor de inspectie van forten en vestingen in de buurt.⁵⁴ Nadat de Fransen in maart 1678 Gent hadden ingenomen, onderhandelden hoogbaljuw Philippe-François de Jauche de Mastaing en hoofdschepen Jacques Filips van der Beken met het Franse leger in de hoop dat de kasselrij zoveel mogelijk zou gespaard blijven.⁵⁵

5 De hoogbaljuws in de zestiende en zeventiende eeuw

Veertien personen werden in de loop van de zestiende en de zeventiende eeuw tot Waas hoogbaljuw benoemd. Omdat in de eerste jaren van de zestiende eeuw de mandaathouders zich in snel tempo opvolgden, laten we de reeks pas aanvangen met Paul d'Hauwe, die het ambt vanaf 1 augustus 1507 heeft bediend. Voor elk van de hoogbaljuws onderzoeken we, in zoverre de beschikbare bronnen dat toelaten, een reeks gemeenschappelijke

50 Zie bv. het verzoek aan hoogbaljuw Willem van Waelwijck van 26 juli 1552 om zo snel mogelijk twee Wase vendels voetmannen te verzamelen en uit te rusten. De mannen moesten naar Tienen gaan en zich bij de andere twee vendels voegen die daar al verzameld waren. De hoogbaljuw diende hen te begeleiden, maar eens ze in Tienen waren aangekomen moest hij het bevel over de troepen afstaan. Er werd hem ook gevraagd om erop toe te zien dat de mannen geen 'fouille ou dommaige' zouden begaan tijdens hun doortocht, ARA, Audiëntie, inv.nr. 1653/1.

51 Vermeir en De Smet, 'Kiezen zonder te verliezen', *passim*.

52 Zie bv. de lichte van 1621 van ca. 200 weerbare mannen voor bewakingsopdrachten in de kasselrij, ARA, Audiëntie, inv.nr. 2028/1.

53 Zie bv. de logementen in de zomer en het najaar van 1625, RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 390, f° 69, of in 1639, ARA, Geheime Raad. Delen, inv.nr. 304, f° 124 r°-126 r°.

54 Inspectieopdracht voor de hoogbaljuw in 1666, RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 394, f° 4 r°. Zie ook E. Jacobs, *De militaire bezetting in het Land van Waas tijdens de periode 1576-1648*, licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1988, 77-86.

55 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 400, f° 3 v°-4 r°.

vragen. We buigen ons over de familiale antecedenten, de huwelijkspartner(s) en de kinderen van de hoogbaljuws. We bekijken hun carrièreverloop voordat ze in het ambt werden benoemd en ook nadat ze er (eventueel) afstand van hadden gedaan. We gaan na om welke reden precies zij tot hoogbaljuw werden benoemd en hoelang hun mandaat heeft geduurd. Aan de hand van deze vragen hopen we een vrij goed beeld te kunnen schetsen van het profiel van de mandaathouders en de mechanismen te achterhalen die speelden bij de benoeming.

5.1 Paul d'Hauwe (hoogbaljuw 1507-1523)

Over d'Hauwe zijn weinig gegevens bekend, maar er zijn sterke aanduidingen dat hij de adellijke status genoot.⁵⁶ Hij was een zoon van Laureyns d'Hauwe⁵⁷ en woonde in Stekene.⁵⁸ Hij werd benoemd op 1 augustus 1507.⁵⁹ Tijdens zijn mandaat liet hij zich meermaals vervangen door Gerard Stragiers en Jozef De Baenst.⁶⁰ Hij bleef hoogbaljuw tot in 1523. Paul d'Hauwe was de echtgenoot van Isabella van den Hove. Hun dochter Josina huwde in 1517 met François van Eksaarde, zoon van Gaspar van Eksaarde, de toenmalige griffier van het hoofdcollege. De trouwpartij vond plaats in Stekene en baarde met 400 genodigden enig opzien in de streek.⁶¹ Hun zoon Paul was van 1533 tot aan zijn dood in 1542 hoofdschepen. Een andere zoon, Antoon, schreef zich in 1524 in aan de universiteit van Leuven.⁶²

5.2 Lodewijk Van Steelant (hoogbaljuw 1523-1529 en 1532-1551)

Lodewijk Van Steelant stamde uit een adellijke Wase familie, waarvan de leden al sinds de vijftiende eeuw aanzienlijke ambten in de kasselrij bekleedden. Zijn grootvader Jan Van Steelant was van 1477 tot aan zijn dood in 1487 hoofdschepen van Waas. Zijn grootmoeder Catharina De Neve kwam eveneens uit een vooraanstaande Wase familie, die in de vijftiende en zestiende eeuw hoofdschepenen, griffiers en een hoogbaljuw voor de kasselrij leverden.⁶³ De familie Van Steelant was door en door vervlochten met het Bourgondisch-Habsburgs regime. Een van Lodewijks voorvaderen, hoofdschepen Jan Van Stee-

56 Zijn zoon Paul wordt door Van der Vynckt aangeduid als *écuyer*. E.M.J. Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures du Pays de Waes et leurs titulaires*, Sint-Niklaas, 1867, 133. Sinds het einde van de vijftiende eeuw duidde deze titel op adeldom, F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel, ca. 1350-ca. 1500*, Gent, 2011, 12. Er kan dus worden verondersteld dat de familie d'Hauwe al enige tijd als van adel werd beschouwd. De (hoog-)baljuws van de vijftiende eeuw behoorden quasi allen tot de adelstand, Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 56-67.

57 *Catalogue d'une grande collection de livres curieux et singuliers en toutes les facultés*, Gent, 1833, 126.

58 Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 129; E. Reusens, A. Schillings en J. Wils (red.), *Matricule de l'Université de Louvain*, dl. 3, Brussel, 1954, 717.

59 Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 110.

60 Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 111-113 en 117; ARA, Rekenkamers. Delen en banden (registers), inv.nr. 14463.

61 Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 129; *Quartiers généalogiques des familles nobles des Pays-Bas*, Keulen, 1776, 122.

62 Reusens et al., *Matricule*, dl. 3, 717.

63 Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 265; Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 107-109.

lant, moest zijn trouw aan Filips de Goede zelfs met de dood bekopen. Op 15 mei 1452 werd hij samen met zijn collega Pieter Vaenkin in Gent onthoofd omdat ze tijdens de Gentse Opstand van 1449-1453 aan de kant van de hertog waren blijven staan. Even voordien was ook de Wase hoogbaljuw Govaert Braem hetzelfde lot beschoren.⁶⁴

De vader van Lodewijk Van Steelant heette ook Lodewijk.⁶⁵ Hij was kapitein en baljuw van Biervliet en maakte deel uit van de commissie die op 16 mei 1515 door Karel V werd aangesteld om de transport van Vlaanderen te herzien.⁶⁶ Hij was gehuwd met Barbara van Boekhoute, met wie hij, naast Lodewijk jr., nog enkele andere kinderen had. Joos was de oudste zoon en de enige meerderjarige toen Lodewijk sr. in 1520 overleed.⁶⁷ Hij was hoofdschepen van 1517 tot 1546. Langs vaderskant had Lodewijk Van Steelant verschillende ooms en tantes met aanzien, die in het politiek-institutionele en sociale leven van het Waasland een belangrijke rol speelden.⁶⁸ Naar met redenen kan worden verondersteld, hebben de familiale antecedenten een grote rol gespeeld bij zijn aanstelling tot Waas hoogbaljuw.

Lodewijk Van Steelant jr. trouwde in 1526 in de Wase parochie Bazel met Cornelia Hoens, met wie hij twee dochters kreeg: Johanna Van Steelant trouwde met Lodewijk Van Pottelsberghe, een zoon van hoofdschepen Willem Van Pottelsberghe; Barbara Van Steelant huwde met Pieter van der Straten, heer van Cleydael en baljuw van Temse.⁶⁹

Van 1520 tot 1523 was hij griffier van het hoofdcollege. Kort na zijn eedaflegging als hoogbaljuw op 20 november 1523 duidde hij zijn achterneef Jan De Neve aan als nieuwe griffier.⁷⁰ In 1529 deed Lodewijk Van Steelant afstand van zijn ambt ten voordele van Simon Maegherman. Na diens overlijden legde hij op 16 september 1532 opnieuw de eed af.⁷¹ Van Steelant bleef het ambt uitoefenen tot zijn dood op 17 november 1551.⁷²

5.3 Simon Maegherman (hoogbaljuw 1529-1532)

Over Simon Maegherman is niet veel bekend. Hij was de auteur van het leenboek van Waas (1528), dat hij opmaakte op last van hoogbaljuw Van Steelant. Hij werd daarin omschreven als 'deurwaerdre van der keyserlycke majesteyt'.⁷³ Maegherman legde de eed af

64 A.J.L. Van Den Bogaerde, *Het distrikt St. Nikolaas, voorheen Land van Waes*, dl. 2, Sint-Niklaas, 1825, 115; J. Haemers, *De Gentse Opstand 1449-1453. De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijk kapitaal*, Kortrijk, 2004, 290.

65 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 3199, f° 30.

66 *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série (1506-1700)*, dl. 1, Brussel, 1893, 403.

67 C. Vleeschouwers, *Het archief van de Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent. Regesten der oorkonden*, Brussel, 1983, 729-731.

68 Het gezin van Jan Van Steelant en Catharina De Neve telde veertien kinderen, zie P.P.J.L. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555): een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*, Nijmegen, 1990, 401.

69 Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 70.

70 Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 121.

71 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 1087.

72 ARA, Audiëntie, inv.nr. 1653/1.

73 A.J.V.M. de Schoutheete de Tervarent, *Livre des Feudataires des Comtes de Flandre au Pays de Waes aux XIVe, XVe et XVIe siècles*,

als hoogbaljuw op 23 maart 1529.⁷⁴ Hij overleed in 1532 en werd opgevolgd door Lodewijk Van Steelant, die ook zijn voorganger was.⁷⁵

5.4 Willem Van Waelwijck (hoogbaljuw 1552-1561)

De familie Van Waelwijck was afkomstig uit het hertogdom Brabant. Het is onduidelijk wanneer de overstap naar Vlaanderen werd gemaakt, maar het is erg waarschijnlijk dat Willem Van Waelwijck in het graafschap werd geboren, zoniet zouden de Vier Leden zeker moeilijkheden hebben gemaakt rond zijn benoeming tot hoogbaljuw. In het tweede kwart van de zestiende eeuw wordt hij in het jaarboek van de Gentse Sint-Antoniushulpe (de kolveniers of busschieters) in de lijst van adellijke gildebroeders vermeld als de ‘secretaris van mynen heere van Roeux’.⁷⁶ Hij was dus een directe medewerker van Adriaan van Croÿ, eerste graaf van Roelx en gouverneur van het graafschap Vlaanderen, wat betekent dat hij zich bevond in het centrum van de macht. Hij werd door Croÿ onder meer belast met de financiële aspecten van de bouw van de dwangburcht die Karel V had bevolen na de opstand van de Gentenaars in 1537-1540.⁷⁷ In 1542 werd hij benoemd tot ontvanger-generaal van het vorstelijk domein in Oost-Vlaanderen.⁷⁸ In 1549-1552 trad hij viermaal op als commissaris voor de wetsvernieuwing in Gent.⁷⁹

Willem Van Waelwyck was hoofdschepen van de kasselrij van 1547 tot 1552. Uiterlijk in 1550 vestigde hij zich ook effectief in het Waasland. Op 20 februari 1550 verkreeg hij immers van Karel V een octrooi waarbij de heerlijkheden Willemaars en Ter Moere (die zich uitstrekten over het grondgebied van Belsele en Sint-Niklaas) werden samengevoegd tot één leen, het Hof te Walburg. Van Waelwyck liet er een kasteel optrekken.⁸⁰ In het octrooi ter vereniging van beide heerlijkheden worden de ‘bons et loyaulx services’ geprezen die Van Waelwyck had geleverd aan Karel V. Zo was hij in het gevolg van de vorst afgereisd naar de Spaanse koninkrijken, Italië en het Heilig Roomse Rijk, en hij had zich ook verdienstelijk gemaakt op het slagveld.⁸¹ Omstreeks 1550 stond hij dus op het hoogtepunt van zijn macht en aanzien. Dit kan ertoe hebben bijgedragen dat hij, toen het ambt door het overlijden van Lodewijk Van Steelant eind 1551 vrijkwam, het Wase hoogbaljuwschap in de wacht wist te slepen. Het was immers opvallend dat niet Marc Van Steelant, die eerder

Sint-Niklaas, 1872, 223.

74 Van Naemen, ‘Chronique’, 1885-86, 123.

75 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 1087 en Van Naemen, ‘Chronique’, 1885-86, 131.

76 F. Vanderhaeghen (red.), *Jaerboeken van het souvereine gilde der kolveniers, busschieters en kanoniers gezegd hoofdgilde van Sint Antone te Gent*, Gent, 1867, 9.

77 ‘Acte du comte du Roelux, qui commet Guillaume de Waelwyc à l’effet de payer les dépenses qu’occasionnera la construction du château de Gand’, in: L.P. Gachard (red.), *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Brussel, 1846, 365.

78 F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der stad St.-Nicolaas*, dl. 1, Gent, 1881, 205; ADN, *Chambre des Comptes*, inv. nr. 4172.

79 *Memorieboek der stad Ghent van tjaer 1501 tot 1795*, dl. 2, Gent, 1853, 250-260.

80 A. Sirlet, *Het Land van Waas, Sint-Niklaas*, 1870, 345.

81 ‘De goede en trouwe diensten’, De Potter en Broeckaert, *Geschiedenis*, 205.

had gefungeerd als luitenant-hoogbaljuw van zijn oom Lodewijk,⁸² de functie overnam, maar buitenstaander Willem Van Waelwyck. In zijn benoemingsbrief wordt in alle geval uitgebreid melding gemaakt van zijn vele diensten aan de vorst.⁸³ Van Waelwyck was in 1552 duidelijk nog steeds een vertrouweling van de keizer. Marc Van Steelant werd wel hoofdschepen en bleef dat tot zijn overlijden in 1569.⁸⁴

Hoogbaljuw Van Waelwyck zou zijn krediet echter snel verspelen. Hij maakte zich onder meer schuldig aan verboden composities, waaruit hij heel wat geldelijk gewin haalde, en pleegde fraude bij het opstellen van de baljuwsrekeningen. In 1561 ontzette de Raad van Vlaanderen hem uit zijn ambt omwille van 'dillicten en[de] mesusen in cas d'officie'. Al zijn goederen werden verbeurd verklaard en hij werd voor vijftig jaar uit het graafschap verbannen.⁸⁵ Drie jaar later kreeg hij van landvoogdes Margaretha van Parma persoonlijk pardon, met herroeping van zijn verbanning en tenietdoening van de confiscatie van zijn eigendommen. Hij kreeg wel het verbod ooit nog een baljuwsambt uit te oefenen.⁸⁶ Luitenant-hoogbaljuw Joos De Neve nam tijdelijk het ambt over tot Servaas Van Steelant als definitieve opvolger werd aangesteld.⁸⁷ De onderling sterk verbonden families Van Steelant-De Neve verwierven zo weer de controle.

5.5 Servaas Van Steelant (hoogbaljuw 1562-1576 en 1579-1603)

Servaas was de oudste zoon van Willem Van Steelant en Margaretha Parmentier, die samen vijf kinderen hadden.⁸⁸ Via vererving kwam een deel van het fortuin van zijn groot-tante Livina Van Steelant en haar echtgenoot, de Gentse poorter (met Wase anteceden-ten) Lieven van Pottelsberghe, bij hem terecht, onder meer de heerlijkheid Wissekerke, waaraan sinds 1520 het ambt van ontvanger van de beden in het Land van Waas verbonden was.⁸⁹

Uit de matrikelen van de Leuvense universiteit blijkt dat hij zich daar in 1555 inschreef,⁹⁰ maar verdere bijzonderheden over zijn opleiding zijn niet bekend. Van Steelant huwde

82 Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 133.

83 ADN, Chambre des Comptes, inv.nr. 48, f° 62.

84 RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nr. 27.947.

85 Van Naemen, 'Chronique', 1885-86, 163; RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 3199, f° 39 v°.

86 M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*, Hilversum, 2004, 240 en 251.

87 ARA, Rekenkamers. Delen en banden (registers), inv.nr. 14474; ARA, Audiëntie, inv.nr. 1711/1.

88 Kruike, Kasteel Wissekerke (hierna verkort 'KW'), Vilain XIII, inv.nr. 4472b.

89 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 1560; KW, Vilain XIII, inv.nr. 4468.

90 De matrikelen van de Leuvense universiteit vermelden zowel een Servaas Van Steelant uit Gent (in 1550) als een Servaas Van Steelant uit Waasmunster (in 1555), Reusens et al., *Matricule*, dl. 4, Brussel, 1961, 405 en 522. Het is aannemelijk dat de eerste vermelding wijst naar de zoon van Marc Van Steelant. Deze Servaas woonde inderdaad in Gent en werd er meermaals schepen, zowel van Gedele als van de Keure, en was van ca. 1575 tot 1590 ook ontvanger-generaal of ontvanger van het vorstelijk domein van Vlaanderen; ARA, Rekenkamers, nrs. 2745-2752, 2753 en 2756-2760; ADN, Chambre des Comptes, inv.nr. 4180. Marc Van Steelant was een halfbroer van Willem Van Steelant, de vader van hoogbaljuw Servaas Van Steelant. De Servaas Van Steelant uit Waasmunster betreft met zekerheid de latere hoogbaljuw, aangezien die toen inderdaad te Waasmunster woonde (KW, Familie Vilain XIII, inv.nr. 4472b).

driemaal en gaf in zijn partnerkeuze blijk van een weloverwogen sociale en economische berekening. Zijn eerste echtgenote was Josina Van Havre, een dochter van Frans Van Havre, die van 1559 tot zijn dood in 1587 ontvanger-generaal van de Vlaamse beden was. Over dit huwelijk is verder niet veel bekend.⁹¹ Door het vroeg overlijden van de echtgenote hield het nauwelijks enkele jaren stand. In 1564 hertrouwde Servaas Van Steelant met Leonarda da Diacceto, de rijke weduwe van de Florentijnse koopman Bernardo Carducci.⁹² Via dit huwelijk ontstond naderhand een persoonlijke band tussen Servaas Van Steelant en Jan van der Burch, de latere hoofd-voorzitter van de Geheime Raad. Die huwde in 1566 immers met Margarita da Diacceto, een zuster van Leonarda. Maar ook dit tweede huwelijk van Van Steelant duurde niet lang. Leonarda da Diacceto overleed in mei 1571.⁹³ Nog hetzelfde jaar hertrouwde hij met alweer een interessante partij. Zijn derde echtgenote was Marie Longin, een kleindochter van de gewezen voorzitter van de Raad van Vlaanderen, Lodewijk van Heylwichen.⁹⁴ Haar vader Laurent Longin (†1553) was thesaurier-generaal geweest van de Raad van Financiën,⁹⁵ haar oom Roland Longin was van 1550 tot zijn dood in 1571 voorzitter van de Rekenkamer van Brabant.⁹⁶ Servaas Van Steelant en Marie Longin hadden samen twee dochters. Livina overleed op jonge leeftijd, Margaretha huwde met Philippe de Recourt de Licques, een edelman met Artesische wortels. Het is duidelijk dat Servaas Van Steelant via zijn opeenvolgende huwelijken heeft geprobeerd zijn sociaal-economische positie te verstevigen en zich duurzaam te verankeren binnen de bestuurlijk-politieke elite, niet alleen van het graafschap maar ook op bovengewestelijk niveau.

In juli 1562 werd Servaas Van Steelant door Filips II benoemd als hoogbaljuw van het Waasland.⁹⁷ Tijdens zijn (eerste) ambtsperiode kwam het tot een langdurig conflict tussen hem en het hoofdcollege over zijn functie – als heer van Wissekerke – van erfelijk ontvanger van de beden in de kasselrij, dat uitmondde in een proces voor de Raad van Vlaanderen.⁹⁸ De troebelen in het Land van Waas leidden ertoe dat hij in november 1576 op de vlucht sloeg. Hij werd als gevolg daarvan uit zijn ambt ontzet en vervangen door Antoon de Grutere. Later werd hij op last van de Staten van Vlaanderen zelfs gearresteerd en te Gent opgesloten.⁹⁹ Toch slaagde Van Steelant erin de Gentse calvinisten ervan te overtuigen dat hij hen als hoogbaljuw van groot politiek en militair nut kon zijn. In het voorjaar van 1579 werd Servaas Van Steelant door Gent opnieuw in de functie benoemd, en wel met uitdrukkelijke steun van Hembyze en het comité der XVIII, ‘*par oubliance de tout le passé*

91 Het wordt vermeld in ARA, Audiëntie, inv.nr. 809/10 (verslag van een onderzoek naar Jan Van Havre dat dateert van na 1612).

92 KW, Vilain XIII, inv.nr. 44678. Over Gaspar Ducci, zie J. Denucé, *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe-XVIIIe eeuwen*, Mechelen, 1934, 27-43.

93 KW, Vilain XIII, inv.nr. 4472a.

94 KW, Vilain XIII, inv.nr. 4471; Van Peteghem, *De Raad*, 246-255.

95 D. Coenen, ‘Longin, Laurent’, in: *Nouvelle Biographie Nationale* (hierna verkort ‘NBN’), dl. 2, Brussel, 1990, 262-264.

96 D. Coenen, ‘Longin, Roland’, in: NBN, dl. 2, 264-265.

97 Eerste rekening van Servaas Van Steelant als hoogbaljuw van het Land van Waas, ARA, Rekenkamers, inv.nr. 14475, f° 1.

98 KW, Familie Vilain XIII, inv.nr. 2997d.

99 J.B. Blaes, *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas (1565-1580)*, dl. 2, Brussel, 1860, 205; Van Naemen, ‘Chronique’, 1885-86, 192 en 193.

soubz promesse que ledict Steelandt leur ferait quelque bon tour'.¹⁰⁰ Toen het enkele jaren later duidelijk werd dat Parma's *reconquista* niet te stuiten was, keerde hij echter zijn kar en bood hij de landvoogd zijn bereidwillige diensten aan. Het was in belangrijke mate dankzij de medewerking van de hoogbaljuw dat de hele kasselrij effectief en efficiënt kon worden ingezet voor de belegering van Antwerpen. De inspanningen van het Waasland hebben een groot aandeel gehad in de overgave van de Scheldestad, die getekend werd op 17 augustus 1585. Servaas Van Steelant bleef hoogbaljuw en sterke man in het Waasland tot in 1604. Hij was toen 71 jaar oud. Dat jaar gaf hij het ambt door aan zijn schoonzoon Philippe de Recourt de Licques.

5.6 Antoon de Grutere (hoogbaljuw 1576-1579)

Antoon was een zoon van Karel de Grutere, die in het midden van de zestiende eeuw meermaals schepen van de Keure was te Gent. De adellijke familie De Grutere bekleedde in de periode 1540-1577 niet minder dan 184 politieke mandaten in Gent¹⁰¹ en kan dus zonder enige twijfel worden gerekend tot de politieke elite van de stad. Karel de Grutere was heer van Eksaarde, een heerlijkheid met hoge, middelbare en lage justitie,¹⁰² en van 1551 tot 1557 hoofdschepen van de kasselrij Land van Waas.

Antoon de Grutere trad in de voetsporen van zijn vader. Hij werd na diens overlijden heer van Eksaarde, vanaf 1564 was hij hoofdschepen van Waas en in 1570, 1572 en 1573 was hij tevens schepen van de Keure te Gent. In 1562 huwde hij met Eleonora Van Heurne, een dochter van de Wase edelman Filips Van Heurne. Zij overleed in 1586.¹⁰³ Hun zoon Filips werd in 1601 hoofdschepen van de kasselrij.

Nadat Servaas Van Steelant in november 1576 het Waasland ontvlucht was, werd Antoon de Grutere op voorspraak van de gouverneur van Vlaanderen, de graaf van Roelux, door de Raad van State als nieuwe hoogbaljuw aangesteld.¹⁰⁴ Hij bleef geen drie jaar in functie. Op 11 mei 1579 nam hij ontslag ten voordele van zijn neef Adolf de Grutere. Dat was echter buiten Servaas Van Steelant gerekend, die dankzij de steun van het calvinistische Gent opnieuw het hoogbaljuwschap kreeg toegespeeld.¹⁰⁵ Een akte van deze aanstelling ontbreekt, maar de eerste rekening van Servaas' tweede ambtsperiode start op 12 mei 1579.¹⁰⁶ Antoon de Grutere overleed op 7 augustus 1581 in zijn heerlijkheid Eksaarde.¹⁰⁷

¹⁰⁰ 'Waarmee alles van het verleden werd vergeten, en met de belofte door Van Steelant dat hij hen een goede dienst zou bewijzen', Blaes, *Mémoires*, dl. 4, 121; J. Van Vlierberghe, *De Hervorming in het Land van Waas, Sint-Niklaas*, 1898, 202; ARA, Rekenkamers, inv.nr. 14.483.

¹⁰¹ J. Dambruyne, *Corporatievemmiddengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse ambachtswereld*, Gent, 2002, 796.

¹⁰² C. Wyffels, *Inventarissen van het archief van de baronie van Eksaarde en van Oudegem*, Brussel, 1960, 7.

¹⁰³ Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 72.

¹⁰⁴ KW, Familie Vilain XIII, inv.nr. 4493; ADN, Chambre des Comptes de Lille, inv.nr. 52, f° 206 r°-208 r°.

¹⁰⁵ Van Vlierberghe, *De Hervorming*, 202.

¹⁰⁶ ARA, Rekenkamers. Delen en banden (registers), inv.nr. 14483.

¹⁰⁷ Van Vlierberghe, *De Hervorming*, 202.

5.7 Philippe de Recourt de Licques (hoogbaljuw 1604-1631)

De vader van deze hoogbaljuw, Philippe de Recourt, baron van Licques sr., was een vooraanstaand militair in dienst van Alva en Farnese. Hij was betrokken bij de belegeringen van Middelburg en Haarlem in 1572-1573¹⁰⁸ en werd na de overgave van Haarlem benoemd tot Spaans gouverneur van de stad.¹⁰⁹ In 1576 was hij bevelvoerder over de citadel van Kamerijk.¹¹⁰ Op 1 maart 1587, bij de opmaak van zijn testament, was hij kolonel, gouverneur-kapitein van Rijsel, Douai en Orchies¹¹¹ en grootbaljuw van Doornik en het Doornikse.¹¹² Hij overleed in het voorjaar van 1587.¹¹³ De Recourt was betrokken bij veel van Parma's krijgsoperaties, onder meer de belegering van Antwerpen in 1584-1585.¹¹⁴ Hij verbleef in die periode enige tijd in het Waasland en hij heeft er toen hoogbaljuw Servaas Van Steelant goed leren kennen, zelfs in die mate dat beide families weinige tijd later via huwelijk zouden worden verbonden.¹¹⁵

De oudste zoon van Philippe sr., Philippe jr., trad op 11 december 1590 in het huwelijk met de in 1572 geboren Margaretha Van Steelant, het enige overlevende kind van hoogbaljuw Servaas Van Steelant en zijn echtgenote Marie Longin.¹¹⁶ Het koppel kreeg tussen 1596 en 1609 niet minder dan tien kinderen. De oudste zoon, Servaas de Recourt, volgde zijn vader op als hoogbaljuw (*infra*). Een andere zoon, Philippe, was *gentilhombre de la boca* (tafelheer) in de hofhouding van gouverneur-generaal Ferdinand van Oostenrijk (de kardinaal-infant)¹¹⁷ en werd in 1636 opgenomen in de prestigieuze Spaanse Ridderorde van Alcántara.¹¹⁸ Een van hun dochters werd genoemd naar aartshertogin Isabella Clara Eugenia, die tevens optrad als meter van het kind. De peter was Jerónimo Walter Zapata, de *veedor general* van het Spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden.¹¹⁹

Voor hij in 1604 zijn schoonvader Servaas Van Steelant als hoogbaljuw zou opvolgen, was hij als bevelvoerder over een infanteriecompagnie actief in de strijd tegen de Staatse

108 C. Rooze-Stouthamer, *De opmaat tot de Opstand. Zeeland en het centraal gezag (1566-1572)*, Hilversum, 2009, 139.

109 J.J. Temminck (red.), Willem Janszoon Verwer. *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem, 1572-1581*, Haarlem, 1973, 7.

110 L.P. Gachard (red.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, dl. 5, Brussel, 1879, VII.

111 Dat ambt had hij in maart 1585 in bezit genomen, *Souvenirs de la Flandre Wallonne. Recherches historiques de choix et documents relatifs à Douai et au Nord de la France*, dl. 8, Douai, 1868, 82-84.

112 KW, Vilain XIII, inv.nr. 2995.

113 Filips II aan Farnese, 27 juni 1587, J. Lefèvre (red.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas - deuxième partie*, dl. 3, Brussel, 1956, 220.

114 F. Strada, *Histoire de la guerre des Pays-Bas*, dl. 4, Brussel, 1739, 3-4 en 119.

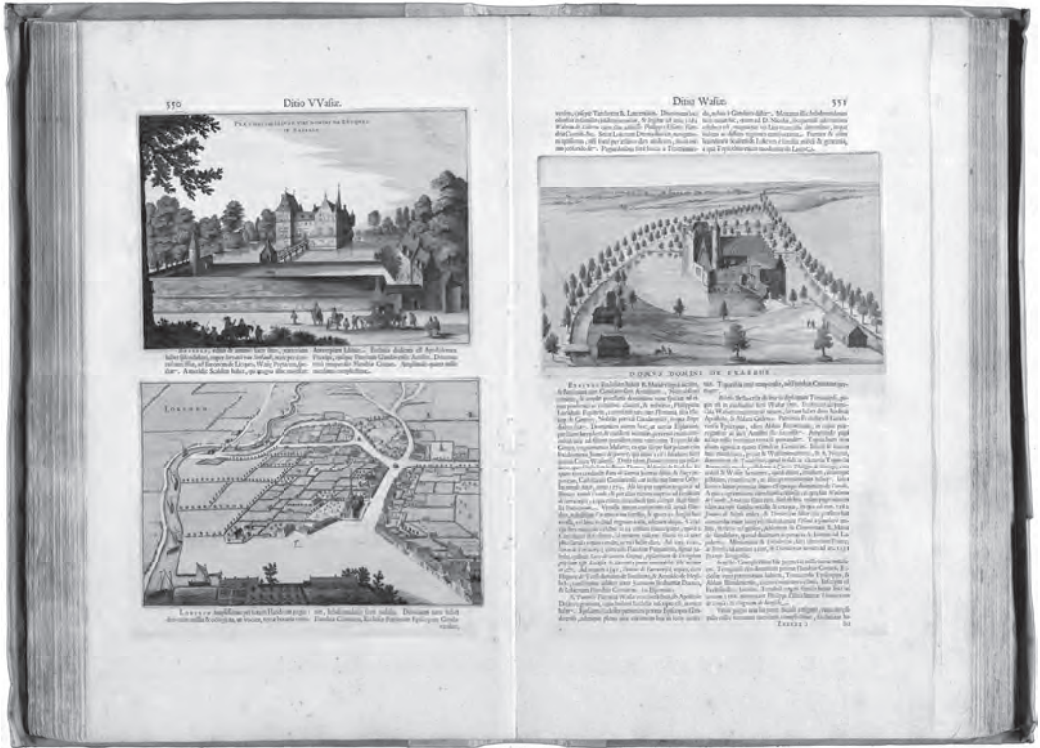
115 P.M. Janssens, 'De familie de Recourt de Licques et de Lens', AKOKW, 1968, 155.

116 KW, Vilain XIII, inv.nr. 2996.

117 B. Houben, *Wisselende gedaanten. Het hof en de hofhouding van de landvoogden Isabella Clara Eugenia (1621-1633) en de kardinaal-infant don Fernando van Oostenrijk (1634-1641) te Brussel*, doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, Gent, 2009, bijlage I/XIV.

118 Madrid, Archivo Histórico Nacional (hierna verkort 'AHN'), Órdenes Militares-Alcántara, *expedientillo* 13, 516.

119 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 384, f° 2 r° en f° 6 v°. Het meisje werd vernoemd naar de aartshertogin. De *veedor general* stond in voor de algemene controle van alle legeruitgaven. Hij behoorde tot de absolute top van het *Ejército de Flandes*, zie R. Vermeir, *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648*, Maastricht, 2001, 32.

Het kasteel Wissekerke te Bazel (linksboven) en het kasteel van de heren van Eksaarde (rechts) omstreeks 1630-1640. Wissekerke werd op dat ogenblik bewoond door hoogbaljuw Servaas de Recourt de Licques. Het kasteel van de heren van Eksaarde was de ouderlijke residentie van Gertrude de Grutere, de echtgenote van Licques' opvolger Maximiliaan van der Gracht. Uit: Antonius Sanderus, *Flandria illustrata*, Amsterdam, 1641-1644, I, 550-551.

troepen. Farnese roemde in een brief aan Filips II zijn moed en inzet.¹²⁰ In het najaar van 1597 opereerde hij met zijn soldaten in Friesland.¹²¹ In 1603 werd hij door de aartshertogen aangesteld als kapitein van het kasteel van Rupelmonde. Hij cumuleerde later deze functie met zijn ambt van hoogbaljuw, dat hij in opvolging van zijn schoonvader opnam vanaf 1 januari 1604.¹²² In 1630 werd zijn heerlijkheid Wissekerke omwille van zijn militaire en andere verdiensten verheven tot baronie.¹²³ Hij overleed op 17 oktober 1635.¹²⁴

120 Farnese aan Filips II, 29 oktober 1588, Lefèvre, *Correspondance*, dl. 3, 367-368.
 121 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 383, f° 49 v° en 52 v°.
 122 KW, Vilain XIII, nrs. 3000 en 3018; ARA, Rekenkamers. Delen en banden (registers), inv.nr. 14485.
 123 KW, Vilain XIII, inv.nr. 3022a.
 124 J.C.J. de Vegiano en J.S.F.J.L. de Herckenrode, *Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*, dl. 3, Gent, 1868, 1619.

5.8 *Servaas de Recourt de Licques (hoogbaljuw 1631-1639)*

Servaas was de oudste zoon van Philippe de Recourt de Licques en Margaretha Van Steelant. In 1624 huwde hij met Margaretha de Robles, een dochter van Juan de Robles en Maria van Liedekerke. Juan de Robles, gouverneur van Rijsel, Douai en Orchies en eerste graaf van Annappes,¹²⁵ was een zoon van de bekende Gaspar de Robles, een vooraanstaand legerleider onder Alva en Farnese en stadhouder in Friesland, Groningen en Drenthe.¹²⁶ Maria van Liedekerke was een zus van Margaretha van Liedekerke, echtgenote van de Spaanse militair en diplomaat Carlos Coloma. Hij behoorde in de eerste decennia van de zeventiende eeuw tot de absolute politieke en militaire top in de Spaans-Habsburgse Nederlanden.¹²⁷ Servaas en Margaretha woonden in het kasteel Wissekerke te Bazel en kregen er acht kinderen. De oudste zoon, Philippe (geboren in 1625), werd na het overlijden van zijn vader baron van Wissekerke. Een andere zoon, Eugène (geboren in 1635), werd hoofdschepen van de kasselrij.

In oktober 1620 werd Servaas de Recourt door de aartshertogen aangeduid als opvolger van zijn vader van zodra deze zou overlijden of afstand doen van zijn ambt. Hij kreeg bovendien de opdracht om hem in de uitoefening van de functie bij te staan.¹²⁸ Hij nam toen duidelijk een aantal militaire opdrachten op zich – in 1621 werden de vijandelijkheden met de Republiek hervat – want in 1624 was hij bevelhebber van een legereenheid van 300 manschappen en commandant van de forten van Kallo, Burcht en Verrebroek.¹²⁹ Begin 1631 legde zijn vader het ambt neer en werd hij de nieuwe hoogbaljuw. Op 12 mei 1631 legde hij daartoe de eed af in de Rekenkamer¹³⁰ en op 19 mei 1631 in het hoofdcollege.¹³¹ Hij overleed te Bazel op 1 februari 1639.¹³²

5.9 *Maximiliaan van der Gracht (hoogbaljuw 1639-1649)*

De omstreeks 1580 geboren Maximiliaan van der Gracht stamde uit een oude Gentse patriciërsfamilie die een reeks heerlijkheden bezat in de streek rond Kortrijk, zoals Schar-dau, Bavikhove en Beaulieu.¹³³ Zijn grootvader François was hoogbaljuw van Gent in het

125 KW, Vilain XIII, inv.nr. 3028; Janssens, 'De familie de Recourt de Licques', 157. Annappes is een deel van het huidige Noord-Franse Villeneuve-d'Ascq.

126 In 1585 kwam hij om het leven tijdens de belegering van Antwerpen. Zie over hem R. Fagel, 'La imagen de dos militares españoles decentes en el ejército del duque de Alba en Flandes: Cristóbal de Mondragón y Gaspar de Robles', in: P. Collard, M. Norbert Ubarri en Y. Rodríguez Pérez (red.), *Encuentros de ayer y reencuentros de hoy. Flandes, Países Bajos y el Mundo Hispánico en los siglos XVI-XVII*, Gent, 2009, 73-91.

127 Vermeir, *In staat van oorlog, passim*; M.A. Guill Ortega, *Carlos Coloma, 1566-1637. Espada y pluma de los tercios*, San Vicente, 2007, 305-308 en *passim*.

128 KW, Vilain XIII, inv.nr. 3008.

129 KW, Vilain XIII, inv.nr. 3028.

130 KW, Vilain XIII, inv.nr. 3009.

131 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 390, f° 129 v°.

132 KW, Vilain XIII, inv.nr. 5756.

133 Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 620.

tweede kwart van de zestiende eeuw,¹³⁴ maar zijn vader Antoon ruilde Gent voor Mechelen, waar hij zich vestigde na zijn huwelijk met Gertrude van Berlo. Zij zou later via erfenis de Brabantse heerlijkheden Vremde, Eekhoven en Vriesselse verwerven.¹³⁵ Hun zoon Maximiliaan trad in 1617 in het huwelijk met Gertrude de Grutere, een dochter van Filips de Grutere, heer van Eksaarde, schepen van de Keure en van Gedele in Gent,¹³⁶ hoofdschepen van Waas en zoon van de voormalige Wase hoogbaljuw Antoon de Grutere. Via zijn echtgenote zou Maximiliaan van der Gracht ook heer van Belsele worden. François, de oudste zoon van Maximiliaan van der Gracht en Gertrude de Grutere, was kapitein van een compagnie cavalerie en stierf ongehuwd op jonge leeftijd. De tweede zoon, Jean-Frédéric, volgde zijn vader op als hoogbaljuw en de derde zoon, Werner-Ignace, werd Waas hoofdschepen. Dochter Jeanne Philipotte trouwde op 10 december 1641 in Temse met hoofdschepen Maximiliaan Antoon Lanchals. Een andere dochter, Gertrude, werd kloosterlinge bij de dominicanessen in Temse.

Hoewel hij zowel via zijn eigen familie als via zijn schoonfamilie nauw verbonden was met het Land van Waas, bracht Maximiliaan van der Gracht het grootste deel van zijn leven door in Mechelen.¹³⁷ Alvorens hij hoogbaljuw werd in de kasselrij Land van Waas, was Maximiliaan van der Gracht kapitein van driehonderd infanteristen (die hij met eigen middelen bekostigde)¹³⁸ en schout van Mechelen, een ambt dat hij in 1627 overnam van zijn in dat jaar overleden broer François van der Gracht, een voormalig lid van de hofhouding van Albrecht en Isabella.¹³⁹ Twaalf jaar later vestigde hij zich met zijn familie in het Waasland om er hoogbaljuw te worden.¹⁴⁰ Hij was toen bijna zestig jaar oud. Hij was duidelijk erg bemiddeld, want ook in het Waasland stond hij in voor de financiering van een legeronderdeel, een compagnie van honderd cavalieristen.¹⁴¹ Na tien jaar dienst liet hij in 1649 om gezondheidsredenen zijn ambt over aan zijn zoon Jean-Frédéric. Hij overleed op 19 september 1659.¹⁴²

134 Hij was in functie tijdens de opstand van de Gentenaars tegen Karel V in 1537-1540 en toonde zich toen een standvastig medestander van landvoogdes Maria van Hongarije, zie J. Decavele, *Keizer tussen stropdragers. Karel V, 1500-1558*, Leuven, 1990, 166.

135 Gertrude de Berlo overleed in 1591, Antoon van der Gracht in 1619. Ze werden beiden begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Mechelen, Vegiano en Herckenrode, *Nobiliaire*, dl. 2, 856 en 860-861.

136 *Memorieboek der stad Ghent van tjaer 1501 tot 1795*, dl. 3, Gent, 1853, 122, 125 en 127; RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 389, f° 11 v°.

137 In *De schadt-kiste der filosofhen ende poeten waer inne te vinden syn ...*, uitgegeven na het Mechelse landjuweel van 1621, wordt Maximilien van der Gracht vermeld als prince d'Amour en zijn broer François als overdeken van de oudste Mechelse rederijkerskamer De Peoene, E. De Bock, *Opstellen over Colijn van Rijssle en andere Rederijkers*, Antwerpen, 1958, 65.

138 J. De Le Roy, *L'érection de toutes les terres, seigneuries et familles titrées du Brabant, prouvéé par des extraits des lettres patentes tirez des originaux*, Amsterdam, 1706, 60.

139 ADN, Chambre des Comptes, inv.nr. 64, f° 50. François van der Gracht stond in hoog aanzien bij de aartshertogen Albrecht en Isabella. Ze namen hem in 1614 op in hun hofhouding als *gentilhombre de la boca* (tafelheer), zie D. Raeymaekers, *Siempre un pie en palacio. Het hof en de hofhouding van de aartshertogen Albrecht en Isabella, 1598-1621*, doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen, Antwerpen, 2009, 208.

140 ADN, Chambre des Comptes, inv.nr. 64, f° 117 v°-119 r° en RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 391, f° 60.

141 De Le Roy, *L'érection de toutes les terres*, 60.

142 Vegiano en Herckenrode, *Nobiliaire*, dl. 2, 860.

5.10 Jean-Frédéric van der Gracht (hoogbaljuw 1649-1661)

Jean-Frédéric van der Gracht werd in 1626 geboren te Mechelen maar verhuisde in 1639 met zijn ouders naar het Land van Waas.¹⁴³ In 1649 volgde hij, op relatief jonge leeftijd, zijn vader Maximiliaan van der Gracht op als hoogbaljuw van de kasselrij. Hij huwde met Margaretha-Francisca van Varick, dochter van Nicolaas van Varick, markgraaf van Antwerpen en erfelijk burggraaf van Brussel. Door dit huwelijk allieerde Jean-Frédéric van der Gracht zich met de hoogste Brabantse ambtsadel. Nicolas' grootvader was Nicolas Damant, voorzitter van de Hoge Raad voor de Nederlanden en Bourgondië te Madrid van 1588 tot 1598 en nadien kanselier van Brabant.¹⁴⁴ Het koppel kreeg twee dochters, Gertrude Philippine en Anne Louise. De eerste huwde met een verre verwant, Jean-François van Rommerswael, de tweede met Rogier-Wauthier van der Noot, die er in 1678 in slaagde zijn heerlijkheid Carloo te laten opwaarderen tot baronnie.¹⁴⁵ Hij werd later burgemeester van Brussel.¹⁴⁶

In opvolging van zijn vader werd Jean-Frédéric van der Gracht in 1649 Waas hoogbaljuw. Hij overleed in functie, op 20 augustus 1661, en werd begraven in het Sint-Anna-Consolatieklooster te Temse, waar zijn zuster was ingetreden en waar ook zijn ouders een laatste rustplaats hadden gevonden.¹⁴⁷ Mede door het voortijdige overlijden van zijn broer François erfde Jean-Frédéric een aanzienlijk aantal heerlijkheden, waaronder Belsele en Vremde nabij Lier. Deze laatste heerlijkheid werd op 23 augustus 1660 tot baronnie verheven.¹⁴⁸

5.11 Alexander II de Bournonville (hoogbaljuw 1662-1665)

Met prins Alexander II de Bournonville werd een van de meest vooraanstaande aristocraten van de Habsburgse Nederlanden hoogbaljuw van het Land van Waas.¹⁴⁹ Hij werd in 1616 geboren als oudste zoon van Alexander I de Bournonville (graaf van Hennin), die in 1632 betrokken was in een samenzwering tegen Filips IV en in 1656 stierf in zijn ballingsoord Lyon.¹⁵⁰ Alexander II werd door Filips IV gerehabiliteerd en kreeg in 1658 van hem de prinselijke titel.¹⁵¹ Hij huwde met Ernestine Françoise van Arenberg, dochter van Phi-

143 Vegiano en Herckenrode, *Nobiliaire*, dl. 2, 860-861.

144 R. Vermeir, 'A latere principis. Le Conseil Suprême des Pays-Bas et de Bourgogne sous Philippe II, 1588-1598', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2010, 1085-1104.

145 De Le Roy, *L'érection de toutes les terres*, 93.

146 E. Lejour, *Inventaire des archives de la famille van der Noot*, Brussel, 1954, 9.

147 Van Naemen, 'Chronique', 1887-88, 304.

148 De Le Roy, *L'érection de toutes les terres*, 60; P. Janssens en L. Duerloo, *Wapenboek van de Belgische adel: van de 15de tot de 20ste eeuw*, dl. 2, Brussel, 1992, 211.

149 Hij en zijn vader Alexander I staan ook bekend als de hertogen van Bournonville. De hertogelijke titel was echter van Franse oorsprong en werd niet door Filips IV erkend.

150 R. Vermeir, 'Le duc d'Arschot et les conséquences de la conspiration des nobles (1634-1640)', in: H. Soly en R. Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de Oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, passim.

151 Janssens en Duerloo, *Wapenboek*, dl. 1, 356.

lippe-Charles, prins van Arenberg en hertog van Aarschot (die eveneens in de samenzwering betrokken was) en Isabelle-Claire de Berlaymont. Aan het einde van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) was hij officier in de legers van keizer Ferdinand III. Omstreeks 1650 trad hij in militaire dienst van Spanje en maakte hij als bevelhebber naam en faam tijdens de laatste jaren van de Frans-Spaanse oorlog (1635-1659).¹⁵² In 1673 volgde zijn opname in het Gulden Vlies. Met zijn benoeming tot onderkoning van Catalonië (1678) en van Navarra (1686) klom hij op tot de absolute bestuurlijke en militaire top van het Spaans-Habsburgs imperium.¹⁵³ Hij overleed te Pamplona in 1690.

Zijn belangstelling voor het hoogbaljuwschap van Waas – dat hij nooit persoonlijk heeft uitgeoefend, al legde hij op 1 juni 1662 te Sint-Niklaas wel zelf de eed af¹⁵⁴ – is wellicht te verklaren door het feit dat hij, net als zijn vader Alexander I, heer was van Temse en soms op het imposante kasteel van de heerlijkheid verbleef.¹⁵⁵ Daarnaast speelden wellicht ook economische berekeningen een rol, hij was immers de eerste die het ambt in leenpand nam. Daarvoor betaalde hij aan de vorst de eenmalige som van 40.000 gulden, wat bijna het twintigvoud was van de jaarlijkse pacht die tot dan ten laste lag van de hoogbaljuws.¹⁵⁶ In ruil kon hij vrij over het ambt beschikken en alle inkomsten incasseren die het opleverde. Toch bleef hij niet lang eigenaar van het ambt. In 1665 verkocht hij het hoogbaljuwschap aan Jacques des Marès.

5.12 Jacques des Marès (hoogbaljuw 1665-1678)

Met Jacques des Marès wordt opnieuw aangeknoopt met de familie Van der Gracht. Hij was de kleinzoon van Porus des Marès, griffier van de Grote Raad van Mechelen,¹⁵⁷ en de zoon van Jean des Marès, schepen te Mechelen en stadhouder van het leenhof van het Land van Mechelen. De Waas-Mechelse connectie suggereert banden tussen de families Van der Gracht en Des Marès, wat bevestigd wordt door het feit dat Jacques des Marès in Belsele een huis betrok dat had toebehoord aan de familie Van der Gracht.¹⁵⁸ Ook zijn heerlijkheid Walle had hij overgekocht van de erven van Jean-Frédéric van der Gracht. In 1663, kort voor hij het hoogbaljuwschap van De Bournonville overnam, werd zijn heerlijkheid Marès (in Haubourdin in de buurt van Rijsel)¹⁵⁹ verheven tot baronnie. Hij trad tweemaal in het huwelijk, met Marie-Fernande du Quesnoy (een dochter van de Brusselse burgemeester Jérôme du Quesnoy) en na haar overlijden met Marie-Charlotte Le Poyvre.

152 Archivo General de Simancas (hierna verkort 'AGS'), Estado, leg. 2267, f° 148.

153 R. Vermeir, 'Je l'aime, moi non plus. La nobleza flamenca y España en los siglos XVI-XVII', in: B. Yun Casalilla (red.), *Las redes del imperio: élites sociales en la articulación de la Monarquía Hispánica, 1492-1714*, Madrid, 2009, 313-337.

154 Van Naemen, 'Chronique', 1887-88, 305.

155 M. de Villermont, *Le duc et la duchesse de Bournonville et la cour de Bruxelles*, Brussel, 1904, 107. Het kasteel werd gesloopt in 1783.

156 Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 76.

157 L. Stroobant, *Les magistrats du Grand Conseil de Malines*, Antwerpen, 1903, 550.

158 Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 77.

159 Janssens en Duerloo, *Wapenboek*, dl. 2, 688.

Beide huwelijken bleven kinderloos. Des Marès overleed te Antwerpen 1678.¹⁶⁰ Hij had er zich met enkele hoofdschepenen teruggetrokken nadat Franse legers grote delen van het graafschap Vlaanderen hadden ingenomen. De Franse bezetting van het Waasland vanaf het voorjaar van 1678 had geleid tot een splitsing van het hoofdcollege. Een Spaansgezinde groep zetelde in Antwerpen en een Fransgezinde groep bevond zich in Gent.¹⁶¹ Hieraan kwam een einde na 22 februari 1679. De griffier van het hoofdcollege noteerde toen in het resolutieboek dat de Franse troepen de kasselrij hadden verlaten.¹⁶²

5.13 Philippe-François de Jauche de Mastaing (hoogbaljuw 1678-1683)

Hij werd geboren omstreeks 1595 en was de zoon van Charles-Robert de Jauche de Mastaing en Marie Bogaert. Zijn oom Philippe was graaf van het Vlaamse Lierde en van het Henegouwse Mastaing. De familie De Jauche had verre Brabantse wortels maar bezat vooral goederen in Vlaanderen, die zich voornamelijk situeerden ten zuiden van Gent, met onder meer de heerlijkheden Massemen-Westrem, Machelen en Kruishoutem.¹⁶³ Zijn grootvader langs moederskant François Bogaert, heer van Moerkerke, was meermaals schepenen en burgemeester van *der commune* van Brugge.¹⁶⁴

Zijn eerste huwelijk met Marie de Clercq de Wissocq bleef zonder kinderen. Na haar dood hertrouwde hij met Anne-Thérèse de Harchies de ville d'Estrepy, dochter van Jean de Harchies de ville d'Estrepy en Marie-Antoinette-Florence de Griboval. Ze kregen vier kinderen, waaronder Claude-Albert-Florent de Jauche de Mastaing, die de titels erfde van graaf van Kruishoutem en baron van Moerkerke.¹⁶⁵

Het was Lodewijk XIV die hem in september 1670 de grafelijke titel had verleend.¹⁶⁶ Hoewel hij na de terugtrekking van de Fransen van landvoogd Villahermosa het bevel ontving zijn functie neer te leggen, kreeg hij op 15 juli 1679 toch de toelating om hoogbaljuw te blijven.¹⁶⁷ Op 20 juli 1679 legde hij de eed af.¹⁶⁸ Aangezien hij meestal te Gent

¹⁶⁰ Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 76.

¹⁶¹ Deze splitsing was het gevolg van een brief van de landvoogd van 8 april 1678, waarin hij bevel gaf aan het hoofdcollege om zich terug te trekken in Antwerpen of op het Vlaams Hoofd. Enkel de Spaansgezinde leden gaven hieraan gevolg. Het betrof de hoogbaljuw, de griffier en vier hoofdschepenen. Uit verschillende resoluties blijkt dat zij vergaderden in de stad Antwerpen. De precieze locatie is niet bekend. De kasselrijruden werden georganiseerd op het Vlaams Hoofd (RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 399, f° 85 v°, 102, 104 en 108 r°). Het Fransgezinde hoofdcollege huurde drie kamers in het huis van een zekere Pieter Lummens in de Sint-Baafsparochie te Gent. Daar vonden ook de kasselrijruden plaats. Frankrijk stelde een nieuwe hoogbaljuw aan, evenals vier hoofdschepenen en een griffier (RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 400, f° 3 v° en 47 v°).

¹⁶² ABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 399, f° 139 r°.

¹⁶³ Buylaert, *Repertorium*, 385-388.

¹⁶⁴ Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 78; W.H.J. Weale, *Tableaux de l'ancienne école néerlandaise exposés à Bruges dans la grande salle des halles*, Brugge, 1867, 164.

¹⁶⁵ Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 77-78.

¹⁶⁶ Janssens en Duerloo, *Wapenboek*, dl. 2, 439.

¹⁶⁷ RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 401, f° 2.

¹⁶⁸ RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 401, f° 58 r°.

verbleef,¹⁶⁹ liet hij het ambt in de praktijk wellicht door een stadhouder uitoefenen. Hij overleed op 23 februari 1683 als gevolg van een ziekte.¹⁷⁰

5.14 Ferdinand Filips van Boneem (hoogbaljuw 1686-1728)

Na het overlijden van de graaf van Kruishoutem bleef het ambt ongeveer drie jaar vacant, omdat de Staten van Vlaanderen zich verzetten tegen de benoeming van de graaf François van Ursel – een Brabander – tot nieuwe hoogbaljuw (*infra*). Op 13 oktober 1676 werd Ferdinand Filips van Boneem uiteindelijk door alle partijen aanvaard als nieuwe hoogbaljuw.

Hij stamde uit een adellijke schepenfamilie van het Brugse Vrije¹⁷¹ en was voor zijn aanstelling tot Waas hoogbaljuw ook hoogschepen van het Vrije geweest.¹⁷² Zijn vader Jan Filips, heer van Boneem (een heerlijkheid te Sint-Kruis bij Brugge), was op het einde van de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw meermaals burgemeester van Brugge. Zijn moeder, Marie Anchemant, kwam eveneens uit een familie die behoorde tot de politieke elite van Brugge en het Brugse Vrije. In februari 1699 kreeg hij van Karel II de titel van baron.¹⁷³

Zijn eerste echtgenote was Louise Eleonore Volckaert. Het huwelijk vond plaats te Gent op 28 maart 1688. Ze was een dochter van Filips Volckaert, heer van Welden (Zevergem), schepen van de Keure en van Gedele en thesaurier van Gent, en Catharine Nieulant, die zelf een dochter was van Waas hoofdschepen Frederik Nieulant. Louise Eleonore was een zus van Antoine Ferdinand Volckaert, soeverein-baljuw van 1656 tot 1681, en van Frédéric François Volckaert, algemeen ontvanger van Vlaanderen.¹⁷⁴ Dit huwelijk bleef kinderloos. In september 1697 hertrouwde hij in zijn woonplaats Sint-Niklaas met Catharina Francisca van Schaverbeke.¹⁷⁵ Zij was een dochter van hoofdschepen Jacques Augustijn van Schaverbeke. Hun zoon en dochter overleden zonder nageslacht.

Ferdinand Filips van Boneem stierf op 12 februari 1728. Het ambt van hoogbaljuw bleef in de familie. Het werd op 31 maart 1728 overgenomen door Frédéric-François-Hubert Volckaert, graaf van Welden, een neef van zijn eerste echtgenote.¹⁷⁶

169 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 14, f° 77 r°-78 r°.

170 RABN, Hoofdcollege Land van Waas, inv.nr. 403, f° 10 v° en 19 v°.

171 J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Antwerpen, 2003, 176.

172 Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 79.

173 Janssens en Duerloo, *Wapenboek*, dl. 1, 316.

174 K. Van Gelder, *Tussen veel vuren. Het soeverein-baljuwschap van Vlaanderen in de Vroegmoderne Tijd (1500-1733)*, Kortrijk, 2007, 216-218.

175 Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 79; A.J.V.M. de Schoutheete de Tervarent, *Inventaire général analytique des archives de la ville de Saint-Nicolas (Waes)*, Brussel, 1872, 41.

176 Van der Vynckt, *Les anciennes magistratures*, 80.

6 Besluit

Wanneer men de bevoegdheden van de hoogbaljuws beschouwt over de langere termijn, kan een vrij grote mate van stabiliteit worden vastgesteld. Ze doen op het einde van de zeventiende *grosso modo* nog steeds wat ze deden aan het begin van de zestiende eeuw. De oorlogsomstandigheden als gevolg van de opstand in de Nederlanden zorgden er echter voor dat de Wase hoogbaljuws gedurende enkele decennia belangrijke militaire opdrachten op zich namen. Door haar ligging tegenover Antwerpen werd de kasselrij in 1583-1585 het brandpunt van de militaire operaties en ook nadien bleef ze door de nabijheid van Staats gebied een regio die regelmatig het toneel was van vijandelijkheden en waar derhalve een verhoogde waakzaamheid geboden was. De hoogbaljuw speelde hierin een rol van betekenis. Servaas Van Steelant was zelfs een sleutelfiguur in het kader van de belegering en de inname van Antwerpen door Farnese. Tot het einde van de vijandelijkheden tegen de Republiek omstreeks 1648 waren de opeenvolgende hoogbaljuws intens betrokken bij de landsverdediging, rechtstreeks omdat ze bevelhebbers waren van militaire vestingen in het Waasland en eigen troepen ter beschikking hadden, maar ook onrechtstreeks, omdat ze in het kader van de krijgsverrichtingen allerlei logistieke taken op zich namen. De omstandigheden dicteerden mede de invulling van het ambt.

Van alle hoogbaljuws behalve één kan met zekerheid worden gesteld dat ze van adel waren. Enkel bij Simon Maegherman was dat niet het geval, maar het is niet uitgesloten dat hij slechts een interimaris was, die Lodewijk Van Steelant – zijn voorganger én opvolger – gedurende een drietal jaar heeft moeten vervangen. In de zestiende eeuw was het vooral de traditionele elite uit het Waasland die de hoogbaljuws leverde, zoals ook vele hoofdschepenen uit haar midden kwamen. Deze families waren sterk op Gent gericht. Ze hadden er verwanten en bezittingen en hun telgen vervulden er openbare ambten. Servaas Van Steelant zocht het echter hogerop. Via zijn huwelijken, en dat van zijn enig overlevend kind Margaretha, poogde hij aan te sluiten bij de sociaal-economische bovenlaag van de Habsburgse Nederlanden. En dat lukte! Met zijn schoonzoon en opvolger Philippe de Recourt ging zelfs de poort van het Brusselse hof open. Tijdens zijn mandaat werd Wissekerke verheven tot baronnie. Ook de volgende hoogbaljuws Servaas de Recourt en Maximiliaan en Jean-Frédéric van der Gracht hadden persoonlijke banden met de hoogste bestuurlijke en militaire kringen. Met De Bournonville kwam het kruim van de aristocratie zelf aan zet in het Waasland. De passage van de prins was echter van korte duur. Het is niet onwaarschijnlijk dat de investering niet het gewenste economische rendement opleverde en dat hij het hoogbaljuwschap daarom maar weer van de hand deed. De functie bleef echter in trek bij de ambtsadel. Met Des Marès, De Jauche de Mastaing en Van Boneem kwam het ambt weer in handen van een Vlaams-Brabantse regionale elite. De graaf van Ursel had er zelfs een krachtmeting met de Staten van Vlaanderen voor over, maar hij trok aan het kortste eind.

Het hoogbaljuwschap was een begeerde functie. De houders en hun familie deden er

alles aan om het ambt binnen de eigen kring te houden. In de zestiende en de eerste decennia van de zeventiende eeuw lijkt het wel de *chasse privée* van de Van Steelants. Dat het ambt hen ontglipte na de dood van Lodewijk Van Steelant in 1551, had wellicht alles te maken met het feit dat de spreekwoordelijke lange arm van concurrent Willem Van Waelwyck reikte tot in hof van Maria van Hongarije. Toen hij echter wegens malversaties uit zijn functie ontzet werd, was het opnieuw de beurt aan een Van Steelant, Servaas. Na een lange carrière regelde hij de overdracht van het ambt aan zijn schoonzoon, die het op zijn beurt kon doorspelen aan zijn zoon. Met Lodewijk en Servaas Van Steelant en Philippe en Servaas de Recourt de Licques bleef het hoogbaljuwschap tussen 1523 en 1639 ongeveer honderd jaar in handen van één en dezelfde familie. Het was wellicht omdat er in 1639 geen volwassen mannelijke opvolger klaarstond dat de functie overging naar een, weliswaar aangetrouwd, lid van een andere machtige Wase familie, De Grutere. Schoonzoon Maximiliaan van der Gracht beschikte over goede troeven. Hij had militaire ervaring, zijn broer was lid geweest van de aartshertogelijke hofhouding, hij was schout van Mechelen en hij had via zijn huwelijk met Gertrude de Grutere een letterlijke voet aan de grond in het Waasland; hij werd zelfs heer van Eksaarde. Hij verwierf het hoogbaljuwschap en na hem ging het probleemloos over op zijn zoon Jean-Frédéric van der Gracht.

Het lijkt aannemelijk dat precies omdat in 1661 het hoogbaljuwschap voor 40.000 gulden in leenpand werd gegeven, er een kaper op de kust zou verschijnen en dat eender welke kapitaalkrachtige geïnteresseerde met invloed in Brussel het ambt zou kunnen binnenhalen. Dat lijkt inderdaad het geval te zijn met De Bournonville. Zijn sociaal profiel verschilt immers danig van dat van zijn voorgangers. Toch klopt deze veronderstelling niet helemaal. Jean-Frédéric van der Gracht had geen mannelijke nakomelingen, de functie kwam daardoor als het ware vrij. Daarbij komt dat De Bournonville wel degelijk een herkenbare band had met het Waasland. Hij was immers heer van Temse. De invoering van het leenpand is niet de verklaring van de sociale trendbreuk (40.000 gulden was wel een fiks bedrag maar voor de rijke Wase families was dat helemaal niet onoverkomelijk), wel het feit dat er in hoofde van de familie Van der Gracht geen opvolging voorhanden was. De Bournonville kon zo een leemte opvullen. Na hem kwam het ambt weer in handen van families die profielmatig te vergelijken waren met zijn voorgangers. Een persoonlijke band met de kasselrij of haar leidende families speelde ook hier weer een rol. Des Marès was bekend met de familie Van der Gracht en Ferdinand Filips van Boneem was een verwant van de Wase familie Nieulant. In het geval van Philippe-François de Jauche de Mastaing kon een territoriale of persoonlijke connectie niet worden gedetecteerd, maar zijn benoeming, door Lodewijk XIV, gebeurde in bijzondere omstandigheden.

De meeste hoogbaljuws woonden permanent, of te minste zeer regelmatig, in de kasselrij. Dat werd hen door de centrale regering ook opgelegd. Sinds het midden van de zestiende eeuw lieten ze zich echter bijstaan door een vaste stadhouder, aan wie ze veel konden delegeren. Tijdens het mandaat van Alexander II de Bournonville deed die plaatsvervanger wellicht alle werk, want de prins verbleef niet altijd op zijn kasteel te Temse. Hij

en Philippe-François de Jauche de Mastaing zijn de enige twee hoogbaljuws die niet in het Waasland hun vaste residentie hadden. Het is wellicht niet toevallig dat precies zij slechts enkele jaren hoogbaljuw bleven. De korte ambtstijd van Antoon de Grutere kan dan weer worden verklaard door de politieke en militaire instabiliteit die in de jaren na 1576 heerste in het graafschap. Voor veruit de meeste Wase hoogbaljuws was het ambt een definitieve en laatste betrekking, die ze uitoefenden tot hun overlijden of tot op het ogenblik dat ze wegens hoge leeftijd of ziekte de functie doorgaven aan (meestal) een verwant. Lode-wijk Van Steelant was in totaal ongeveer een kwart eeuw jaar lang hoogbaljuw, voor Servaas Van Steelant en Ferdinand Filips van Boneem was dat telkens maar liefst ongeveer veertig jaar. *Temps immuable, temps lent?* Als het van de Wase hoogbaljuws afhing, beslist.

Summary

This article examines the role of the high bailiff. This official, appointed by the sovereign, played an important part in both the public life and the military affairs of the County of Flanders' castellanies. More specifically, it focuses on the high bailiff of the Land of Waas. The aim of this contribution is twofold. Firstly, it aims to delineate what the high bailiff's position in the castellany was, what his powers were, and whether either changed during the course of the two centuries covered in this study. Secondly, this article examines some individual aspects of the successive holders of this office, including their family networks, career development and the status that they enjoyed. Based on these findings, conclusions are drawn on the evolving social profile of the high bailiffs of the Land of Waas.

Keywords

County of Flanders, Castellany Land of Waas, High Bailiff, Prosopography

DE BRABANTSE BURKE?

TRADITIE EN INNOVATIE IN DE PAMFLETTEN VAN HENRI JOSEPH VAN DER HOOP

Op 6 oktober 1787 circuleerde in de straten van de Henegouwse hoofdstad Bergen een pamflet, getiteld *Catéchisme constitutionnel à l'usage de la nation Belgique*. Albert-Joseph Paridaens, een lid van de Raad van Henegouwen, die normaliter niet zo gul was met lofprijzingen, omschreef het stuk in zijn dagboek als ‘*une pièce singulière et remarquable*’.¹ Deze waarderende woorden vallen des te meer op, omdat ze in scherp contrast staan met het oordeel van de nog steeds gezaghebbende historica Suzanne Tassier, die alle statistische² pamfletten (met uitzondering van die van de hand van François-Xavier de Feller) als waardeloos beschouwde.³ Dat de auteur van deze anonieme tekst, die we kunnen identificeren als de Brusselse advocaat Henri Joseph Van der Hoop in het statistische kamp thuishoorde, daarover kan geen discussie bestaan. In de volgende bladzijden zullen we een poging doen zijn gedachtegoed te reconstrueren, veeleer dan zijn leven – al lijkt het zinloos beide volkomen van elkaar te isoleren.

1 Het leven van een *enfant terrible*

Toen Henri Joseph van der Hoop op 19 april 1751 in de Brusselse Kapellekerk werd gedoopt, gebeurde dat niet bepaald onder het meest gunstige gesternte. Hij was immers het buitenechtelijke kind van ene Anna Maria Gabriel en Hendrik van der Hoop, de commissaris van het Nederlandse garnizoen in de barrièrevesting Namen.⁴ Gedurende zijn hele publieke leven zou Van der Hoop achtervolgd worden door de schande van zijn buitenechtelijke geboorte. Ook op financieel vlak moest hij de spreekwoordelijke gouden lepel in de mond missen. Als rechtenstudent diende hij in 1777 bijvoorbeeld een vrijstelling te

1 A.-J. Paridaens, *Journal historique 1787-1794*, dl. I, Bergen, 1902, 80 (‘een bijzonder en merkwaardig stuk’).

2 De term ‘statisten’ slaat op de behoudsgezinde vleugel binnen de oppositie tegen de hervormingspolitiek van Jozef II, in tegenstelling tot de meer progressieve vonckisten.

3 S. Tassier, *Les démocrates belges de 1789. Etude sur le vonckisme et la révolution brabançonne*, Brussel, 1930, 244. Het valt dan ook te begrijpen dat G. Van Den Bossche, *Enlightened Innovation and the Ancient Constitution. The intellectual justifications of Revolution in Brabant*, Brussel, 2001, 19, Tassier omschrijft als een Belgisch equivalent van wat Herbert Butterfield omschreef als de *Whig interpretation of history*.

4 Kopie van de geboorteakte in Luik, Rijksarchief, A10/1, inv.nr. 132. Dank aan Julie van Agtmael voor haar hulp bij het verwerken van de archivalische documenten die in deze bijdrage worden aangehaald. Van der Hoops vader wordt niet vermeld in de genealogie Van der Hoop/Thomassen à Thuessink van der Hoop in *Nederlands Patriciaat*, 1914, 213-226.

vragen van de verplichting effectief in de universiteitsstad Leuven te verblijven tijdens zijn studies voor de licentie.⁵

Op 7 januari 1778 legde Van der Hoop de advocateneed af voor de Raad van Brabant. Zijn kantoor was aanvankelijk aan de Ruisbroekstraat, in de buurt van de Zavel gevestigd, later verhuisde hij naar het Walenplein in de wijk van de Kapellekerk. Zijn toetreding tot de advocatuur betekende echter niet noodzakelijk ook een verburgerlijking, want zowel persoonlijk als professioneel kreeg Van der Hoop al gauw de reputatie van een querulant en een *enfant terrible*. Het feit dat hij zelf partij was in een aantal geruchtmakende zaken droeg er vanzelfsprekend niet toe bij deze reputatie te wijzigen. Zo raakte hij in 1784-1785 betrokken in een procedure tegen een Franse dame, ene mevrouw de la Motte Vauvert, over de teruggave c.q. de betaling van wisselbrieven, die Van der Hoop in haar opdracht zou hebben gekocht, maar voor zich hield, naar zijn zeggen in afwachting van terugbetaling door zijn opdrachtgeefster.⁶ Zo mogelijk nog nefaster voor Van der Hoops reputatie was het proces waarin hij zich in 1785 moest verweren tegen kleermaker J.B. van den Neucker over een rekening die de advocaat niet zou hebben betaald.⁷ Het beeld van de advocaat op droog zaad zou hem nog vele jaren achtervolgen.

Niet als partij, maar als raadsman, was Van der Hoop betrokken bij het geruchtmakende proces dat voor de Raad van Brabant werd gevoerd tegen Guillaume de Smet, die ervan werd beschuldigd tussen 1771 en 1779 een aantal branden te hebben gesticht. Van der Hoop beseftte dat de aanval de beste verdediging was en voerde vooral het proces van het onderzoek tegen De Smet,⁸ hetgeen allicht niet de beste manier was om op een goed blaadje te komen bij de overheid.

Even later, in de zomer van 1787, werd Van der Hoop gesignaleerd als een notoir lid van het drink- en debatteergezelschap rond Hendrik van der Noot,⁹ dat bijeenkwam in de koffiehuisen rond de Hallepoort en vooral uit advocaten bestond. De politespionnen die de groep in het oog hielden, vermoedden dat in deze kring een groot deel van de anti-regeringspamfletten hun oorsprong vond. Met Van der Noot, diens stagiair Goffin en de hoedenmaker Saegermans, deken van het Sint-Gillisgilde, behoorde Van der Hoop tot de harde kern van deze groep, die elke ochtend een ronde maakte langs een aantal bevriende adressen, met bundels documenten verborgen onder hun jassen. Dat Van der Hoops woning onder streng toezicht stond, was dan ook niet toevallig.¹⁰

De grootste pamflettaire activiteit van Van der Hoop moest echter nog komen. In de na-

5 J. Nauwelaers, *Histoire des avocats au Souverain Conseil de Brabant*, dl. 2, Brussel, 1947, 321. Zie ook Brussel, Algemeen Rijksarchief, Secretarie van Staat en Oorlog, Billets du comte de Nény, inv.nr. 1354, 148.

6 Anderlecht, Rijksarchief, Raad van Brabant, Fonds processen van particulieren, serie 1, inv.nr. 1858.

7 Anderlecht, Rijksarchief, Raad van Brabant, Fonds processen van particulieren, serie 1, inv.nr. 1864.

8 Zie zijn *Mémoire justificatif pour Guillaume de Smet, condamné par sentence définitive à une détention à la maison de correction à Vilvorde, après avoir subi par sentence provisoire la question préparatoire*, Anderlecht, Rijksarchief, Raad van Brabant, Griffies, inv. nr. 1670.

9 De Brusselse advocaat Hendrik van der Noot (1731-1827) was de vaste raadsman van een aantal Brabantse abdijen en Brusselse gilden, en de woordvoerder van het conservatieve ('statistische') verzet tegen het beleid van keizer Jozef II.

10 J. Polasky, *Revolution in Brussels 1787-1793*, Brussel, 1985, 72-73.

zomer en herfst van 1787 liet hij niet minder dan zeven brochures het licht zien. De hoofdvogel volgde begin 1788 in de gedaante van de *Guide fidèle pour toute l'étendue du Duché de Brabant, Pays de Limbourg et le Marquisat d'Anvers, avec une Esquisse de la Constitution de la Province, & Moyens de la conserver*.¹¹ Dit pamflet ergerde de autoriteiten dermate, dat zij het op 19 juli 1788 bij arrest van de Raad van Brabant tot publieke verbranding deden veroordeelden. Wie een exemplaar bezat, diende het bij de overheid in te leveren, op straffe van een boete van honderd gulden. De verbranding van een aantal exemplaren vond plaats op de Brusselse Grote Markt op 24 juli 1788 om elf uur, maar het kan worden betwijfeld of veel andere exemplaren effectief werden ingeleverd. Integendeel zagen allerhande nieuwe pamfletten het licht, die het lot van de arme *Guide fidèle* bezongen, zoals de *Epitaphe du Guide fidèle, condamnez au feu par Sentence du Conseil Anti-Patriotique de Bruxelles*,¹² die eindigde met het vers: 'De ses cendres les pareils on verra naître',¹³ of het gedicht *Aux mânes du Guide fidèle*,¹⁴ waarvan de beginletters een acrostychon vormden dat als volgt luidde: 'On a brûlé la vérité'.¹⁵

Ferdinand Rapédus de Berg, het vooraanstaande jozefistische lid van de Geheime Raad, had zo zijn vragen bij deze verbranding, die hij contraproductief, teatraal, en fundamenteel zwak vond, kenmerkend voor het zwalpende beleid van de gevormde minister graaf Trautmansdorff.¹⁶ Men kan zich inderdaad de vraag stellen of deze maatregel niet meer heeft bijgedragen tot de populariteit van de *Guide fidèle* en zijn auteur dan dat hij de potentiële lezers angst inboezemde.

Nochtans zagen de zaken er voor Van der Hoop zelf niet bijster rooskleurig uit. Op 4 april 1788 was hij immers op verzoek van de Oostenrijkse autoriteiten¹⁷ gearresteerd in Luik, waar hij verbleef onder de schuilnaam Henri en volop verder pamfletten schreef.¹⁸ Tegen een uitlevering naar Brabant verzette hij zich met hand en tand. Zijn protest gaf onder meer aanleiding tot een weinig verkwikkelijke pennenstrijd met de Luikse burge-meester Colson, waarbij beide protagonisten elkaar van corruptie beschuldigden. Een procedure voor de Raad van XXII,¹⁹ waarbij Van der Hoop aanvoerde geen Brabander te zijn, maar Luikenaar, leverde enkel tijdswinst op, vermits zijn doopcertificaat aantoonde dat hij wel degelijk in Brussel geboren was. Uiteindelijk werd Van der Hoop op 19 febru-

11 'Nauwkeurige gids voor het gehele Hertogdom Brabant, Land van Limburg en Markizaat Antwerpen, met een schets van de constitutie van deze provincie, en de middelen om deze te bewaren.'

12 Vrije vertaling: 'Grafschrift voor de Nauwkeurige Gids, veroordeeld tot de vlammen door een uitspraak van de Anti-Vaderlandse Raad van Brussel'.

13 Vrije vertaling: 'Uit zijn as zal men vergelijkbare (gidsen) zien geboren worden'.

14 Vrije vertaling: 'Aan de schim van de Nauwkeurige Gids'.

15 Vrije vertaling: 'Men heeft de waarheid verbrand'.

16 F. Rapédus de Berg, *Mémoires et documents pour servir à l'histoire de la révolution brabançonne*, ed. P. Gachard, dl 2, Brussel, 1845, 73-74.

17 De bezorgdheid van de overheid om Van der Hoops activiteit in Luik blijkt ook uit de Note pour S.E. le Comte de Trautmansdorff (sic) par le Vice-Président de Crumpipen, écrite de sa main & trouvé dans des papiers surpris au Gouvernement, s.l.n.d., 1.

18 Hij schreef er onder meer de *Collection complète*, zie de allusie op zijn ballingschap aldaar, dl. 1, 3.

19 De Raad of Rechtbank der XXII was het hoogste rechtscollege van het Prinsbisdom Luik, opgericht bij de 'Vrede der XXII' van 2 december 1373.

ari 1789 in Tienen uitgeleverd en vervolgens opgesloten in de gevangenis van de Brusselse Hallepoort. De Raad van Brabant, die over zijn geval diende te oordelen, maakte niet bepaald haast met de procedure, die pas op 6 maart 1789 werd ingezet en op 18 juni van datzelfde jaar alweer werd stilgelegd. Van der Hoop bleef weliswaar nog enige tijd in de gevangenis, maar leidde van daaruit verder de distributie van subversieve pamfletten, als een soort officieus gemachtigde van Van der Noots comité van Breda.²⁰ Eind oktober verscheen zelfs een nieuwe tekst van zijn hand, *La Vérité à côté du Mensonge*, zijn eerste publicatie sinds de *Guide fidèle*, als men zijn Luiks verweerschrift buiten beschouwing laat.²¹

Een echte man van het comité van Breda zou Van der Hoop echter niet worden, want al in januari 1790 liet hij zich kritisch uit over despotische tendensen in de regering van de nieuwe Verenigde Nederlandse Staten. Met name had hij het moeilijk met het ontstaan van een Congres dat pretendeerde boven de provinciale instellingen te staan. Van der Hoops correspondentie gravin d'Yves stelde hem (opnieuw?) voor aan Jan Frans Vonck,²² die hij op zijn beurt in contact probeerde te brengen met een aantal Brusselse ambachtsdakens, in de hoop zo de eenheid binnen het anti-jozefistische kamp te bewaren.²³ Deze strategische contactname impliceerde echter geen ideologische toenadering, zoals later in datzelfde jaar zou blijken uit Van der Hoops scherpe kritiek op Voncks *Considérations impartiales*.

Een centrale rol in het bestuur van de Verenigde Nederlandse Staten zou Van der Hoop evenmin spelen, ondanks zijn aura van martelaarschap en zijn goede contacten met Van der Noot. Was het zijn toenadering tot Vonck die ertoe leidde dat hij werd weggepromoveerd als 'commissaire-député pour le Limbourg' en als dusdanig burgerlijke rechterhand van baron de Fraeye de Schiplaeken, die het bevel voerde over de confederale troepen in het hertogdom Limburg?²⁴ Ook in Limburg liet Van der Hoop zich kennen als een temperamentvol pamfletschrijver, die onder meer in het veld trad tegen de aanspraken van een aantal Limburgers op grotere zelfstandigheid ten aanzien van de Brabantse instellingen. Ook was hij er op 19 mei 1790 betrokken bij de geruchtmakende arrestatie van de Oostenrijkse generaal d'Arberg op het kasteel van Rochette bij Dalhem.²⁵ Zijn taken in Limburg combineerde hij na verloop van tijd met het gezantschap van de Verenigde Nederlandse Staten in Luik.²⁶

20 Het 'Comité van Breda' verenigde sinds oktober 1789 een aantal Brabantse ballingen die behoorden tot de conservatieve oppositie tegen Jozef II, met Hendrik van der Noot en de Antwerpse kanunnik Petrus Simon van Eupen als sterkhouders.

21 Anderlecht, Rijksarchief, Raad van Brabant, Officie Fiscaal, inv.nr. 1010; H. J. Van der Hoop, *Supplique très-humble pour l'Avocat H.J. Vander Hoop à Messieurs, Messieurs les Bourgmestres & Conseil de la Ville de Liège*, s.l.n.d. (1789); *Réplique justificative du ci-devant Mateur Colson, à la Supplique présentée par l'Avocat H.J. Vander Hoop à Messieurs, Messieurs les Bourgmestres & Conseil de la Noble Cité de Liège*, Luik, s.d. (1789) en Polasky, *Revolution in Brussels*, 102, 125.

22 De Brusselse advocaat Jan Frans Vonck (1743-1792) was de voorman van het progressieve verzet tegen het beleid van Jozef II, dat naar hem 'vonckisme' werd genoemd.

23 Polasky, *Revolution in Brussels*, 140-141.

24 Tassier, *Les démocrates belges*, 300 en A. Minder, *Le Duché de Limbourg et la Révolution brabançonne*, Pepinster, 1948, 121.

25 Over deze gebeurtenissen doet Van der Hoop verslag in het pamflet *Griefs du Général d'Arberg*.

26 P. Verhaegen, *La Belgique sous la domination française. I. La conquête 1792-1795*, Brussel, 1981, 46.

Wanneer de troepen van de nieuwe keizer Leopold *manu militari* een einde maakten aan de Brabantse Omwenteling, werd Van der Hoop heen en weer gedreven tussen de officiële harde lijn van Van der Noot en Van Eupen²⁷ en de op het eerste gezicht verzoenende houding van de keizer. Blijkbaar werd hij ook niet verontrust door de gerestaureerde Oostenrijkse overheid, al vond hij het raadzaam enige tijd in Luik het verdere verloop van de gebeurtenissen af te wachten. Tevens was hij het voorwerp van vijandige pamfletten, waarbij vooral zijn veronderstelde financiële onbetrouwbaarheid op het voorplan werd gebracht. In een schotschrift, *La Brochure infernale* geheten, lezen we over hem: ‘*Avocat & fier voleur, qui quelques jours avant sa fuite s’est vanté d’avoir placés 40.000 florins à Liège, & encore ailleurs pour pouvoir vivre toute sa vie en grand Seigneur. Ce changement est grand, car avant il était un grand sire à platte-bourse*’.²⁸

In de loop van 1791 uit Van der Hoop zich ook in geschrifte als een kritisch aanhanger van keizer Leopold, die hij echter oproept duidelijker te zijn in zijn restauratieve politiek, met name door de hervormingen van Jozef II volkomen terzijde te schuiven en de aloude Brabantse instellingen als enige leidraad voor zijn beleid te nemen.²⁹ Ook deze publicaties leveren hem stevige tegenwind op, inclusief schriftelijke doodsbedreigingen en weinig subtiele allusies op zijn familiale achtergrond: ‘*Tu es monstre, un monstre si connu, que ton père même t’a désavoué*’.³⁰

De wittebroodstijd met het herstelde Oostenrijkse bewind duurde niet lang. In de loop van 1792 werd Van der Hoop opnieuw gearresteerd, ditmaal op verdenking van samenzwering met de flamboyante prins Armand-Louis de Béthune-Charost, die zichzelf zag als een potentieel staatshoofd voor de Zuidelijke Nederlanden. In de verwarde dagen voor de eerste Franse verovering van Brussel werd hij onder druk van opstootjes vrijgelaten.³¹

In november 1792 leidde generaal Dumouriez de Franse troepen in hun verovering van de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. Het discours van de optrekkende legers was duidelijk: zij kwamen als bevrijders, die wilden verwezenlijken wat in 1789-1790 niet gelukt was, namelijk de definitieve verdrijving van de Oostenrijkers. Van der Hoop nam de Fransen op hun woord en verdedigde openlijk het standpunt dat het enige wat

27 In zijn pamflet *Avis au peuple brabançon* verzet hij zich uitdrukkelijk tegen elk akkoord met de oprukkende Oostenrijkse troepen en keizer Leopold.

28 *La Brochure infernale ou liste exacte des noms et actions principaux des coupe-jarrets, assassins, chefs des pillards, espions etc.*, s.l. (‘A l’Enfer’) n.d. [1790], 4. Vrije vertaling: ‘Advocaat en overtuigde dief, die er enkele dagen voor zijn vlucht prat op ging 40.000 gulden in Luik en elders in veiligheid te hebben gebracht, om de rest van zijn leven op grote voet te kunnen leven. Deze omwenteling is opmerkelijk, omdat hij voordien een bekende armoezaaier was.’

29 Het beeld dat Polasky, *Revolution in Brussels*, 184, ophangt van Van der Hoops standpunten na de eerste Oostenrijkse Restauratie is ons inziens wat ongenueanceerd, in die zin dat het geen recht doet aan het voorwaardelijke karakter van Van der Hoops verzoening met het bewind. Het feit dat zijn politieke opvattingen hem even later weer in de gevangenis brachten, lijkt een bijkomend argument om de Leopold-vriendelijke uitlatingen in zijn pamfletten uit 1791 iet of wat te relativeren.

30 *L’aristocrate en fuite*, s.l.n.d. [1790], 2-3. Vrije vertaling: ‘Je bent een monster, dermate zelfs dat je vader je niet wou erkennen’.

31 Verhaegen, *La Belgique*, 144. Over Béthune-Charost, zie S. Tassier, *Figures révolutionnaires (XVIIIe siècle)*, Brussel, s.d., 47-64.

hun dan te doen stond, het herstel van de aloude Brabantse vrijheden en instellingen was, inclusief het gildenstelsel. Op 18 november – Brussel was slechts vier dagen in Franse handen, Van der Hoop amper elf dagen op vrije voeten – belastte een vergadering van leden van de Staten van Brabant, bijeengeroepen op initiatief van de Brusselse raadspensionaris Drugman, Van der Hoop met de missie in Parijs voor de Nationale Conventie het zelfbeschikkingsrecht van de Brabanders te gaan bepleiten, inclusief hun vrijheid te kiezen voor het herstel van de Blijde Inkomst.³²

Op 22 november 1792 kwam Van der Hoop aan in Parijs, waar hij zijn hoofdkwartier installeerde in het *Hôtel de Suède* in de *rue Tournon*. Zijn strategie bestond erin contact te leggen met een aantal leden van de Conventie waarvan hij kon aannemen dat ze zijn zaak welgezind konden zijn. Een centrale rol hierin moest Jean-Louis Carra spelen, de journalist en politicus die een middenpositie innam tussen girondijnen en montagnards, en die al eerder zijn sympathie voor de Statisten en Van der Noot had laten blijken. Kenden Carra en Van der Hoop elkaar sinds Carra's bezoek aan Brussel in het najaar van 1790?³³ Dat valt niet aan te tonen en we weten dat Van der Hoop in die periode niet Brussel maar Luik als uitvalsbasis had. Feit is echter dat de verwachtingen van de Brusselse gildenleiders duidelijk op Carra en zijn collega Robert waren gesteld.

Niet iedereen in Parijs was het echter eens met de demarche van Van der Hoop en de zijnen. Een aantal vonckistische emigranten, met de bankier Edouard Walckiers op kop, waarschuwden hun Parijse contactpersonen voor de gevaarlijke reactionair die ze in hun midden dreigden te ontvangen. Het resultaat was dat het bestuur van de *section du Luxembourg*³⁴ op 4 december 1792 een huiszoeking uitvoerde bij Van der Hoop en zijn documenten in beslag nam. Carra slaagde er echter in het beslag op 17 december te laten opheffen en de Conventie te doen besluiten dat Van der Hoop een *bon patriote* was, maar de mislukking van zijn missie was onmiskenbaar.³⁵ Van der Hoop keerde op 22 december terug naar Brussel.

Blijkbaar beseftte hij dat hij in gevaar was, want een dag later verliet hij de hoofdstad voor Luik. Deze stad zou hij echter niet bereiken. Hij werd dezelfde dag nog aangehouden in Leuven en overgebracht naar de citadel van Valenciennes, samen met een aantal gijzelaars, waaronder de pensionnarissen De Jonghe en Drugman.³⁶ Dat de Brusselse bevolking een en ander niet kon smaken, bleek uit het feit dat de gevangen Van der Hoop bij de verkiezingen van de Brusselse afgevaardigden voor de *Assemblée Nationale* op 29 december 1792 een opmerkelijk aantal stemmen haalde.³⁷

32 Verhaegen, *La Belgique*, 144-145.

33 S. Lemny, *Jean-Louis Carra (1742-1793). Parcours d'un révolutionnaire*, Parijs, 2000, 185-186.

34 De 'section du Luxembourg', later 'Section Mutius-Scaevola', was een van de 48 districtsbesturen van Parijs in de revolutionaire periode.

35 Durois, *Mémoire narratif de ce qui est arrivé au citoyen Brabançon Vander Hoop à Paris et à Bruxelles au nom des droits de l'homme, de la liberté et de l'égalité Françaises*, s.l.n.d. [Brussel, 1792], 1-5.

36 *Narré succinct de ce qui regarde les prisonniers et otages conduits à Valenciennes*, s.l.n.d. [1793] en Verhaegen, *La Belgique*, 148.

37 Polasky, *Revolution in Brussels*, 243.

Bij de Franse afmars in april 1793 kwam Van der Hoop nog een laatste keer op het voorplan. Hij stelde een proces in tegen procureur-generaal Joseph-Charles van Laecken, die hij verantwoordelijk achtte voor de onaanvaardbare omstandigheden van zijn gevangenschap in de Hallepoort.³⁸ Tevens publiceerde hij nog een laatste pamflet, *Discours à adresser aux Etats de Brabant*. De inhoud ervan is tot op zekere hoogte te vergelijken met zijn teksten uit 1791, maar de toon is duidelijk scherper. Net als toen bepleit hij een alliantie tussen de vorst en de traditionele elites, en bijgevolg een verzoening tussen de tegenstrevers uit de dagen van de Brabantse Omwenteling. Veel meer dan toen is echter duidelijk tegen wie die alliantie gericht moet zijn, namelijk tegen de Fransen en hun medewerkers, die slechts misprijzen en vijandschap verdienen. Het Parijse avontuur en de gevangenschap in Valenciennes hadden kennelijk diepe wonden geslagen.

Vervolgens gaat ieder spoor van Van der Hoop verloren. Wanneer de Fransen, kort na hun tweede verovering van de Zuidelijke Nederlanden, in 1795 een volkstelling houden, woont Van der Hoop niet meer op een van zijn gekende adressen. Heeft hij de stad verlaten om zo een herhaling van de gebeurtenissen van 1792-1793 te vermijden? Het lijkt erop, want zijn naam komt niet voor in de overlijdensregisters van de stad Brussel.³⁹

2 De reconstructie van het corpus Vanderhoopianum

Zoals gezegd, is onze eerste bekommernis echter niet het leven van Van der Hoop, maar wel zijn opvattingen, zoals die blijken uit zijn geschriften. Daartoe is de eerste voorwaarde de afbakening van het zijn oeuvre. Voor een aantal werken, die Van der Hoop met zijn volledige naam ondertekende, stelt dat weinig problemen. Het betreft de volgende titels:⁴⁰

- *Mémoire pour les serments de Louvain* (1787);⁴¹
- *Mémoire lû à l'assemblée des Etats de Brabant* (1787);
- *Adresse au peuple et au prince de Kaunits* (1787);
- *Avis satisfaisant à la Nation* (1787);
- *Catéchisme constitutionnel* (1787);
- *Sermon constitutionnel* (1787);
- *Supplique très-humble pour l'Avocat H.J. Vander Hoop* (1789);

38 Anderlecht, Rijksarchief, Raad van Brabant, Fonds processen van particulieren, serie 1, inv.nr. 1865. Allicht betreft het hier Van der Hoops gevangenschap in 1792, voor de eerste Franse invasie.

39 We raadpleegden hiertoe de overlijdensregisters voor de periode 1792-1822 in het Stadsarchief van Brussel, zonder succes. Ook in de lijst van gijzelaars en emigranten uit Brussel (P. Claessens (ed.), 'Otages et émigrés de Bruxelles et du Brabant au temps de "ça ira"', *Brabantica*, 1956, 347-376) komt de naam van Van der Hoop niet voor.

40 Gemakshalve gebruiken we verkorte titels. De volledige titels en bibliografische gegevens zijn opgenomen in de lijst van werken, die als bijlage bij dit artikel wordt gevoegd.

41 Strikt genomen is dit werk niet ondertekend met de naam van Van der Hoop, maar wel met de weinig aan de verbeelding overlatende initialen H.J.V.D.H.

- *Avis au public* (1790).
- *Droits et prérogatives du Conseil Souverain de Brabant vengés* (1790);
- *Réfutation des considérations impartiales* (1790);⁴²
- *Avis* (1790);⁴³
- *Griefs du Général d'Arberg* (1790);
- *Les vrais intérêts de Sa Majesté* (1791).

Ook een tweede reeks kan zonder al te veel discussie aan Van der Hoop worden toegeschreven. Het betreft hier werken die hij ondertekende met zijn pseudoniem 'L'Ami de la Patrie' ('De Vriend van het Vaderland'). Dat dit pseudoniem effectief meermaals werd gebruikt door Van der Hoop, blijkt uit het feit dat hij het auteurschap zonder meer opeist, door in publicaties onder eigen naam expliciet te verwijzen naar werken onder pseudoniem als zijn werk.⁴⁴ Ook stilistische⁴⁵ en thematische gelijkenissen zijn aanwijzingen voor het auteurschap van Van der Hoop. Het betreft hier de volgende titels:

- *Guide fidèle pour le Brabant* (1787);
- *Collection complete des remarques ou réflexions sur les Edits* (1789);
- *La Vérité à côté du Mensonge* (1789);
- *Extrait de l'histoire générale de la Maison d'Autriche* (1789);
- *Moyens de conserver la Patrie* (1790);
- *Avis au peuple brabançon* (1790);
- *Adresse à Messieurs les Officiers de l'Armée Belgique* (1790).

Meer problematisch is een derde reeks publicaties. Deze hebben met elkaar gemeen dat ze door de Gentse bibliofiel Karel van Hulthem, die blijkbaar ook belangstelling had voor de figuur van Van der Hoop, zijn samengebonden in een bandje onder de titel 'Van der Hoop de la Révol. de 1787'. Het betreft dertien titels, waarvan één duidelijk niet van de hand van Van der Hoop is, maar wel van de Parijse advocaat De la Croix.⁴⁶ Andere werken zijn ons reeds bekend uit de twee vorige categorieën.⁴⁷ Even zeker lijkt het auteurschap van de *Preuves justificatives d'une brochure intitulée Adresse au Peuple et au Prince de Kaunits* (1787), ondertekend door een zekere 'H. le Vrai', een vrij doorzichtig pseudoniem. Het geschrift

42 Een Nederlandse vertaling van dit pamflet verscheen eveneens in 1790 bij de Antwerpse drukker Parys, onder de titel *Wederlegging der onpartydige overdenkingen en van het ontwerp van voordraegingen aen de Staeten, met een uitleg van het gevaar van deze brochuren*.

43 Van deze tekst verscheen ook een Nederlandstalige versie onder de titel *Berigt*.

44 Zie bijvoorbeeld *Réfutation des considérations*, 6, waar hij uitdrukkelijk verwijst naar *Moyens de conserver la patrie* als een werk van zijn hand en op p. 16 herinnert aan 'mes réflexions' in *La Vérité à côté du Mensonge*. Het motto van het werk is een citaat uit de *Guide fidèle*. In de *Moyens de conserver la patrie*, 5, wordt dan weer verwezen naar de *Collection complete*. In *Les Vrais intérêts de Sa Majesté*, 3, wordt verwezen naar *Avis au peuple belge*, *Moyens de conserver la patrie* en *Conduite loyale du Congrès*.

45 Zoals het recurrente gebruik van uitdrukkingen als 'Le temps est venu' ('Het is nu tijd om') of varianten ervan om een werk mee aan te vangen, zie bijvoorbeeld *Discours à adresser*, 3, en *Sort et salut du peuple*, 7.

46 Allicht kwam dit werk in de bundel terecht, omdat het ook de titel *Catéchisme patriotique* draagt, en dus formele gelijkenissen vertoont met het gelijknamige werk van Van der Hoop.

47 *Adresse au peuple et au prince de Kaunits*, *Avis satisfaisant*, *Mémoire pour les serments*, *Catéchisme constitutionnel* en *Sermon constitutionnel*.

kan daarenboven gelden als een appendix bij een werk waarvan Van der Hoops auteurschap vaststaat, namelijk het bovenvermelde *Adresse au Peuple et au Prince de Kaunits*.

Twee andere werken daarentegen kunnen zo goed als zeker worden afgevoerd als teksten van Van der Hoop. Het betreft een *Lettre d'une soeur converse à sa révérènde mère* en *Les visions politiques de Loyola*, die zowel naar inhoud als naar stijl volkomen afwijken van wat we van Van der Hoop gewend zijn.⁴⁸ Stilistisch en thematisch wel volkomen conform de gebruiken zijn drie andere teksten uit deze bundel, alle drie uit 1787:

- *Commentaire sur l'article LIX de la Joyeuse Entrée;*
- *Réfutation du discours sur l'administration de la justice;*
- *Trois pièces remarquables.*

Een twijfelgeval is het korte pamflet *Sort et salut du peuple* uit 1787, dat enerzijds wel enkele stilistische en inhoudelijke gelijkenissen vertoont met de andere werken van Van der Hoop,⁴⁹ maar globaal toch fel afsteekt tegen wat we van deze auteur gewend zijn.

Ten slotte blijven er nog enkele publicaties over die in catalogi worden toegeschreven aan Van der Hoop. Een ervan, *Le peuple Brabançon à Leurs Altesses Royales* (1791), kan met zekerheid aan hem worden toegeschreven. Inhoudelijk vertoont het erg veel gelijkennis met *Les vrais intérêts de Sa Majesté* uit datzelfde jaar, dat Van der Hoop voluit ondertekende. Daarenboven wordt het auteurschap van Van der Hoop in een antwoordpamflet als zeker beschouwd, zoals blijkt uit de volledige titel ervan.⁵⁰ Hetzelfde geldt voor het *Discours à adresser aux Etats de Brabant* uit 1793, dat de themata van deze beide pamfletten herneemt, aangepast aan de gewijzigde tijdsomstandigheden, en dat ook stilistisch de pen van Van der Hoop verraadt. Thematische en typografische gelijkenissen doen ons vermoeden dat ook het niet gedateerde *Avis pour le Tiers-Etat de Brabant* van zijn hand is. Veel minder overtuigd zijn we van het auteurschap van *La conduite loyale des Congrès de Bruxelles et de Namur* uit 1790, dat eigenlijk een loutere polemiek *ad hominem* tegen de Vonckisten bevat – een genre dat ongebruikelijk was voor Van der Hoop en ook moeilijk in overeenstemming kan worden gebracht met de verzoenende lijn die hij in die periode aanhing. Anderzijds verwijst Van der Hoop naar deze tekst in *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, samen met twee andere werken waarvan zijn auteurschap zeker is, wat dan weer een indicatie in de andere richting is.

Dit brengt ons op een totaal van achtentwintig⁵¹ publicaties, die alle het licht zagen in een periode van zeven jaar en geacht kunnen worden een goed beeld te geven van het 'publieke' denken van Van der Hoop. Het adjectief is hier uitdrukkelijk bedoeld als een

48 Beide teksten betreffen vraagstukken van religieuze politiek, die Van der Hoop in zijn andere werken niet of nauwelijks aanraakt, en zijn geschreven in een polemische en heftige stijl, zonder de voor Van der Hoop zo kenmerkende bronvermeldingen.

49 Met name de bekende wending 'Le tems étoit venu' en de lof van de stedelijke schutterijen.

50 *Réponse au libelle incendiaire et inconséquent intitulé Le Peuple Brabançon à L.A.R., en réponse à leur Dépêche aux Etats de Brabant du 3 août 1791, par un Avocat reconnu comme très-célèbre pendant la révolution Belgique, dont l'adresse a su lui procurer de quoi rouler en équipage, & qui avant cet heureux événement, avait peine à se procurer des souliers.* Het pamflet alludeert ook op de vlucht van de auteur naar Luik en zijn gevangenschap in de Hallepoort, wat de allusies op Van der Hoop wel erg doorzichtig maakt.

51 Dertig, als men *Sort et salut du peuple* en *Conduite loyale du Congrès*, waarvan het auteurschap dubieus is, meerekent.

voorbehoud, want het is zeer denkbaar dat er enige discrepantie bestond tussen Van der Hoops intieme overtuigingen en de verklaringen die hij op het publieke forum deed. Allicht kan een grondiger studie van zijn bewaarde briefwisseling hierbij van groot nut zijn, maar dat is niet het doel van deze, maar wel van een volgende, bijdrage.

3 De onverwachte bronnen van een ongewoon statist

Sinds Jeroom Vercruysse in 1968 aantoonde dat Van der Noots *Manifeste du peuple Brabançon* aanvat met een Holbach-citaat,⁵² zijn we allen wat voorzichtiger geworden als het er om gaat eenduidigheid tussen achttiende-eeuwse (pamflet-)schrijvers en hun inspiratiebronnen te vermoeden. Er was hoegenaamd geen één-op-één-verhouding tussen progressief-Vonckistische pamflettisten, die (als enigen) Verlichte auteurs aanhaalden, en hun conservatief-Statistische collega's, die inspiratie zochten bij oude theologen en juristen.

Van der Hoop is als auteur erg geschikt om deze stelling verder te onderbouwen, al was het maar wegens zijn onoverwinnelijke neiging om zijn posities kracht bij te zetten aan de hand van verwijzingen naar en citaten van min of meer gezaghebbende auteurs.

Bij zijn keuze van autoriteiten blijft Van der Hoop in eerste instantie een door het oud-vaderlandse recht getekend jurist, die de Blijde Inkomst als het alfa en het omega van zijn zekerheden beschouwt. Het kan dan ook niet verbazen dat juristen (van het positieve recht) een belangrijke plaats innemen in zijn bronnenverzameling. Het betreft hier dan zowel klassieke en contemporaine Brabantse auteurs (vooral de Wynants⁵³ maar ook recentere als Stacquet)⁵⁴ als vooraanstaande buitenlandse juristen (zoals de Franse kanselier d'Aguesseau)⁵⁵ en minder bekende namen, zoals de Duitse jurist Philipp Knipschild (1595-1657). Weliswaar een jurist, maar toch minder bekend om zijn publicaties dan om zijn politieke hervormingen en zijn bescherming voor de filosofen, is de Franse minister d'Argenson,⁵⁶ die kan rekenen op een zeldzame lofzang uit de pen van Van der Hoop.⁵⁷

Ook meer rechtsfilosofisch getinte auteurs als Grotius,⁵⁸ Pufendorff⁵⁹ of Burlama-

52 J. Vercruysse, 'Van der Noot, Holbach et le manifeste du peuple Brabançon', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 1968, 1222-1227.

53 *Guide fidèle*, 7; *Droits et prérogatives*, 4. Goswin de Wynants (1661-1732) was raadsheer in de Raad van Brabant en auteur van meerdere werken over het Brabantse recht.

54 *Guide fidèle*, 22. Jérôme Stacquet (1731-1816) was secretaris van de Leuvense universiteit en raadsheer in de Raad van Brabant. Hij behoorde tot de jozefistische fractie in de Raad.

55 *La Vérité à côté de Mensonge*, 26; *Guide fidèle*, 7. Henri François d'Aguesseau (1668-1751) was van 1717 tot 1722 en van 1727 tot 1750 kanselier van Frankrijk en schreef een groot aantal werken over historische, filosofische en juridische onderwerpen.

56 Marc-Pierre de Voyer d'Argenson (1696-1764) was tussen 1743 en 1757 minister van oorlog onder Lodewijk XV en stond bekend als een beschermer van Voltaire en Diderot.

57 *Guide fidèle*, 14.

58 *Guide fidèle*, 9; *Réfutation des considérations*, 10.

59 *Preuves justificatives*, 5; *Collection complete*, dl. 2, 10.

qui⁶⁰ worden bij herhaling geciteerd. Van deze auteurs naar de zuivere wijsbegeerte is maar een kleine stap. Van der Hoop is duidelijk vertrouwd met het werk van een aantal Verlichtingsfilosofen als Bolingbroke,⁶¹ Locke,⁶² Hume,⁶³ Mirabeau,⁶⁴ Voltaire⁶⁵ of Montesquieu⁶⁶ en zelfs met het werk van Boullainvilliers,⁶⁷ dat toch minder ruim circuleerde dan dat van de bovengenoemde auteurs.

Een bijzondere plaats in het oeuvre van Van der Hoop wordt echter ingenomen door Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785), een wat eigenzinnige vertegenwoordiger van de Franse Verlichting die publiceerde over historische en staatkundige onderwerpen.⁶⁸ Van Mably's werken wordt vooral zijn *Droit public de l'Europe, fondé sur les traités conclus jusqu'en l'année 1740* uit 1746 geciteerd, naast de *Principes des Négociations, pour servir d'introduction au Droit public de l'Europe* uit 1757 en *De la manière d'écrire l'histoire*⁶⁹ uit 1783. Op de vraag of de dominante aanwezigheid van Mably toevallig kan heten, komen we later nog terug.

Van de historici kent Van der Hoop onder meer Galbert van Brugge,⁷⁰ Johan Wagenaar,⁷¹ Christophel Butkens,⁷² Pieter Bor,⁷³ Jacques Basnage de Beauval,⁷⁴ Famiano Strada,⁷⁵ Guido Bentivoglio,⁷⁶ Antonius Sanderus,⁷⁷ Charles du Cange,⁷⁸ Jean-Baptiste de

60 *Preuves justificatives*, 5.

61 *Réfutation du discours*, 6.

62 *Preuves justificatives*, 5; *Réfutation du discours*, 6; *Commentaire sur l'article LIX*, 7; *Collection complete*, dl. 2, 4 en 6.

63 *Réfutation du discours*, 6; *Commentaire sur l'article LIX*, 11.

64 *Commentaire sur l'article LIX*, 11; *Guide fidèle*, 8.

65 *La Vérité à côté de Mensonge*, 8, met een verwijzing naar zijn *Siècle de Louis XIV*; *Avis pour le Tiers-Etat*, 1.

66 *Réfutation des considérations*, 9; *Réfutation des considérations*, 6. Ook het motto van *Les vrais intérêts de Sa Majesté*.

67 *Mémoire pour les serments de Louvain*, 27. Henri de Boulainvilliers (1658-1722) was een Franse historicus en astroloog, die vooral bekend werd om zijn anti-absolutistische en pro-aristocratische geschriften.

68 Verwijzingen onder meer in *Adresse au peuple*, 2; *La Vérité à côté de Mensonge*, 6, 12; *Guide fidèle*, 10, 30; *Réfutation des considérations*, 3.

69 Door Van der Hoop aangehaald als *De l'Etude de l'Histoire*, wat erop kan wijzen dat hij uit het hoofd citeerde, zie *Guide fidèle*, 30.

70 *Guide fidèle*, 6. Galbert van Brugge is vooral bekend als auteur van een relaas over de moord op de Vlaamse graaf Karel de Goede in 1127.

71 *Mémoire pour les serments de Louvain*, 13 en 18. Van der Hoop verwijst naar de *Vaderlandsche Historiën* en naar Amsterdam in zijne opcomste, aenwas, geschiedenis, allicht de twee voornaamste werken van deze vertegenwoordiger van de verlichte geschiedschrijving in de Verenigde Provinciën (1709-1773).

72 *Mémoire pour les serments de Louvain*, 18. De Antwerpse cisterciënzer Christophorus Butkens (1590-1650) schreef naast genealogische werken ook een *Trophées tant sacrés que profanes du Duché de Brabant*.

73 *La Vérité à côté de Mensonge*, 25; *Guide fidèle*, 11. De Haarlemse notaris Pieter Bor (1559-1635) beschreef in zijn werken de Opstand tegen Spanje.

74 *Guide fidèle*, 11 verwijst naar zijn *Histoire des Provinces-Unies*. De hugenootse predikant en historicus Jacques Basnage de Beauval (1653-1723) beschreef in dit werk de geschiedenis van de Verenigde Provinciën van de Vrede van Munster tot de Vrede van Nijmegen.

75 *La Vérité à côté de Mensonge*, 25. De Romeinse jezuïet Famiano Strada (1572-1649) schreef onder meer een geschiedenis van de eerste fase van de Opstand tegen Spanje.

76 *Guide fidèle*, 11; *Réfutation des considérations*, 2. Kardinaal Guido Bentivoglio (1579-1644) was nuntius in Brussel tussen 1607 en 1615 en schreef een geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog.

77 *Mémoire pour les serments de Louvain*, 26, verwijst naar zijn Gentse stadsgeschiedenis. De priester en historicus Antoon Sanders, of Antonius Sanderus (1586-1644) is vooral bekend om zijn *Flandria Illustrata*, een historische beschrijving van het graafschap Vlaanderen.

78 *Mémoire pour les serments de Louvain*, 4. Charles du Fresne du Cange (1610-1688) is vooral bekend als auteur van een glossarium van het middeleeuwse Latijn, maar schreef ook meerdere historische werken.

Vaddere,⁷⁹ Aubertus Miraeus,⁸⁰ Jean-Baptiste Du Bos,⁸¹ Dom Martin Bouquet⁸² en Claude Villaret.⁸³ Een bijzondere plaats in zijn argumentarium wordt ingenomen door William Robertson (1721-1793), een vertegenwoordiger van de Schotse Verlichting, van wie Van der Hoop vooral de *Histoire de Charles V* aanhaalt.⁸⁴

Verder vinden we in het oeuvre van Van der Hoop referenties naar minder bekende auteurs als de Nederlandse filoloog Gronovius,⁸⁵ de satiricus uit Colmar Gottlieb Konrad Pfeffel (1736-1809), en de Britse koning James I, auteur van een aantal teksten ter verdediging van de absolute monarchie.⁸⁶ Als tijdgenoten vermeldt hij onder meer Jean des Roches, die een weinig positieve beoordeling krijgt.⁸⁷

Op zich zegt zo'n lijst vanzelfsprekend erg weinig, maar dat neemt niet weg dat ze ons een idee geeft van de intellectuele spanwijdte van Van der Hoop. Op meerdere vlakken valt deze als indrukwekkend te omschrijven. Niet alleen was hij vertrouwd met uiteenlopende auteurs op het vlak van de geesteswetenschappen, maar ook met auteurs uit de Franse, Italiaanse, Duitse, Engelse en Nederlandse culturele ruimten. Kortom, Van der Hoop combineerde een ruime kennis van oude en nieuwe auteurs uit verschillende disciplines tot een vrij origineel argumentarium, waarin zowel traditionalisten als gematigde hervormers zich konden vinden.

In die context rijst dan ook de vraag of de omnipresentie van de verwijzingen naar Mably (met Robertson duidelijk de auteur die Van der Hoop het meest heeft beïnvloed) kan worden afgedaan als toeval. Over de correcte situering van het oeuvre van Mably is de jongste decennia nogal wat inkt gevloeid.⁸⁸ In zijn werk kruisen utopistische, haast communistische en reactionaire lijnen elkaar, om samen te vloeien in wat Wright omschrijft als een 'restauratief liberalisme', dat vooral inspiratie zoekt in middeleeuwse en zelfs

79 *Droits et prérogatives*, 4; *Réfutation des considérations*, 1, verwijst naar zijn *Origine des Ducs de Brabant*. Jean-Baptiste de Vaddere (1640-1691) was kanunnik van het kapittel van Anderlecht en schreef meerdere werken over de Brabantse geschiedenis.

80 *Commentaire sur l'article LIX*, 6. De Antwerpse kanunnik Aubert le Mire, gelatiniseerd Miraeus (1573-1640) was onder meer aalmoezenier van de Aartshertogen en schreef onder meer een *Rerum Belgarum Chronicon*, een geschiedenis van de Nederlanden van de dagen van Julius Caesar tot zijn eigen tijd.

81 In de *Collection complete*, dl. 1, 8, wordt verwezen naar zijn *Histoire critique de la monarchie française*. Zie ook *Guide fidèle*, 9. In deze *Histoire critique* verdedigde de Franse geestelijke en diplomaat Jean-Baptiste du Bos (1670-1742) een centralistische visie op de Franse monarchie.

82 *Réfutation des considérations*, 12. De Franse benedictijn Martin Bouquet (1685-1754) was vooral bekend om zijn verzameling van documenten omtrent de Franse geschiedenis.

83 *Mémoire pour les serments de Louvain*, 28 verwijst naar zijn *Histoire de France*. Villaret (1715-1766) had zich omgeschoold van toneelacteur tot historicus en vulde de geschiedenis van Frankrijk van de jezuïet Paul François Velly (1709-1759) aan.

84 *Collection complete*, dl. 2, 7; *Guide fidèle*, 9-10; *Réfutation des considérations*, 12.

85 De context van de passage maakt niet meteen duidelijk of hier wordt bedoeld op vader Johann Friedrich Gronovius (1611-1671) of op zijn zoon Jacobus Gronovius (1645-1716); *Preuves justificatives*, 8.

86 *La Vérité à côté de Mensonge*, 14.

87 *Guide fidèle*, 16.

88 Zie bijvoorbeeld Th. Schleich, *Aufklärung und Revolution. Die Wirkungsgeschichte Gabriel Bonnot de Mablys in Frankreich (1740-1914)*, Stuttgart, 1981, en J.K. Wright, *A Classical Republican in Eighteenth-Century France. The Political Thought of Mably*, Stanford, 1997. Hierna zal vooral worden verwezen naar het werk van Wright, die ook de conclusies van Schleich verwerkt heeft.

oud-germaanse vormen van lokaal zelfbestuur.⁸⁹ Al even opmerkelijk is de evolutie van Mably van verlicht royalist naar anti-verlicht republikein,⁹⁰ een paradoxale positie die niet zonder gelijkenis is met die van Van der Hoop, met dien verstande dat laatstgenoemde niet behept was met Mably's neiging tot excessieve standpunten en misantropie. Voeg er dan nog Mably's stevig anti-Habsburgs ressentiment⁹¹ aan toe en zijn afkeer van verlichte despoten van het type van de Zweedse koning Gustav III⁹² en er zijn voldoende redenen om de band tussen beide auteurs veeleer als begrijpelijk dan als verrassend te beschouwen. De belangstelling van Van der Hoop voor de werken van Mably maakte hem overigens niet tot een loutere imitator van zijn Franse inspiratiebron. Op een aantal punten verschilden beide auteurs duidelijk van mening, zoals in hun appreciatie van de fysiocraatische school.⁹³ *Grosso modo* bevestigt de omnipresentie van Mably's standpunten in het werk van Van der Hoop echter de vaststelling van Vercruysse: ook deze statistische auteur beriep zich complexloos op een van de meer radicale Franse filosofes. Van der Noots citaat uit Holbach was zeker geen alleenstaand fenomeen.

4 Van der Hoop en zijn stokpaardjes

4.1 Behandelde thema's en vermeden thema's

Over het genre dat Van der Hoop beoefende, kan er geen misverstand bestaan. Hij was een pamflettist, een auteur van korte stukken, waarvan zelfs de langere hoogstens een dertigtal bladzijden telden en in ieder geval tot stand waren gekomen als reactie op actuele gebeurtenissen en vraagstukken. Lange theoretische traktaten vloeiden niet uit zijn pen. Dit neemt echter niet weg dat het geheel van zijn bijna dertig publicaties een stevig oeuvre vormt, zeker wanneer men er rekening mee houdt dat het ontstond in een periode van amper zeven jaar.⁹⁴ Daarenboven vertoont zijn werk een grote thematische continuïteit, waarbij een aantal onderwerpen keer op keer voor het voetlicht wordt gehaald. We zullen enkele van deze themata illustreren.

Minstens even belangrijk als de vraag naar de themata die Van der Hoop aanraakt, is de kwestie welke hij verwaarloost of vermijdt. Tot die categorie behoort in eerste instantie het hele religieuze veld, dat nochtans zeker in de beginperiode van de Brabantse Omwen-

89 Wright, *A Classical Republican*, 114 en 142-144.

90 Wright, *A Classical Republican*, 5.

91 Wright, *A Classical Republican*, 37.

92 Wright, *A Classical Republican*, 162.

93 Wright, *A Classical Republican*, 4 en 110 voor Mably; J. Van Den Broeck, *Rechten van de mens omstreeks 1789 in de Oostenrijkse Nederlanden*, Antwerpen, 1986, 8, voor Van der Hoop.

94 Waarbij dan nog rekening moet worden gehouden met het feit dat Van der Hoop in 1792 niets publiceerde en de productie van de jaren 1788, 1791 en 1793 beperkt bleef tot een of hoogstens twee titels. Zijn verblijven in de gevangenis in de periodes 1788-89 en 1792-1793 waren hier ongetwijfeld niet vreemd aan.

teling dominant was in de verantwoording van de opstand.⁹⁵ Bij Van der Hoop is dit thema echter allesbehalve alomtegenwoordig. Zelfs werken die door hun vorm bijna noodzakelijkerwijze aanleunen bij een religieus discours, zoals de *Catéchisme constitutionnel* of het *Sermon constitutionnel*, raken de godsdienst enkel aan vanuit een politiek-utilitaristisch perspectief.⁹⁶ Religie is geen kwestie van plechtigheden, maar van deugdzaam gedrag van de burger,⁹⁷ dat op zijn beurt ondenkbaar is zonder religieuze achtergrond: ‘la religion peut seule donner de la noblesse et de l’efficacité à nos actions morales’.⁹⁸

De principiële aanvaarding van de religie als een maatschappelijk nuttig fenomeen impliceert echter niet noodzakelijk een positieve houding ten aanzien van religieuze instellingen. Als Van der Hoop zich een zeldzame keer positief uitlaat over het beleid van Jozef II, betreft dat net zijn maatregelen tegen de bedelorden.⁹⁹ Ook over de rol van de clerus in het verzet tegen het verlichte despotisme is hij weinig geestdriftig,¹⁰⁰ zeker niet wanneer die nadien toch probeert zijn positie te versterken ten nadele van de derde stand.¹⁰¹

4.2 Anti-militarisme en lof van de schutterijen

In een van zijn eerste werken, de *Mémoire pour les Serments*,¹⁰² neemt Van der Hoop het op voor het recht van de Leuvense gilden om in te staan voor de ordehandhaving in de stad, en daarbij uniformen te dragen. Zijn argumentatie is hier nog erg juridisch, voornamelijk gebaseerd op het gezag van geleerde auteurs en oude charters. Een meer principiële benadering van het thema blijft vooralsnog uit, al verbindt Van der Hoop het recht op zelforganisatie bij de ordehandhaving uitdrukkelijk met het respect voor gerechtelijke procedures en op correcte heffing van belastingen.¹⁰³

Ook elders verbindt Van der Hoop het bestaan van volksmilities en exercitiegenootschappen met de kern van de Brabantse constitutie, namelijk het in artikel 59 van de Blij-De Inkomst vervatte verzetsrecht,¹⁰⁴ en zingt hij de lof van de vrijwillige wapendracht in

95 Polasky, *Revolution in Brussels*, 42.

96 Contra Van Den Bossche, *Enlightened Innovation*, 189, die ons inziens onvoldoende abstractie maakt van de invloed van het literaire genre op het gebruikte discours in deze werken.

97 *Sermon constitutionnel*, 3.

98 *Sermon constitutionnel*, 12. Vrije vertaling: ‘Enkel het geloof kan adel en kracht geven aan ons moreel handelen’.

99 *Adresse au peuple*, 7. Deze instemming betrof echter geenszins het gehele religieuze beleid van Jozef II, want in de *Guide fidèle*, 25-26, wordt aangetoond dat de religieus neerkwam op een onteigening en verhuizing van Brabantse gelden, waardoor aan de clerus fundamentele rechten werden onzegd. Ook verwerpt hij het beleid van Jozef II ten aanzien van het Seminarie Generaal in Leuven, dat zijns inziens afbreuk doet aan de eigen rechten van de Kerk, *Trois pièces remarquables*, 7.

100 *Collection complete*, dl. 1, 4.

101 *Avis pour le Tiers-Etat*, 10.

102 Het werkje draagt als motto de leuze ‘Pro aris et focis’, allicht niet toevallig de naam van het genootschap rond Verlooy, dat enkele maanden voor de publicatie van de *Mémoire* was ontstaan om het verzet tegen Jozef II te coördineren. Verlooy c.s. ontleenden hun leuze op hun beurt aan het werk van de Wynants, die tot de vaste inspiratoren van Van der Hoop behoorde, zie Van Den Bossche, *Enlightened Innovation*, 137.

103 *Mémoire pour les serments*, 10.

104 *Catéchisme constitutionnel*, 37.

functie van het algemeen belang.¹⁰⁵ Wanneer de vraag rijst hoe de ordehandhaving in Brussel het best kan worden georganiseerd, kiest Van der Hoop resoluut voor het Leuvense model en verzet hij zich tegen de oprichting van een, nieuw te organiseren, professioneel politiekorps. De te volgen weg is voor hem een samenwerking met de wijken en de gilden, als het ware een vorm van *bottom up policing avant la lettre*.¹⁰⁶ Deze visie is des te meer opmerkelijk, omdat zij haaks staat op het dominante wantrouwen dat binnen het Comité van Breda, waarmee Van der Hoop toch nauwe banden had, heerste ten aanzien van vormen van volksmilities.¹⁰⁷

De keerzijde van dezelfde medaille is voor Van der Hoop een grondige afkeer van de militaire klasse, die hij onder meer verwijt een nefaste rol te hebben gespeeld in de escalatie van het conflict tussen Jozef II en de Brabanders.¹⁰⁸ Die feiten waren volgens hem overigens niet het product van toeval, maar wel van de diepge wortelde band tussen despotisme en militaire machtsuitoefening.¹⁰⁹ De demilitarisering van een land is voor Van der Hoop een noodzakelijke voorwaarde voor voorspoed,¹¹⁰ zeker op het platteland, waar de landbouw enkel kan gedijen in afwezigheid van al te grote militaire contingenten.¹¹¹

4.3 Contractualisme

De topos van de contractbreuk tussen Jozef II en de vertegenwoordigers van de Brabantse bevolking kan gelden als een constante in het discours van de aanhangers van de Brabantse Omwenteling. Bij Van der Hoop is dit niet anders. De woordbreuk van een partij bij een overeenkomst onthefte de tegenpartij van elke verplichting¹¹² omdat zij het fundamentele vertrouwen tussen de partijen schendt.¹¹³ Door een eenzijdige wijziging ervan verwordt de gemengde monarchie tot haar absolute vorm.¹¹⁴ Vermits de Blijde Inkomst, als basisakte van de Brabantse staatsinrichting, echter uitgaat van een gemengde regeringsvorm, impliceert een dergelijke fundamentele wijziging van een van de pijlers van de staat het verval van het contract, en dus ook van de hertogelijke functie, die slechts een uitvoeringsmodaliteit ervan is.¹¹⁵

Dit geldt des te meer nu de Blijde Inkomst en de andere basisteksten geen eenzijdige beloften zijn, maar meerszijdige engagementen, die zowel in hoofde van de vorst als in

105 *Sort et salut du Peuple*, 9.

106 *Trois pièces remarquables*, 3-4.

107 Van Den Bossche, *Enlightened Innovation*, 225.

108 *La Vérité à côté du Mensonge*, 7.

109 *La Vérité à côté du Mensonge*, 28. Zie ook *Le peuple Brabançon à Leurs altesses*, 3. Is deze anti-militaristische houding enkel het gevolg van Van der Hoops ervaringen in de aanloop naar de Brabantse Omwenteling, of is er allicht ook een verband met de militaire achtergrond van zijn vader? We hebben er vooralsnog het raden naar.

110 *Extrait de l'histoire générale*, 5.

111 *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, 22.

112 *Catéchisme constitutionnel*, 29.

113 *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, 4.

114 *Commentaire sur l'article LIX*, 8.

115 *Collection complète*, dl. 2, 1.

hoofde van het volk verplichtingen inhouden. Dergelijke afspraken zijn niet vatbaar voor eenzijdige herroeping, maar kunnen enkel in volkomen akkoord tussen alle betrokkenen aangepast worden.¹¹⁶

Logische pendant van de meerzijdigheid van de overeenkomst is het feit dat elk van de partijen autonoom kan kiezen wie haar zal vertegenwoordigen bij de redactie en de uitvoering ervan. De vorst kan dus niet op eigen initiatief overgaan tot de ontbinding van de staten of van andere traditionele instellingen, die bedoeld zijn als vertegenwoordigers van het volk.¹¹⁷

Het contractualisme van Van der Hoop reikt echter verder dan louter de verhouding tussen vorst en volk. Ook buiten de strikte politieke context ziet hij sermenten, gilden en confrerieën als de ankerpunten van de samenleving,¹¹⁸ die slechts bestaat bij gratie van min of meer vrij aangegane banden, maar waarbuiten er fundamenteel geen vrijheid bestaat: *‘L’homme ne doit donc pas croire qu’il n’est véritablement libre que lorsqu’il brise tous les freins. Il est des liens qu’il doit porter & respecter; ces liens sont ceux de l’association’*.¹¹⁹

4.4 Het republikeinse karakter van de Brabantse staatsvorm

Eveneens conform de gebruiken binnen het statistische discours, relativeert Van der Hoop het belang van de vorst binnen de traditionele Brabantse staatsinrichting. De vorst heeft zijn taken opgedragen gekregen vanwege de bevolking en wanneer hij deze taken niet langer correct vervult, wordt een einde gemaakt aan zijn mandaat en keren zijn rechten terug naar zijn opdrachtgever, de Brabantse corpora.

Het verdwijnen van de vorst uit het plaatje hoeft echter niet te betekenen dat Brabant in een teugelloze vorm van democratie, waarin elk evenwicht zoek is, zou vervallen. Conform de aristotelische traditie verdedigt Van der Hoop de excellentie van de gemengde staatsvorm, het *regimen mixtum*, waarin elementen van verschillende regimes vermijden dat de nadelen van een bepaalde staatsvorm al te dominant zouden worden. Enkel ziet Van der Hoop de combinatie van regimes niet langer tussen monarchie, aristocratie en democratie,¹²⁰ maar tussen de drie standen, anders gezegd een regeringsvorm die kan worden omschreven als *‘Monaco-Aristocratico-Démocratique’*.¹²¹

Deze gemengde staatsvorm beschouwt Van der Hoop als het gemeenschappelijke erfgoed van de Zuid-Nederlandse provincies, inzonderheid van Brabant: *‘L’Etat mixte sous le-*

¹¹⁶ Collection complete, dl. 2, 4.

¹¹⁷ La Vérité à côté du Mensonge, 5.

¹¹⁸ Catéchisme constitutionnel, 16.

¹¹⁹ Moyens de conserver la Patrie, 2. Vrije vertaling: ‘Het is een misvatting dat de mens slechts vrij is, wanneer hij aan geen enkele beperking onderworpen is. Sommige beperkingen dienen verdragen en gerespecteerd te worden, namelijk die van de vereniging.’

¹²⁰ Hoewel hij aanvankelijk vasthield aan de traditionele opvatting omtrent de ‘Monarchie, tempérée par l’aristocratie & la démocratie’, zie *Preuves justificatives*, 4.

¹²¹ Collection complete, dl. 1, 8.

quel le Brabançon respire l'air',¹²² luidt het in een voor Van der Hoop zeldzaam poëtisch moment.¹²³ Hij onderscheidt bij herhaling de algemene en de particuliere constitutie van de provincies.¹²⁴ Waar de laatstgenoemde wordt bepaald door de concrete rechten en privileges,¹²⁵ die in de loop van de geschiedenis werden overeengekomen, is de keuze voor een 'monarchie aristocratique-démocratique'¹²⁶ te beschouwen als de algemene constitutie van elk van de Verenigde Nederlandse Staten.¹²⁷

Met een beroep op Bentivoglio poneert Van der Hoop dat het verdwijnen van het monarchale element uit de Brabantse staatsinrichting niet als een revolutie, maar veeleer als een terugkeer naar de normaliteit moet worden beschouwd.¹²⁸ De Brabantse constitutie is volgens deze auteur immers geen beperkte monarchie op zijn Frans, maar een republiek, die wordt getemperd door een tijdelijk kieskoningschap. In de woorden van Van der Hoop wordt dit 'un fond républicain sous une forme monarchique'.¹²⁹

Het feit dat de drie standen dienen samen te werken, sluit niet uit dat een van die standen, namelijk de derde, een centrale rol dient te spelen: 'il a le plus de poids [...] composant tout le peuple et toute la Nation'.¹³⁰ Of sterker nog: 'Peuple signifie le Tiers Etat'.¹³¹

Dit geldt des te meer, nu adel en clerus verstek hebben gelaten bij de opstand tegen Jozef II en dus als het ware hun recht op medebestuur verbeurd hebben, zo niet definitief, dan toch tijdelijk, in het licht van de bijzondere omstandigheden van de revolutie.¹³² Het primaat van de derde stand is overigens niet louter het gevolg van recente omstandigheden, maar heeft ook historische adelbrieven. De adel is als het ware gegroeid uit de derde stand, zodat het correcter zou zijn de adel als derde stand te omschrijven en de 'derde stand' als eerste te erkennen.¹³³

Binnen de derde stand zijn het echter zonder twijfel de ambachtsgilden die het voortouw dienen te nemen. Van der Hoop verzet zich uitdrukkelijk tegen het betrekken van kooplieden, bankiers en beoefenaars van vrije beroepen in de organisatie van de derde stand, waarbij hij er niet voor terugschrikt een weinig flatterend portret van zijn mede-advocaten op te hangen. Ook ziet hij het nut niet in van een ruimere vertegenwoordiging van steden en vrijheden in de staten, een van de centrale verzuchtingen van de vonckis-

122 Vrije vertaling: 'De gemengde staatsvorm, waarin de Brabander ademt'.

123 *Guide fidèle*, 25.

124 *Adresse au peuple*, 6; *Collection complete*, dl. 1, 8.

125 Waarbij de privileges nog een beperktere rol spelen, volgens *Réfutation des considérations impartiales*, 14.

126 *Collection complete*, dl. 1, 8.

127 Die trouwens wordt gedeeld met de Verenigde Provinciën, volgens de *Réfutation des considérations impartiales*, 7.

128 *Réfutation des considérations impartiales*, 2.

129 *Réfutation des considérations impartiales*, 10. Vrije vertaling: 'een republikeins wezen in een monarchale vorm'. Zie ook op bladzijde 16 van hetzelfde werk: 'Le fond de notre constitution est républicain' (vrije vertaling: 'Onze constitutie is wezenlijk republikeins'). Het valt op dat Van der Hoops voornaamste argument tegen Vonck een aanval is op diens monarchale tendensen ...

130 *Catéchisme constitutionnel*, 32. Zie ook *Réfutation des considérations impartiales*, 3. Vrije vertaling: 'Deze is de belangrijkste, nu hij het hele volk, en de hele natie uitmaakt'.

131 *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, 17. Vrije vertaling: "'Het volk" betekent de derde stand'.

132 *Collection complete*, dl. 1, 6.

133 *Guide fidèle*, 7.

tische partij.¹³⁴ Niet alleen zouden op die manier zwakke, dus gemakkelijk te manipuleren, partijen een rol gaan spelen in de organisatie van de instellingen, maar tevens zou afbreuk worden gedaan aan eerdere afspraken, op basis waarvan de drie voornaamste steden van het hertogdom ook de kleinere steden vertegenwoordigen.¹³⁵

4.5 Verzetsrecht, Brabanticiteit en Nederlandschap

De hardnekkigheid waarmee Van der Hoop zich beroept op aloude Brabantse charters als de Gouden Bul en de Blijde Inkomst vindt haar hoogtepunt in zijn ruime interpretatie van het verzetsrecht.¹³⁶ Waar anderen dit beperkt achten tot het weigeren van fiscale bedden, meent Van der Hoop dat artikel 59 van de Blijde Inkomst een ruime appreciatiemarge biedt aan degene die zich beroept op dit recht. Dit artikel is voor hem immers niet meer dan de juridische vertaling van het natuurrechtelijke begrip van de conserveringsplicht,¹³⁷ die niet alleen betrekking heeft op lijf en leden van de burger, maar op: '[le] bien-être, une tranquillité interne, une sécurité contre l'oppression de ses ennemis externes et un état de sociabilité avec les membres qui composent sa communauté'.¹³⁸

In die zin is het verzetsrecht dan ook de kern van de Brabantse constitutie,¹³⁹ een recht dat daarenboven volkenrechtelijke relevantie heeft gekregen, nu het werd aanvaard door vreemde naties en vorsten in het kader van verdragen die de Blijde Inkomst erkennen.¹⁴⁰

Ook op een ander vlak bestrijdt Van der Hoop een al te enge visie op het *ius resistendi*. Dit recht kan niet enkel worden ingeroepen in extreme situaties, maar raakt het wezen zelf van de gemengde staatsvorm, 'où les Loix admettent la Nation à Lutter avec son Roi'.¹⁴¹ Aldus bekeken, is het verzetsrecht tegelijkertijd middel en doel: het laat toe te komen tot een onmiddellijk objectief, namelijk '*réintégrer les Provinces dans leur constitutions générales et particulières*',¹⁴² maar voor Brabant is dit verzetsrecht dermate nauw verbonden met het wezen van de constitutie zelf dat deze *reintegratio* staat of valt met het herstel ervan. Overigens kent Van der Hoops verlangen naar herstel van vroegere toestanden duidelijke grenzen. Wanneer de gerechtelijke hervormingen van Jozef II een overgang van bevoegdheid impliceren van de Raad van Brabant naar de Grote Raad in Mechelen, omschrijft Van der Hoop dat uitdrukkelijk als een verwerpelijke terugkeer naar de middeleeuwen, omdat op die

134 *Réfutation des considérations impartiales*, 4-5. Over de problematiek van de vertegenwoordiging van steden en heerlijkheden, zie J. Goris, 'Heeft het keizerlijk edict van 29 april 1789 enige invloed gehad op het stadsbegrip in Brabant tijdens het Ancien Régime', in: *Jaarboek van de Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, 1991-92, 72-84. Ook na de eerste Oostenrijkse Restauratie verzet Van der Hoop zich tegen elke maatregel in die zin, zie *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, 6.

135 *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, 13.

136 Van Den Broeck, *Rechten van de mens*, 81.

137 *Catéchisme constitutionnel*, 30; *La Vérité à côté du Mensonge*, 26.

138 *Mémoire lû*, 3. Vrije vertaling: 'het welzijn, interne rust, veiligheid tegen onderdrukking door externe vijanden en een vorm van samenleving met degenen die deel uitmaken van de gemeenschap'.

139 *Commentaire sur l'article LIX*, 5.

140 *Guide fidèle*, 12.

141 *Adresse au peuple*, 1. Vrije vertaling: 'waarin de wetten het volk toelaten in conflict te gaan met de vorst'.

142 *Ibidem*, 6. Vrije vertaling: 'de provincies te herstellen in hun gemeenschappelijke en particuliere constituties'.

manier niet-Brabanders rechtsmacht krijgen over Brabanders.¹⁴³

Van der Hoops gehechtheid aan de Brabantse instellingen kwam in een bijzonder licht te staan tijdens de periode waarin hij actief was als ‘*commissaire-député pour le Limbourg*’. In dat hertogdom werd hij geconfronteerd met een stroming die pleitte voor grotere autonomie van Limburg ten aanzien van Brabant, waarmee het het zegel en een aantal instellingen, zoals de kanselarij en de Raad deelde. Met amper verholten ergernis rekent Van der Hoop in zijn *Droits et prérogatives du Conseil Souverain* af met deze stroming, die niet enkel ingaat tegen een reeks welgevestigde rechtsregels, maar ook strijdig is met de belangen van de Limburgse bevolking – al kan Van der Hoop zich indenken dat de leden van de Staten van Limburg wel belang konden hebben bij het verzwakken van de eenheid met Brabant ...¹⁴⁴

Enigszins in contrast met deze focus op Brabant en het behoud van zijn instellingen, zijn er in het werk van Van der Hoop verschillende passages die een terugkeer naar een nauwer staatsverband met de Noordelijke Nederlanden bepleiten, zij het dan wel de Zeventien Provinciën onder patriottische dominantie.¹⁴⁵ Een dergelijke evolutie zou niet enkel vanuit intern-politiek perspectief wenselijk zijn, maar ook het Europese evenwicht versterken: ‘*L’union de nos Provinces avec celles de Hollande procureroit sans doute à toute l’Europe une Paix stable*’.¹⁴⁶

Ook elders valt het op dat Van der Hoop geregeld het oog naar het noorden richt. Niet alleen citeert hij – meer dan andere auteurs uit die periode – Nederlandse schrijvers, ook vermeldt hij uitdrukkelijk Willem de Zwijger en de zestiende-eeuwse Opstand als inspiratiebronnen voor het handelen van de Brabanders van zijn tijd.¹⁴⁷ Die inspiratie blijft echter wel beperkt tot het institutionele luik van de Opstand, met uitsluiting van het religieuze aspect ervan: Van der Hoop preciseert uitdrukkelijk dat het feit dat men het model van de Zeven Provinciën volgt, niet impliceert dat men kiest voor ketterij of religieuze pluriformiteit.¹⁴⁸

De verleiding is groot om Van der Hoops algemeen-Nederlands perspectief in verband te brengen met de nationaliteit van zijn vader, die immers behoorde tot het Nederlandse garnizoen in de barrièrevesting Namen. Of er effectief een verband is tussen beide feiten, kan bij gebrek aan documentatie echter niet expliciet worden bevestigd.

¹⁴³ *Collection complete*, dl. 2, 7. Ook in de *Guide fidèle*, 5, verwerpt Van der Hoop uitdrukkelijk de *anarchie féodale*.

¹⁴⁴ *Droits et prérogatives du Conseil Souverain*, 14. Ook na de terugkeer van de Oostenrijkers verzet Van der Hoop zich tegen de oprichting van een afzonderlijke Raad voor Limburg, zie *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, 21.

¹⁴⁵ En dus in contrast met de benadering van Van der Noot, die veeleer aansluiting zocht bij de stadhouderlijke partij. Zie daaromtrent Polasky, *Revolution in Brussels*, 89.

¹⁴⁶ *Adresse au peuple*, 4. Vrije vertaling: ‘Ongetwijfeld zou de vereniging van de Zuidelijke Nederlanden met de Noordelijke Nederlanden een waarborg zijn voor stabiele vrede in Europa’.

¹⁴⁷ *La Vérité à côté du Mensonge*, 23; *Guide fidèle*, 31; *Réfutation des considérations impartiales*, 14. Het belang van deze continuïteitsgedachte werd al opgemerkt door Van Den Bossche, *Enlightened Innovation*, 222.

¹⁴⁸ *Collection complete*, dl. 1, 8.

4.6 Gelijkheidskritiek

Jan van den Broeck wees er al op dat Van der Hoop, samen met de Feller, een van de weinige statistische auteurs was die uitdrukkelijk weerwerk bood tegen de aan kracht winnende gelijkheidsopvattingen van de late achttiende eeuw.¹⁴⁹ Nochtans verwerpt Van der Hoop de natuurlijke gelijkheid tussen de mensen geenszins, enkel maakt hij ze ondergeschikt aan de nood tot behoud van de samenleving. Zijn kritiek geldt dus niet de gelijkheid als dusdanig, maar wel een ‘*trop grande égalité*’, die kan worden samengevat als anarchie, ‘*car par l’égalité, les droits deviendroient tellement divisés qu’ils se confondroient*’.¹⁵⁰

Die anarchie dreigt niet enkel in Frankrijk, maar ook in Amerika, waar het egalitarisme een stabiele regeling onmogelijk dreigt te maken.¹⁵¹ Gelijkheid en ongelijkheid dienen elkaar echter in evenwicht te houden, met het oog op de stabiliteit van de samenleving.¹⁵²

4.7 Eigendomsrecht

Haast op gelijke voet met de persoonlijke vrijheid stelt Van der Hoop het recht op onroerend eigendom, dat hij beschouwt als: ‘*une suite de la liberté et de l’emploi des talens des hommes*’.¹⁵³

Het eigendomsrecht en het burgerlijk bestaan zijn voor Van der Hoop nauw verbonden. Op basis van deze redenering veroordeelt hij het beleid van Jozef II inzake de opheffing van de kloosters en de toekenning van hun patrimonium aan een religiekas, nu dat de betrokken geestelijken hun eigendommen, en dus ook hun bestaan ontnemt. Het kan dan ook vergeleken worden met de sanctie van de burgerlijke dood.¹⁵⁴ Er is geen burgerlijke samenleving denkbaar zonder respect voor het eigendomsrecht: ‘*La loi fondamentale de tout gouvernement est la conservation de la propriété*’.¹⁵⁵ In die zin kan het recht zich op bepaalde instellingen te beroepen beschouwd worden als een immaterieel eigendomsrecht¹⁵⁶ of is er zelfs sprake van drie soorten eigendom, namelijk ‘*de sa personne, de ses Facultés corporelles & intellectuelles, des Biens justement acquis*’.¹⁵⁷ Jan van den Broeck leidde uit deze nadruk op het eigendomsrecht af dat Van der Hoop onder invloed van de fysiocraten stond.¹⁵⁸ Zijn latere werk bevat inderdaad enkele passages die in die richting wijzen, zoals

149 Van Den Broeck, *Rechten van de mens*, 96.

150 *Catéchisme constitutionnel*, 18-20. Vrije vertaling: ‘want onder invloed van de gelijkheid zouden de [andere] rechten dermate verdeeld worden, dat ze inhoudsloos zouden blijken’.

151 *Réfutation des considérations impartiales*, 22.

152 *Mémoire Iú*, 4.

153 *Mémoire Iú*, 4. Vrije vertaling: ‘een gevolg van de vrijheid en van het gebruik dat mensen maken van hun talenten’.

154 *Guide fidèle*, 26.

155 *Réfutation des considérations impartiales*, 16. Vrije vertaling: ‘het basisbeginsel van elke regeringsvorm is het waarborgen van het eigendomsrecht’.

156 *La Vérité à côté du Mensonge*, 6.

157 *Moyens de conserver la Patrie*, 1. Vrije vertaling: ‘van zijn persoon, van zijn lichamelijke en geestelijke vermogens en van de goederen die hij rechtmatig verworven heeft’.

158 Van Den Broeck, *Rechten van de mens*, 8.

het slot van *Les vrais intérêts de Sa Majesté*: 'L'histoire nous enseigne qu'une des principales causes des différentes Monarchies est le décheoir des terres. Ou le laboureur est heureux le Souverain a toujours des ressources'.¹⁵⁹ Toch is Van der Hoops perspectief wezenlijk dat van een stedeling, die het belang van het platteland weliswaar inziet, maar het niet centraal stelt in zijn bekommernissen. Een omschrijving als fysiocraat lijkt dan ook enigszins overdreven.

5 Conclusie: een Brabantse Burke?

Omnis comparatio claudicat, wisten de Ouden al, en dat is hier niet anders. Alleen al de formele kenmerken van het oeuvre van Henri Joseph van der Hoop maken de vergelijking met dat van de auteur van de *Considerations on the Revolution in France* enigszins onwaarschijnlijk. Zou dit anders zijn geweest indien Van der Hoop de gelegenheid had gekregen de langere werken die hij af en toe in zijn pamfletten aankondigde,¹⁶⁰ effectief af te werken en zo een equivalent van de *Considerations* te schrijven? Dat lijkt weinig waarschijnlijk, al was het maar omdat het denken van beide auteurs in een volkomen andere context ontstond. Van der Hoop kende het Engelse parlementarisme, zoals dat na de *Glorious Revolution* was ontstaan enkel van horen zeggen, en was blijkbaar vrij immuun voor de anglomanie die in verlichte kringen opgang maakte.

Inhoudelijk vallen er echter zeker enkele gelijkenissen te bespeuren, zoals de erkenning van de noodzaak om hervormingen door te voeren om het behoud van bestaande instellingen te verzekeren¹⁶¹ en de keerzijde ervan, namelijk het aftoetsen van voorgenomen hervormingen aan hun verenigbaarheid met de fundamentele tradities van een land.¹⁶² Van der Hoop stond immers duidelijk met zijn twee voeten in het intellectuele debat van zijn tijd, net als Burke, en schrok er niet voor terug zich te beroepen op radicale verlichtingsdenkers als Mably, om een beleid te verdedigen dat zich vooral als restauratief presenteerde. Op die manier kon Van der Hoop de vader worden van een paradoxaal discours, dat echter noodzakelijk was voor het welslagen van de intellectuele onderbouw van de Brabantse Omwenteling: de autoriteit van de vorst ondermijnen, zonder het autoriteitsbegrip als dusdanig onderuit te halen.¹⁶³ Zo kan het pamflettaire werk van Van der Hoop, dat overigens ruimer is dan vooralsnog werd aangenomen, worden beschouwd als

159 *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, 22. Vrije vertaling: 'De geschiedenis leert ons dat een van de voornaamste oorzaken van [problemen in] de monarchie het verval van het landeigendom is. Waar de landman gelukkig is, heeft ook de vorst voldoende inkomsten'.

160 Zo wordt in *Trois pièces remarquables*, 4, verwezen naar een te verschijnen werk 'Sur l'utilité des corps volontaires' en maakt de *Guide fidèle*, 20 en 23, gewag van te verschijnen studies over het benoemingsrecht in de Raad van Brabant en de verhouding tussen de functies van kanselier en seneschalk. In de *Réfutation des considérations impartiales*, 13, kondigt Van der Hoop een historisch werk aan over de constitutionele documenten van de Nederlanden.

161 *Réfutation du discours*, 7.

162 In *Les vrais intérêts de Sa Majesté*, 10, omschrijft Van der Hoop de politieke basisvraag als volgt: 'L'Innovation peut-elle quadrer avec le fond de la Constitution?'

163 Van Den Bossche, *Enlightened Innovation*, 236.

een aanzet tot een min of meer coherente behoudsgezinde ideologie en zeker meer dan het ongeïnspireerde allegaartje waarvoor auteurs als Tassier het afdeden. Op dat domein schatten zijn tijdgenoten Van der Hoop allicht correcter in, wanneer zij hem op hetzelfde niveau plaatsten als andere voormannen van de Brabantse Omwenteling, van wie de reputatie de tand des tijds beter doorstond.¹⁶⁴

Bijlage: chronologisch overzicht van de werken van Henri Joseph van der Hoop

Gezien het pamflettaire karakter van de werken hebben we geprobeerd in de mate van het mogelijke hun chronologische volgorde aan te geven, aan de hand van de dateringen van de stukken zelf. Alle vermelde auteurs zijn Van der Hoop zelf, waarbij incoherenties in de schrijfwijze van zijn naam niet werden overgenomen, vermits zij allicht het gevolg zijn van zetfouten. Ondanks mogelijke twijfels bij de toeschrijving aan Van der Hoop werden ook de pamfletten *Sort et salut du peuple* en *La conduite loyale du congrès* opgenomen, zij het onder voorbehoud van wat hierboven reeds werd gesteld.

- 1787 H.J. van der Hoop, *Catéchisme constitutionnel à l'usage de la nation Belgique*, 'Lier', 1787, 27 p., gedateerd 8 juni 1787
- H.J. van der Hoop, *Mémoire lû à l'assemblée des Etats de Brabant du 18 juillet 1787*, s.l.n.d., 1787, 15 p.
 - H.J. van der Hoop, *Adresse au peuple et au Prince de Kaunits*, s.l.n.d., 8 p., gedateerd 19 augustus 1787
 - H.J. van der Hoop, *Avis satisfaisant à la Nation*, s.l.n.d., 4 p., gedateerd 23 augustus 1787
 - H.J. van der Hoop, *Sermon constitutionnel pour les provinces des Pays-Bas*, Leuven, Jos. Michel, 1787, 18 p., gedateerd 24 augustus 1787
 - H. le Vrai, *Preuves justificatives d'une brochure intitulée Adresse au Peuple et au Prince de Kaunitz*, 'De la Métropole Républicaine', 1787, 10 p., gedateerd 25 augustus 1787
 - H.J.V.D.H., *Mémoire pour les serments de Louvain nommés vulgairement Gildens et pour les membres libres qui leur sont agrégés afin de tenir la police*, Leuven, 1787 (twee edities), 30 p., gedateerd 7 september 1787
 - Un avocat soupçonné d'erreurs, *Réfutation du discours sur l'administration de la justice adressé aux Etats de Brabant le 12 Septembre 1787 ou l'Amour de la Vérité*, 'Du temple de Thémis', 1787, 8 p.
 - Anoniem, *Trois pièces remarquables adressées au public de la part des Etats de Brabant*, s.l.n.d., 1787, 7 p.
 - Anoniem, *Commentaire sur l'article LIX de la Joyeuse Entrée appuyé de l'article XLII et des principes du droit public d'où a été puisé la constitution Belgique*, 'Rome, Typ. de la République', 1787, 11 p.
 - Anoniem, *Sort et salut du Peuple. Eloge sur l'époque de la Ratification, dédié aux Etats et à la Nation*, s.l.n.d., 1787, 10 p.
- 1788 *L'Ami de la Patrie, Guide fidèle pour le Brabant, avec une esquisse de la Constitution de la Province & Moyens de la conserver. Dédié aux Etats*, 'Au Temple de la Vérité', 1788, herdruk 1789, 31 p.
- 1789 H.J. van der Hoop, *Supplique très-humble pour l'Avocat H.J. Vander Hoop à Messieurs Messieurs les Bourgmestres & Conseil de la Ville de Liège*, s.l.n.d., 1789, 6 p.
- *L'Ami de la Patrie, Extrait de l'histoire générale de la Maison d'Autriche par Jean-Laurent Krafft*, s.l.n.d., 1789, 10 p.
 - *Un Ami de la Patrie, La Vérité à côté du Mensonge, ou Redressement des Erreurs & Contradictions contenues dans l'Edit de Sa Majesté l'Empereur & Roi pour sa Province de Brabant, en date du 19 Octobre 1789*, 'Berlijn', 1789, 31 p., gedateerd 22 oktober 1789
 - *L'ami de la Patrie, Collection complete des remarques ou réflexions sur les Edits de Sa Majesté l'Empereur depuis le 18 juin 1789 jusques y compris le 6 décembre ditto, avec un avis important au Peuple Belgique, sur toute l'administration de ses provinces depuis la date du Manifeste*, Brussel, J.J. Jorez, 1789, 16+10 p., gedateerd 31 december 1789
- 1790 *L'Ami de la Patrie, Moyens de conserver la Patrie ou adresse à Messieurs les Etats des Provinces respectives assemblées à Bruxelles*, s.l.n.d., 1790, 8 p., gedateerd 8 januari 1790

164 Zie Th. Gorman, *America and Belgium. A Study of the Influence of the United States upon the Belgian Revolution of 1789-1790*, Londen, 1935, 158, die op zijn beurt verwijst naar het Brusselse tijdschrift *Mercurio flandrico-latino-gallico-belge*, dl. 1, 71, waarin Van der Hoop in een adem wordt vernoemd met Van der Noot, Vonck, Raepsaet en Van der Mersch.

- H.J. van der Hoop, *Griefs du Général d'Arberg ou Réponse de H.J. Van der Hoop, Avocat, à deux Dépêches du Souverain Congrès & Département Général de la Guerre, sur la Validité de l'Arrête de cet individu, pour servir d'Avis à la Nation Belgique*, Brussel, De Braeckener, 1790, 12 p., gedateerd 4 juni 1790
- H.J. van der Hoop, *Droits et prérogatives du Conseil Souverain du Brabant vengés; ou Preuve de son Autorité Directe et Immuable sur la province du Limbourg, Adressé à Messieurs les Etats de Brabant*, Brussel, De Braeckener, 1790, 20 p., gedateerd 10 juni 1790 (bijlagen gedateerd op 31 mei 1790 en 29 juni 1790)
- H.J. van der Hoop, *Avis au public*, Brussel, De Braeckener, 1790, 4 p., gedateerd 7 augustus 1790
- H.J. van der Hoop, *Avis*, s.l.n.d., 3 p. gedateerd 20 september 1790. Van deze publicatie bestaat ook een Nederlandstalige versie onder de titel *Berigt. De Heeren Staeten van het Vorstendom Luyk*
- L'ami de la Patrie, *Adresse à Messieurs les Officiers de l'Armée Belgique*, s.l.n.d., 1790, 3 p.
- H.J. van der Hoop, *Réfutation des considérations impartiales et du projet d'adresse aux Etats avec une exposition du danger de ces brochures*, Brussel, 1790, 26 p. Van deze publicatie bestaat ook een Nederlandstalige versie onder de titel *Wederlegging der onpartydige overdenkingen en van het ontwerp van voordraeginge aen de Staeten, met een uitleg van het gevaer van deze brochuren*, Antwerpen, Parys, 1790, 35 p.
- Anoniem, *Avis pour le Tiers-Etat de Brabant, servant de Supplément à l'Esquisse de la Constitution de la Province*, s.l.n.d., 1790, 11 p.
- Anoniem, *La conduite loyale des Congrès de Bruxelles et de Namur ou abus de leurs pouvoirs confiés avec Les preuves des trahisons faites à la Nation*, s.l.n.d., 1790, 4 p.
- L'ami de la Patrie, *Avis au peuple brabançon et nommément aux citoyens de Bruxelles*, s.l.n.d., 1790, 2 p.
- 1791 H.J. van der Hoop, *Les vrais intérêts de Sa Majesté ou abolition de tout système perturbateur*, Brussel, 1791, 22 p.
- Anoniem, *Le peuple Brabançon à Leurs altesses Royales [...] en réponse à leur dépêche aux Etats de Brabant du 3 août 1791*, s.l.n.d., 1791, 31 p.
- 1793 Anoniem, *Discours à adresser aux Etats de Brabant assemblés avec une apostrophe au Tiers Etat de la Province*, s.l.n.d., 1793, 8 p.

Summary

This article deals with the life and ideas of Henri Joseph van der Hoop (born 1751), a lawyer from Brussels who wrote several pamphlets in support of the statist movement during the Brabant revolution. During the revolution days he represented the revolutionary regime in the duchy of Limbourg, and tried to restore a kind of unity between conservative (statist) and liberal (vonckist) revolutionary forces. After the downfall of the revolution, he supported the idea of a broad counterrevolutionary alliance between former statist partisans of the revolution and moderate partisans of the Austrian dynasty. His radical opposition to the French revolution brought him in prison during the first French occupation of the Southern Netherlands.

His pamphlets are as well inspired by the most traditional authorities of history as by enlightened thinkers, including radicals like Mably. Ideas on selfdefence, republicanism and contractualism and the *ius resistendi* are key in his thought, as well as the criticism of equality and the defence of private property.

Keywords

Brabant Revolution, Conservative Thought, Statist Faction, Hendrik van der Noot, Contractualism, Republicanism

DE VERZACHTING VAN DE CODE PÉNAL IN NEDERLAND (1813) EN BELGIË (1814-1815)

1 Inleiding

‘In 1814 werd Nederland bij België gevoegd’, aldus een Amsterdamse rechtenstudent, die dit omstreeks 2000 – niet gehinderd door kennis en chauvinisme – opschreef. Deze kijk op de zaak is minder apart en uniek dan het lijkt, want niemand minder dan koning Willem I kwam op 1 augustus 1814 in wezen met dezelfde boodschap aanzetten, ongetwijfeld om zijn aanstaande Zuidelijke onderdanen te paaien. Hij deed dat door zich ‘met alle gevoelens van een Vrind en van een Vader’, voor het eerst, vanuit Brussel aldus tot de ‘ingezetenen van België’ te richten:

Europa is zijne bevrijding aan de grootmoedigheid der Verbondene Mogendheden verschuldigd; eerlang zal het aan derzelve wijsheid een staatkundig stelzel te danken hebben, dat aan de lang geslingerde Volken vele jaren rust en welvaart verzekere.

Van dat stelzel is de nieuwe bestemming uwer schoone gewesten een noodzakelijk bestanddeel, en de onderhandelingen die te Weenen zullen plaats vinden, hebben ten doel, om dezelve en de vergrooting van België, ten uwen behoeve, ten behoeve uwer naburen, ten behoeve van geheel Europa te bevestigen!¹

De vergroting van België? Dat mag wel een staaltje van mooipraterij genoemd worden!

De vertekening en doorzichtigheid die deze uitlatingen over de samenvoeging van de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden kenmerken, zullen velen ook nu nog wel opvallen. De achtergronden van de uitroeping van het nieuwe ‘Koningrijk der Nederlanden’ (*Royaume des Pays-Bas*) en het Wener congres dat danste en ‘volken versjacherde als vee’,² zijn eveneens nog wel bekend. Dat geldt echter al minder voor de aanpassingen van de Franse wetgeving die tot dan toe had gegolden en voor de nieuwe regels die in en na 1814 nodig waren. Nog veel minder weten we over de toepassing van die nieuwe en gewijzigde regels. Tot dit gebied, vol nevels en misverstanden, behoort het onderwerp van deze bijdrage: ontwikkelingen in de Belgische en Nederlandse strafrechtspleging in de negentiende eeuw. De nadruk ligt daarbij op het strafstelsel en de straftoemeting en op de

1 *Journal officiel du gouvernement de la Belgique*, dl. 2, 480-481 (verbetering van de oorspronkelijk gegeven paginanummers 450-451). Na de eerste zes delen (1814-1815) van het officiële publicatieblad luidt de titel *Journal officiel du Royaume des Pays-Bas* (dln. 7-25, 1815-1830). Vanaf dl. 2, 480 wordt de tekst ook in het Nederlands gepubliceerd. De cursivering van een gedeelte in de geciteerde passage is niet origineel.

2 E. Rijpma, *De ontwikkelingsgang der historie. Geïllustreerde, beknopte algemene en vaderlandse geschiedenis*, dl. 3.A: Van 1789 tot heden, Groningen, 1952, 95.

jaren na de Franse periode, waarin eerst het Koninkrijk der (noordelijke) Nederlanden ontstond (1813) en waarin vervolgens een Koninkrijk der (zuidelijke en noordelijke) Nederlanden heeft bestaan (1814-1830).³ Wat er op dit terrein in die tijd in Frankrijk aan wijzigingen plaatsvond, zal hierbij worden betrokken.

Hoe de veranderingen in de strafrechtspleging zich hebben voltrokken mag nog verre van duidelijk zijn, de uitkomst is helder, vooral als het gaat om het verdwijnen van fysieke en ontrenderende elementen uit het strafstelsel. In grote lijnen is dit zo gegaan: de eerste helft van de negentiende eeuw is te zien als de tweede fase in een ontwikkeling die na 1770 goed op gang was gekomen met het verdwijnen, in veel Europese landen, van de pijnbank. In Nederland vond de definitieve afschaffing daarvan betrekkelijk laat plaats, in 1798, ten tijde van de Bataafse republiek. Met geselen, brandmerken en het tentoonstellen van veroordeelden op het schavot was het toen echter nog niet gedaan. De formele afschaffing daarvan vond in Nederland plaats in 1854,⁴ in België in 1867, met het van kracht worden van het Belgische Strafwetboek van 1867 dat de *Code pénal* verving. Daarna volgde nog een derde fase, namelijk die waarin een einde kwam aan de (toepassing van de) doodstraf, althans in burgerlijke, dat wil zeggen niet-militaire, zaken.

De genoemde wetgeving van 1854 en 1867 in Nederland en België vormde de bevestiging van wat feitelijk al goeddeels had plaatsgevonden, te weten het buiten toepassing laten van lijfstraffen en tentoonstelling. Dat dit het resultaat is geweest van een geleidelijke ontwikkeling wordt algemeen aangenomen, maar een scherp beeld hiervan is in de literatuur niet te vinden. Weliswaar wordt her en der gewezen op het verlenen van gratie, maar de betekenis hiervan blijft onbesproken⁵ of in het vage. A.G. Bosch bijvoorbeeld spreekt over gratie als een 'in de eerste helft van de 19^e eeuw [...] steeds meer toegepaste mogelijkheid om bij te sturen',⁶ terwijl Paul De Win wijst op 'het willekeurig ingrijpen van de genadebesluiten' dat moet zijn voorafgegaan aan een latere fase, waarin 'systematisch' gratie werd verleend in het geval van veroordeling tot een schavotstraf.⁷

Het beeld dat is ontstaan is niet alleen vaag, maar ook eenzijdig, doordat niet alleen via gratieverlening, maar ook langs andere wegen terugdringing van het schavot plaats vond. Dit laatste is in de vergeethoek geraakt en daarin gebleven, doordat de archieven uit de negentiende eeuw, anders dan bijvoorbeeld die van de achttiende eeuw, nog slechts mondjesmaat zijn onderzocht.⁸ Wel is er in Nederland in de afgelopen decennia enig verkennend onderzoek geweest, maar tot volledig inzicht en tot correctie van de heersen-

3 Gemakshalve zal hierna steeds gesproken worden over België, Nederland, het Noorden, het Zuiden e.d.

4 Wet van 29 juni 1854, houdende eenige veranderingen in de straffen op misdrijven gesteld, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 1854, nr. 102.

5 Bijvoorbeeld bij J. Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht. De geschiedenis van het Belgische strafrecht*, Leuven, 2010. (Gebruikt is de digitale versie, ISBN 978-90-334-7996-0.)

6 A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden*, Nijmegen, 2011, 85.

7 P. De Win, *De kaakstraf in België van de Franse tijd tot 1867*, Brussel, 1992, resp. 93, 96 en 59-60.

8 S. Faber, 'Straffen in Nederland sedert 1811', in: A.M.J.A. Berkvens, J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (red.), *Het Franse Nederland: de inlijving 1810-1813. De juridische en bestuurlijke gevolgen van de 'Réunion' met Frankrijk*, Hilversum, 2012 [= *Pro Memorie*, 2012.2], 161-175, in het bijzonder 161.

Nieuwe kaart van het Koninkrijk der Nederlanden en het Groot-Hertogdom Luxemburg. Met aanwijzing der nieuwe postwegen, door F.J. Weygand, 1831. Den Haag, Nationaal Archief, 4.ZHBP4 Kaartcollectie Zuid-Holland, inv.nr. 13.

de opvattingen heeft dit nog niet geleid. In deze bijdrage zullen verdere stappen in die richting worden gezet. Om dat te kunnen doen, dienen we eerst – ook met het oog op de ontwikkelingen in België – goed te kijken naar het Nederlandse besluit van 11 december 1813.

2 Het besluit van 11 december 2013

De inlijving van de Noordelijke Nederlanden bij Frankrijk (in de jaren 1806-1810 ‘Koningrijk Holland’) bracht wat het strafrecht betreft in 1811 de invoering van de *Code pénal* en de *Code d’instruction criminelle* met zich mee. Toen Napoleon eind 1813 plaats moest maken voor de ‘Souvereine vorst’ van de nieuwe (noordelijke) Verenigde Nederlanden werden deze twee wetboeken voorlopig gehandhaafd, zij het niet zonder aanpassingen. Het ging niet om kleinigheden, vonden de ontwerpers van het besluit waarin dit werd geregeld, namelijk het besluit van het nieuwe bewind van 11 december 1813.⁹ In de considerans van dit besluit – hierna verkort ‘het besluit van eind 1813’ – werden de strafbepalingen van de *Code pénal* getypeerd als ‘voor dit Land ongeschikt, en alzoo geheel ondoelmatig’. Ook de *Code d’instruction criminelle* leed, vonden de ontwerpers, aan een aantal ‘zwarigheden’. De bekendste daarvan is nog steeds de juryrechtspraak, die onmiddellijk sneuvelde, een onderwerp dat verderop nog ter sprake zal komen, als het gaat over het grootste onderdeel van dat besluit van eind 1813, de wijzigingen in het Franse strafstelsel en de regels omtrent de straftoemeting. Verder treffen we in dit besluit voorlopige voorzieningen aan voor hoger beroep en cassatie, en een forse beperking van de mogelijkheden om van deze rechtsmiddelen gebruik te maken.¹⁰ Ten slotte telt het nog diverse andere bepalingen, die hier echter buiten beschouwing kunnen blijven.

Wat de straffen van de *Code pénal* betreft, bracht het besluit van eind 1813 diverse wijzigingen. Om te beginnen werden een aantal straffen, zoals dwangarbeid en algemene verbeurdverklaring van goederen, geschrapt. Deels werden ze vervangen door andere straffen. De schavotstraffen werden van Franse vormen en uitvoeringswijzen ontdaan. Zo kwamen voor de guillotine het zwaard en de strop in de plaats,¹¹ terwijl het halsijzer (*carcan*) werd vervangen door ‘te pronkstelling aan de kaak’ of, in ernstiger zaken, door andere tentoonstellingsvarianten, zoals het ‘zwaaijen met het zwaard over het hoofd, uit te voeren op een schavot, met alle dezelfde toebereidselen, welke bij de onthoofding worden in acht genomen’.¹² Voorts keerde de geseling terug, een straf die de *Code pénal* niet kende. In plaats van dwangarbeid diende voortaan opsluiting in een rasp-, tucht- of werkhuis te worden opgelegd, tot een maximum van twintig jaar in de zwaarste gevallen

9 Besluit van 11 december 1813, nr. 1, *Staatsblad der Vereenigde Nederlanden*, nr. 10.

10 Uitvoering hierover Faber, ‘Straffen in Nederland sedert 1811’, 166-167.

11 Voor vrouwen kwam de wurgpaal terug, voor mannen de galg.

12 Voor terminologie en overige bijzonderheden van ontorende straffen (erestrafen) zij verwezen naar De Win, *De kaakstraf*.

(voordien ‘altoosdurende’ dwangarbeid). Daaraan zouden dan geseling ‘met de strop om den hals, aan de galg vast gemaakt’ en brandmerken volgen, of het al genoemde zwaard-zwaaien. In lichtere gevallen moest aan de opsluiting (maximaal vijftien jaar) geseling, tentoonstelling of ‘eerloosverklaring’¹³ voorafgaan.

De straftoemingsregels van de *Code pénal* ondergingen eveneens wijzigingen. Deze ingreep is, vergeleken met de vernederlandsing van de straffen, veel meer als fundamenteel te beschouwen. De rechter mocht voortaan rekening houden met de persoon en de omstandigheden van de dader. Bij het opleggen van een langdurige vrijheidsstraf was hij daartoe zelfs verplicht, namelijk door een keuze te maken, zoals al vermeld, uit schavotstraffen van verschillende zwaarte. Verder kon een falsaris van brandmerking verschoond blijven. Ten slotte was er nog een algemene regel, neergelegd in artikel 12 van het besluit:

De Regters zullen voortaan bevoegd zijn, om in misdaden van mindere aangelegenheid, of ook wanneer de misdadiger, hetzij uit hoofde zijner jonge jaren, of wel wegens de verleiding van anderen tot het misdrijf, of om andere favorabele omstandigheden eene aanmerkelijke mitigatie van straf mogt verdienen, alsdan den tijd van confinement ook beneden de vijf jaren, zelfs zonder Pronkstelling te mogen bepalen, daaromtrent handelende met de meest mogelijke omzigtigheid.

Zo kreeg de Nederlandse strafrechter veel meer ruimte dan de *Code pénal* (1810) hem ten tijde van de inlijving had gegund. Dat wetboek was weliswaar minder rigide op dit punt dan het voorafgaande strafrecht dat na de revolutie in Frankrijk had gegolden, en dat zelfs vaste, gefixeerde straffen had gekend, maar de rechters bleven toch nog wel wat hebben van ‘bouches de la loi’. Hun bewegingsruimte was namelijk nog steeds beperkt, doordat per delict werd aangegeven binnen welke grenzen de strafmaat diende te liggen. Dit systeem van bijzondere minimum- en maximumstraffen, niet voorzien van hardheidsclausules of uitzonderingsbepalingen, gold overigens alleen voor de zwaarste vergrijpen, de *crimes* (‘misdaden’).¹⁴ Bij ‘wanbedrijven’ en ‘overtredingen’ mocht de rechter in lichtere gevallen een straf opleggen die lichter was dan het door de wet bepaalde minimum.¹⁵

De aanpassingen die het besluit van eind 1813 bracht, resulteerden wat zowel de straffen als de verzachtende omstandigheden betreft in herstel van de situatie van voor 1811, zoals die was vastgelegd in het *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* van 1809. In dat wetboek, dat zoals de naam zegt vrijwel geheel op de zwaarste categorie van strafzaken was gericht, was van de guillotine en andere Franse elementen geen sprake. De straffen die het wel kende, werden zonder meer, met een groot deel van de bijbehorende bijzonderheden en omschrijvingen, door het besluit van eind 1813 terug gehaald. Verder kende het *Crimineel Wetboek* geen bijzondere minimumstraffen. Het bevatte wel algemene mi-

¹³ Deze kwam in de plaats van de ‘*dégradation civique*’ (‘ontzetting van burgerschapsregten’).

¹⁴ Wel bevatte ook de *Code pénal* bepalingen die geen of lichtere bestraffing voorschreven (dus niet bij wijze van uitzondering toelieten), zoals bij krankzinnigen (art. 64) en kinderen beneden de leeftijd van 16 jaar (art. 66-69). Zie over de laatste categorie S. Faber, *De zaak van de Zeeuwse meisjes (1870-1970) en de grenzen van het strafrecht*, s.l., 2010.

¹⁵ Zie o.m. art. 463 *Code pénal*.

nimumstraffen, maar daarvan kon in bepaalde gevallen naar beneden worden afgeweken, onder meer krachtens artikel 24: ‘In hoeverre dwang, bevel, billijke vrees, sterke verleiding alle toerekening wegnemen, of tot een lichtere straf behooren te leiden, moet bij de regters uit den aard en de omstandigheden der zaken, uit de ziels- en ligchaams-gesteldheid van den bedrijver en zijne betrekkingen tot hem, die gedwongen, bevolen of verleid heeft, beoordeeld worden’.

3 Gesel- en Wurgbesluit

Het besluit van eind 1813, dat het Franse wetboek voorlopig handhaafde, maar wel na het van het penitentiaire systeem van het Crimineel Wetboek van 1809 te hebben voorzien, heeft in Nederland een uitermate slechte naam gekregen. Dat kwam doordat bij de latere beoordeling ervan vrijwel alle aandacht uitging naar het herstel van oude straffen dat het had gebracht. Voldoende illustratie van deze eenzijdige beoordeling biedt alleen al de bijnaam die het besluit heeft gekregen: Gesel- en Wurgbesluit. Illustratief is het commentaar in het hoofdartikel in het *Weekblad van het Regt* van 3 augustus 1848 op de verwerping door de Eerste Kamer van een wetsontwerp tot afschaffing van geseling en brandmerken: ‘En nu laat ons weer met frisschen moed aan het geeselen en branden gaan! Dat zal het vaderlandsch hart goed doen!’¹⁶

Ten tijde van de uitvaardiging van het besluit van eind 1813 echter, werd het schavot nog vrijwel algemeen geaccepteerd. Pas in de loop van de decennia die volgden ontstond er aanzienlijke weerzin tegen de ‘lijfstraffelijke’ rechtspleging.¹⁷ Toen in Den Haag nog geen meerderheid bleek te vinden voor de afschaffing van tentoonstelling, geseling en brandmerking, gingen voorstanders van die afschaffing zich heviger roeren, getuige onder meer de genoemde bijnaam, die het besluit van eind 1813 in de jaren dertig of veertig moet hebben gekregen. Dat in 1813 verzachtende omstandigheden en de persoon van de dader (weer) veel meer gewicht kregen, bleef buiten de publiciteit en buiten de rechtshistorische literatuur, en dat geldt ook voor de grotere bewegingsruimte van de strafrechter die hiermee verbonden was.

4 ‘Grote praktische betekenis’ van ‘favorabele omstandigheden’ in Nederland?

Op het eerste gezicht kwam aan de eenzijdige beoordeling van het besluit van eind 1813 een einde door het proefschrift van Schreuder, dat in 1928 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam werd verdedigd. In het gedeelte waarin de auteur het einde van de achttiende

¹⁶ *Weekblad van het Regt*, nr. 935.

¹⁷ S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De Nieuwe Menslievendheid*, Arnhem, 1983, in het bijzonder 291-296.

eeuw en de negentiende eeuw behandelt,¹⁸ staat vanzelfsprekend het schavot en het verdwijnen daarvan centraal. Schreuder heeft zijn beschouwingen daarover van een dikke laag chauvinisme voorzien, bijvoorbeeld waar hij opmerkt dat

ons land zich ten aanzien van de strafrechtspleging zeer gunstig onderscheiden heeft van vrijwel alle andere landen. Vele van de onmenselijke straffen en justitiële wreedheden welke elders schering en inslag waren, ontbraken te onzent. Wanneer wij dan ook in het vervolg van dit hoofdstuk straffen uit ons vaderland tegenkomen die ons thans buitensporig en wreed toeschijnen, vergeet men niet, dat dergelijke hardheden overal elders in Europa, en gewoonlijk in nog versterkte mate, voorkwamen.¹⁹

Hierop komen we terug als de Belgische beoordeling van het besluit van eind 1813 ter sprake komt. Op deze plaats is vooral een tweede element in Schreuders betoog van belang, namelijk de ‘verzachtende werking’ van het besluit van eind 1813 op de *Code pénal*. ‘Groot is de praktische beteekenis geweest’, schrijft hij, van de bepalingen daarover in dat besluit. Hoe groot, krijgen we niet te horen, ook niet bij benadering. Wel lezen we de veronderstelling dat deze praktijk zich aldus heeft ontwikkeld: ‘[...] in den loop der jaren, toen al grooter werd de afstand tusschen het strakke wettelijke recht en datgene wat de rechtsovertuiging eischte, heeft men op allerlei wijzen dit instituut der verzachtende omstandigheden gebruikt als het formele middel om het formele recht op zijde te schuiven’.

Waarschijnlijk bedoelde Schreuder hiermee te zeggen dat de bepalingen over verzachtende omstandigheden op een oneigenlijke manier werden toegepast, want de twee voorbeelden die hij geeft van het ‘construeeren’ van verzachtende omstandigheden, getuigen inderdaad van grote juridische lenigheid: ‘het niet ongunstig bekende levensgedrag van iemand ... van wiens vroeger leven men niets wist’ en ‘den jeugdigen leeftijd van ... een man van 45 jaar’.²⁰ Deze voorbeelden heeft hij ontleend aan de Utrechtse inaugurale rede van hoogleraar M.S. Pols (1879).²¹ Pols, die lid was van de in 1870 ingestelde staatscommissie die een wetboek van strafrecht moest ontwerpen dat eindelijk de *Code pénal* zou kunnen vervangen,²² doceerde niet alleen strafrecht, maar ook rechtsgeschiedenis. In zijn rede behandelde hij in algemene bewoordingen de Nederlandse strafrechtsgeschiedenis, maar daarin zijn ook enkele interessante bijzonderheden te vinden, zoals de twee voorbeelden waarvan Schreuder later gebruik zou maken. Een bronvermelding geeft Pols niet, maar uit wat hij schrijft is af te leiden dat hij het heeft over de jaren zestig en zeventig, de tijd waarin hij zelf als strafadvocaat in Den Haag werkzaam was. In 1854 – het jaar waarin lijfstraf en tentoonstelling op het schavot uit het wetboek verdwenen en net

18 L.W.D. Schreuder, *Bijdrage tot de kennis van eenige lijfstraffen*, Amsterdam, 1928, in het bijzonder 34-51.

19 *Ibidem*, 22.

20 *Ibidem*, 41.

21 M.S. Pols, *Het bestaan, de ontwikkeling en de tegenwoordige toestand van het Nederlandsche strafrecht*, Utrecht, 1879, 31.

22 A.G. Bosch, *Het ontstaan van het Wetboek van Strafrecht. Aantekeningen over de werkzaamheden van de staatscommissie in 1870 belast met de samenstelling van een ontwerp van een nieuw wetboek van strafrecht*, art. 1-91, Zwolle, 1965, in het bijzonder 64-68 (over Pols).

het jaar waarin Pols zijn juridische loopbaan begon – bleef de mogelijkheid van verzachting van door de *Code pénal* bedreigde straffen behouden.²³ Pols noemt niet alleen die twee uitzonderlijke voorbeelden, maar hij kenschetst ook de gewone gang van zaken. Tegen 1870 werden, naar zijn zeggen, door de provinciale gerechtshoven van Noord-Holland en Zeeland in ruim negentig procent van de misdaadzaken (*crimes*) lagere straffen opgelegd dan de *Code pénal* minimaal voorschreef! De conclusie moet zijn dat Schreuder in 1928 niet heeft aangetoond dat verzachtende omstandigheden al meteen na 1813 gewicht in de schaal legden. Of hij dat ook werkelijk heeft willen zeggen, staat niet vast.

5 Recent verkennend Nederlands onderzoek

Pas een halve eeuw later zijn onderzoekers rechterlijke archieven voor meer dan alleen afzonderlijke, liefst geruchtmakende, zaken gaan benutten. In 1982 heeft Theo Kuipers in een doctoraalscriptie verslag gedaan van dergelijk onderzoek. Hij verzamelde gegevens over de oplegging van schavotstraffen door het Amsterdamse hof van assisen in de jaren 1815 tot 1854. In deze veertig jaar stonden in totaal ruim 8.500 verdachten terecht wegens *crimes* ('misdaden') en maakte bij één op de tien veroordeelden geseling deel uit van de opgelegde straffen. In het eerste door Kuipers onderzochte jaar was die verhouding nog één op 3, na 1840 gemiddeld 1 op 15, met enkele uitschieters in de jaren na 1850: 1 op 73 en 1 op 76. De toepassing van geseling begon al meteen terug te lopen, bij tentoonstelling op het schavot begon dat wat later. Waarschijnlijk, zo vermoedt ook Kuipers, waren de bezwaren van rechters tegen deze straf aanvankelijk minder groot dan tegen geseling, en kozen zij tot 1840 in ernstiger gevallen vaker voor tentoonstelling in plaats van voor geseling, terwijl zij in lichtere gevallen helemaal geen schavotstraf oplegden.²⁴

Met betrekking tot gratie constateert Kuipers dat het aantal veroordelingen tot geseling al voor 1825 veel kleiner was geworden. Van degenen die wel tot die straf veroordeeld waren, kreeg een toenemend aantal gratie: tot 1825 minder dan tien procent, daarna meer. Na 1840 werd geseling aan meer dan de helft van deze veroordeelden kwijtgescholden, terwijl dat na 1848 in alle gevallen zo was.

De bevindingen van Kuipers met betrekking tot het gewicht van verzachtende omstandigheden werden enkele jaren later bevestigd door Sibbo van Ruller. Dat gebeurde niet in

²³ Art. 9 wet 1854: 'Wanneer de beschuldigde, hetzij uithoofde zijner jonge jaren, hetzij wegens dwang, bevel, billijke vrees, verleiding, bekrompenheid van verstand, de geringheid of het vrijwillig herstel des nadeels door de misdaad toegebracht, of andere verzachtende omstandigheden eene aanmerkelijke vermindering van straf mogt verdienen, kunnen de tuchthuisstraf van vijf tot twintig jaren en deportatie door eene correctionele gevangenis van een jaar minstens, de tuchthuisstraf van vijf tot tien jaren door eene correctionele gevangenis van zes maanden minstens, de gewone tuchthuisstraf van vijf tot tien jaren en verbanning door eene correctionele gevangenis van drie maanden minstens worden vervangen.' Vgl. het eerder, sub 2, geciteerde art. 12 van het besluit van eind 1813.

²⁴ Th. Kuipers, *Geseling. Een onderzoek naar de strafrechtspraktijk inzake de straf van geseling van het Amsterdamse Hof in de periode 1815-1854*, doctoraalscriptie rechtsgeleerdheid Vrije Universiteit, Amsterdam, 1982, p. 42. Zie voor de door hem verzamelde gegevens vooral de bladzijden 32a-34.

zijn proefschrift over gratieverlening aan terdoodveroordeelden (1987),²⁵ maar in een minder bekend artikel over de rechtspraak van het Haagse hof van assisen (1989).²⁶ Het besluit van eind 1813 had de rechter niet toegestaan rekening te houden met verzachtende omstandigheden bij verdachten die schuldig bevonden waren aan feiten waarop de *Code pénal* de doodstraf stelde. Wel werd tenuitvoerlegging van de in die gevallen onvermijdelijk opgelegde doodstraffen meer en meer voorkomen door het verlenen van gratie.²⁷ Precies daarom is niet het proefschrift van Van Ruller, maar de latere publicatie (uit 1989) hier van direct belang. Deze verschilt nogal van het werk van Kuipers, maar voor een deel is dat gezichtsbedrog. Van Ruller schrijft vrijwel uitsluitend over de oplegging van een tuchthuisstraf die korter was dan de vijf jaar die de *Code pénal* minimaal voorschreef, terwijl Kuipers het vooral heeft over de mate waarin van de oplegging van schavotstraffen werd afgezien. Het gaat hier echter om categorieën van veroordeelden die elkaar voor een aanzienlijk deel overlappen. Degenen die aan het schavot ontkwamen, kregen in de regel een lichtere vrijheidsstraf opgelegd. Omgekeerd werd in de gevallen dat de wet zowel schavot- als tuchthuisstraf voorschreef, veelvuldig aan beide kanten verzachting betracht. Degenen die uitsluitend tot tuchthuisstraf werden veroordeeld, bijvoorbeeld in het geval van wat wij eenvoudige diefstal zouden noemen, vormden een aparte categorie.

In de vier jaren die Van Ruller in het bijzonder heeft bestudeerd (1815, 1823, 1830 en 1837) werd artikel 12 van het besluit van eind 1813 respectievelijk bij 35,7, 36,1, 66,6 en 45,7 procent van alle veroordeelden van zestien jaar en ouder toegepast. Langs deze en andere wegen bereikte men dat in die tijd zeker meer dan een derde, en gemiddeld per jaar wel bijna twee derden, van alle veroordeelden niet het volle pond ontvingen van wat de wet voor hen in petto had.

Van Ruller heeft ook onderzocht wat door de Haagse rechters onder verzachtende omstandigheden werd verstaan. Het is niet eenvoudig daarover meer te weten te komen, doordat de verschillende registers en dossiers daarover nauwelijks of geen informatie verschaffen. Dat geldt ook voor het Amsterdamse hof van assisen, waarin op dit punt nog enig aanvullend onderzoek is gedaan. Zo vindt men daar van de toepassing van artikel 12 in de motivering van het arrest niet meer terug dan de melding dat het hof ‘favorabele omstandigheden’ in aanmerking heeft genomen.²⁸ Toch zijn wel enkele conclusies te trekken. De archivalia die Van Ruller bestudeerde en die zoals alle zaken in die tijd voor meer dan tachtig procent betrekking hebben op vermogensdelicten, maken het aannemelijk dat de waarde van het gestolene zeker niet altijd van belang was. De bestemming

25 S. van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland, 1806-1870*, Amsterdam, 1987.

26 S. van Ruller, ‘De rechtspraak van het Zuidhollandse Hof van Assisen (1811-1838)’, in: S. Faber et al. (red.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw*, Hilversum, 1989, 13-23.

27 Aan een gratieprocedure was meestal een cassatieverzoek (bij het Hoog Gerechtshof in Den Haag) voorafgegaan. Dit had in de regel niet het meest gewenste resultaat (geen doodstraf), maar leverde wel meer tijd op ter voorbereiding van een gratieverzoek, zie van Ruller, *Genade voor recht*, 47, n. 40; Kuipers, *Geseling*, 31.

28 Te oordelen naar Haarlem, Noord-Hollands Archief, Hof van assisen Amsterdam, inv.nr. 61 (arresten 1830). Vgl. noot 37.

Koning Willem I. Litho van L. Leveque. Z.j. Den Haag, Nationaal Archief, archief Koninklijk Instituut Van Ingenieurs (KIVI), inv.nr. 1130.

die de veroordeelde daaraan had gegeven had daarentegen juist veel gewicht, zoals eigen honger en zeker die van kinderen. Blijken van verdorvenheid als recidive en ontkenning maakten de kans op verzachting kleiner, terwijl een *first offender* die alles opbiechtte veel meer op mildheid kon rekenen.

Van Ruller noemt nog meer wegen die de rechters volgden om onder de nauwe grenzen van de *Code pénal* uit te komen, zoals voor de verdachte gunstige uitleg van bewijsregels en kwalificatiecriteria.²⁹ Verder onderzoek hiernaar is gewenst. Dat geldt eveneens voor de vraag hoe het mee laten wegen van verzachtende omstandigheden en de toepassing van gratie zich verhielden. Was dat laatste een middel dat alleen werd benut in de (zwaardere) gevallen waarin verzachtende omstandigheden ver te zoeken waren en ging dit vooral een rol spelen in de jaren waarin schavotstraffen feitelijk al voor een groot deel van het toneel waren verdwenen? Of stak deze verhouding ingewikkelder in elkaar? Hoe dat ook zij, in elk geval heeft in Nederland het rekening houden met verzachtende omstandigheden al snel veel grotere vormen aangenomen dan de makers van het besluit van eind 1813 met

29 Van Ruller, 'De rechtspraak van het Zuidhollandse Hof van Assisen', 15. Zie Kuipers, *Geseling*, 37 i.v.m. jurisprudentie over het rekening houden met verzachtende omstandigheden in geval van recidive.

de eerder aangehaalde ‘meest mogelijke omzigtigheid’ voor ogen hadden.

Nog andere vragen voor nader onderzoek zijn: welke rol speelde het Openbaar Ministerie; is de eerste indruk juist dat het initiatief om rekening te houden met verzachtende omstandigheden in de regel bij de rechter lag, al dan niet op aandrang van de verdediging? En in hoeverre waren er op dit vlak verschillen tussen de hoven van assisen, in Nederland, maar ook in het België van de jaren 1814 tot 1830, dat nu aan de orde komt?

6 Besluiten met betrekking tot ‘favorabele omstandigheden’ in België

De voorlopige handhaving van de Franse wetgeving na het vertrek van de Fransen vond in België enkele maanden later plaats dan in Nederland. België kende vervolgens echter niet, zoals Nederland, een snelle omzetting van het voorlopige in een meer definitief bestuur.³⁰ Bovendien waren er geen kant en klare nationale wetboeken beschikbaar die voor aanpassing en correctie konden zorgen. Terugkeer naar ‘*les beaux jours de la Belgique*’ van vóór de Franse tijd was zeker wat de strafrechtspleging betreft ondenkbaar.³¹ Evenmin was er blijkbaar behoefte aan onmiddellijke wijzigingen in het Franse strafrecht. Met dat recht, dat voor de inlijving van België in 1795 al een zekere matiging had ondergaan, had men al meer dan vijftien jaar ervaring.³² Zo zal het te verklaren zijn dat het voorlopig bestuur van België zich aanvankelijk beperkte tot een kleine ingreep die geen uitstel kon velen, namelijk een tijdelijke regeling van de cassatierechtspraak. Daarvoor kon men niet meer in Parijs terecht. Vooralsnog moesten de hoge gerechtshoven van Brussel en Luik, de opvolgers van de keizerlijke gerechtshoven aldaar, die taak overnemen.³³ Het was dezelfde oplossing waarvoor enkele maanden eerder in Nederland gekozen was, maar dan zonder de daaraan in het Noorden gekoppelde bezuinigingsmaatregel (nooit meer dan één rechtsmiddel).

De vestiging van het Nederlandse bewind, die vanaf augustus 1814 zijn beslag begon te krijgen, bracht niet meteen gelijkschakeling met zich mee. Men begon met het creëren van nieuwe wetboeken en een nieuwe rechterlijke organisatie voor het jonge koninkrijk van alle Nederlanden. Dat proces ging zoals bekend met veel problemen gepaard en bleef zonder gezamenlijk resultaat. Intussen hinkte de rechtspleging van de nieuwe staat ver-

30 Van februari 1814 tot september 1815 kende België een voorlopige regering, namens de geallieerden, onder leiding van een gouverneur-generaal. Vanaf 1 augustus 1814 was de ‘Souvereine Vorst’ van de (noordelijke) ‘Verenigde Nederlanden’, Willem van Oranje, gouverneur-generaal, tot hij ruim een jaar later koning Willem I van het nieuwe Koninkrijk der (verenigde noordelijke en zuidelijke) Nederlanden werd.

31 Aldus baron De Vincent, de gouverneur-generaal die aan Willem van Oranje voorafging, op 5 mei 1814, in *Journal officiel du gouvernement de la Belgique*, dl. 1, 276.

32 Zie het wat de strafrechtspleging betreft vooral op Belgische bronnen gebaseerde: E. Berger, *La justice pénale sous la Révolution. Les enjeux d'un modèle judiciaire libéral*, Rennes, 2008.

33 Besluit van 9 april 1814, *Journal Officiel*, dl. 1, 189-195. Zie voor meer bijzonderheden F. Muller, *La Cour de cassation belge à l'aune des rapports entre pouvoirs. De sa naissance dans le modèle classique de la séparation des pouvoirs à l'aube d'une extension de la fonction juridictionnelle*, 1832-1914/1936, Brugge, 2011, 29-38.

der. Zo kwam er niet één Hof van Cassatie van de grond, maar bleven drie gerechtshoven (in Brussel, Luik en Den Haag) onder andere de cassatierechtspraak uitoefenen. Van deze drie hadden de zuidelijke twee een ruimere taak, namelijk ook de cassatierechtspraak in civiele zaken. Wat de straffen aangaat bleef de *Code pénal* in het Belgisch deel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden intact. Guillotine, *carcan* en dwangarbeid bleven gehandhaafd, terwijl straffen als geseling en zwaaien met het beulzwaard de Belgen bespaard bleven. Met andere woorden, de herleving van het Crimineel Wetboek van 1809 bleef beperkt tot het Noorden.

Tot een compleet tweesporenbeleid kwam het echter niet, want met twee elementen uit het besluit van eind 1813 kreeg ook het Zuiden te maken, en wel met de afschaffing van de juryrechtspraak³⁴ en met een ‘favorabele omstandigheden’-regeling, eens te meer een bewijs van de grote waarde en voorrang die door Den Haag aan deze wijzigingen werd toegekend. Daarop en op de samenhang tussen beide elementen komen we aan het slot van deze bijdrage terug. Over de regeling van de matiging van straf door de Belgische strafrechters en over de toepassing daarvan volgt hier eerst het nodige.

Een besluit van 9 september 1814, tamelijk kort na de start van de Belgische missie van Willem van Oranje als gouverneur-generaal en ‘gedaan op het Kasteel van Laeken’, bepaalde dat de hoven gevangenisstraf (*réclusion*) zonder voorafgaande tentoonstelling mochten opleggen, ‘wanneer de omstandigheden zoodanig zijn, dat dezelve eenigermate verontschuldiging verdienen’ en dat voor deze vrijheidsstraf bovendien een verlaagd minimum van acht dagen gold,³⁵ in het geval de aangerichte schade niet meer dan 50 franken bedroeg.³⁶ Enkele maanden later kwam daar een andere verzachtingsmogelijkheid bij: de omzetting van tijdelijke dwangarbeid in gevangenisstraf, terwijl de rechter in een dergelijk geval bovendien de voorafgaande tentoonstelling mocht weglaten. In de formulering van het besluit, ditmaal in Den Haag ondertekend, zijn dezelfde elementen te vinden als in het voor Nederland bestemde besluit van eind december 1813: ‘het minder aanbelang der misdaad’, ‘jonge jaren’, ‘verleiding’ en de plicht van de rechter om ‘niet dan met de grootste omzichtigheid’ van deze bevoegdheid gebruik te maken.³⁷

Net als in Nederland is in de Belgische rechtshistorische literatuur het meewegen van verzachtende omstandigheden grotendeels buiten beeld geraakt. In zijn studie over de kaakstraf vermeldt De Win dat de twee besluiten vrijstelling van ‘tepronkstelling’ mogelijk maakten, maar tevens dat het besluit van 1814 door de cassatierechter ‘zeer beperkend’ werd uitgelegd.³⁸ Meer horen we over het honoreren van verzachtende omstandigheden in België niet. Nog strenger ging het er volgens De Win aan toe in Nederland.

34 Zie het slot van deze bijdrage (noot 54).

35 Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht*, 88-89, n. 6, spreekt ten onrechte van ‘minder dan acht dagen’.

36 Besluit 9 september 1814, *Journal Officiel*, dl. 3, 90-93.

37 Besluit 15 januari 1815, *Journal Officiel*, dl. 4, 70-73. Nieuw was het voorschrift dat de rechters moesten opgeven op welke gronden zij tot strafvermindering besloten hadden. De vraag waarom deze motiveringseis hier werd toegevoegd verdient nader onderzoek.

38 De Win, *De kaakstraf*, 78-79, n. 103.

Kennelijk leunend op het negatieve beeld dat in Nederland van het besluit van eind 1813 is ontstaan, schrijft hij dat daar, anders dan in België, de *Code pénal* na het herstel van de onafhankelijkheid ‘in belangrijke mate [...] in conservatieve zin’ is gewijzigd. De Win heeft daarbij natuurlijk vooral het oog gericht op het Nederlandse geselen en wurgen, maar betreft daar ook de verzachtende omstandigheden bij. Over Schreuder, wiens proefschrift eerder in deze bijdrage is besproken, zegt De Win namelijk dat deze de gebruikelijke harde kritiek op het besluit van eind 1813 niet helemaal verdiend vindt, ‘zowel wat het gamma van straffen als wat de potentiële gematigdheid betreft’. Met deze formulering (en cursivering) beoogt De Win Schreuders poging tot rehabilitatie van het besluit van eind 1813 als min of meer mislukt voor te stellen, met als klap op de vuurpijl de ongefundeerde bewering – een regelrechte misser – dat de Nederlandse rechters weliswaar de mogelijkheid kregen ‘milder op te treden’, maar ... dat dit ‘juist niet gebeurde’.³⁹

Monballyu beperkt zich tot een korte weergave van de besluiten uit 1814 en 1815 en voegt daaraan alleen toe dat deze ‘later nog verbeterd [zijn] door een wet van 15 mei 1849 en de wet van 4 oktober 1867’.⁴⁰ Over de toepassing ervan staat bij hem geen woord en evenmin over de overeenkomstige artikelen in het Nederlandse besluit van eind 1813. Meer is bij Monballyu te lezen over een ontwerp voor een nieuw wetboek van strafrecht dat men in het zuidelijk deel van het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden in 1827 afwees, omdat dit het ‘terug invoeren’ van ‘archaïsche’ straffen als de doodstraf door opanging, het brandmerk, ‘stokslagen’ en het zwaaien met het zwaard over het hoofd zou meebrengen, welke laatste straf hij in navolging van De Win ‘potsierlijk’ noemt.⁴¹

Zonder meer positief over de besluiten van 1814 en 1815 is E. de le Court, procureur-generaal bij het hof van beroep te Brussel, in 1959. Hij baseert zijn oordeel op niemand minder dan J.J. Haus, die een hoofdrol speelde bij het ontwerpen van het Belgische strafwetboek van 1867 en die deze besluiten ‘*bienfaisantes*’ noemde. De le Court voegt hier nog aan toe: ‘*Ces arrêtés [...] nous ont fait entrer d’une façon plus nette que la France et avant celle-ci, dans la voie d’une réforme importante*’.⁴² Over de praktijk wordt hiermee niet rechtstreeks iets gezegd, maar het is moeilijk voor te stellen dat deze kwalificaties alleen maar bedoeld zijn geweest om de oogmerken van de besluitgever te prijzen en niet ook de verwerkelijking daarvan.

39 De Win, *De kaakstraf*, 100, n. 19.

40 Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht*, 60, n. 15. Zie ook *ibidem*, 53-54, 57, 73-74 en 88-89, n. 6.

41 *Ibidem*, 53. Vgl. De Win, *De kaakstraf*, 81. Op diezelfde bladzijde, in noot 118, zegt De Win dat men in het Zuiden vooral de geseling ‘als een ongewenste nieuwlichterij’ zag en het zwaardzwaaien ‘als een ridicule circusvoorstelling’. Dat ‘terug invoeren’ bij Monballyu slaat alleen op het Belgische gedeelte van het Koninkrijk der Nederlanden, dat in 1827 nog bestond, want deze straffen waren in Nederland al direct met het besluit van eind 1813 hersteld.

42 E. de le Court, ‘*Considérations historiques et d’actualité sur les circonstances atténuantes et la correctionnalisation en Belgique*’, *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1959-60, 127-162, in het bijzonder 131. Vertaling van het geciteerde: Deze besluiten [...] hebben ons – duidelijker dan de Fransen en hun voorgangers – de weg doen inslaan van een belangrijke hervorming.

7 Toepassing van de Belgische besluiten over ‘favorabele omstandigheden’

Een eerste verkenning in de archieven van enkele Belgische hoven van assisen leerde dat de besluiten van 1814 en 1815 in België werkelijk betekenis hebben gehad, van het begin af aan. Van de hoven van assisen van West-Vlaanderen, Antwerpen, Brabant en Oost-Vlaanderen zijn gegevens verzameld van arresten die in het jaar 1816 zijn geweest.⁴³ In totaal hadden deze gegevens betrekking op 276 personen.⁴⁴ Van hen moesten er 110 de gang naar het schavot maken, alvorens zij de hun opgelegde vrijheidsstraf ondergingen (bijna veertig procent). Het kleinst – maar altijd nog aanzienlijk – was het getal van degenen die werden vrijgesproken (24 procent), terwijl het aandeel van de veroordeelden dat niet naar het schavot hoefde, maar wel een andere straf moest ondergaan 37 procent bedroeg.

In de onderstaande tabel zijn de hier genoemde totalen en percentages wat verder uit elkaar gehaald. Dan valt op dat het hof van assisen van Antwerpen opvallend veel verdachten vrijsprak, terwijl dat van Brabant – toen officieel Zuid-Brabant genaamd – relatief vaak een veroordeling uitsprak waar geen schavot aan te pas kwam. De meeste veroordeelden die niet naar het schavot hoefden hadden dit te danken aan de erkenning dat er in hun geval sprake was verzachtende omstandigheden. Hoeveel dat er precies waren zou uit nader onderzoek moeten blijken, maar het is zonder meer duidelijk dat het niet om uitzonderingen ging.

	vrijspraak	vrijheidsstraf	schavot	totaal
Antwerpen	42 %	29 %	29 %	100 %
Brabant	17 %	50 %	33 %	100 %
Oost-Vlaanderen	17 %	42 %	42 %	100 %
West-Vlaanderen	20 %	35 %	45 %	100 %

Bij deze cijfers valt verder te bedenken dat België niet de straf van geseling kende, zodat daar de tentoonstelling op het schavot al terrein verloor, toen dat in Nederland, waar de

⁴³ Dit onderzoek – in juni 2011 in de rijksarchieven te Beveren en te Brussel (Anderlecht) – is uitgevoerd in het kader van het Belgische Interuniversitaire Attractiepolen (IUAP) project P6-01 *Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)*. Voor hulp bij (de voorbereiding van) dit onderzoek dank ik de medewerkers van beide archiefdiensten en de Algemene Rijksarchivaris van België, Karel Velle. Dank ook aan Dirk Heirbaut voor inhoudelijke opmerkingen bij het laatste concept van deze bijdrage en aan hem en andere medewerkers van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis te Gent voor facilitering van het literatuuronderzoek.

⁴⁴ Geraadpleegd zijn arresten, processen-verbaal van zittingen en nadere toegangen: Brussel (Anderlecht), Rijksarchief, Archives des tribunaux criminels du département de la Dyle et de la cour d’assises du Brabant, 1794-1832, nr. 373; Beveren, Rijksarchief, Archief van het hof van assisen te Antwerpen (1811-1939) en rechtsvoorgangers (1795-1811), nrs. 645 en 663; Beveren, Rijksarchief, Archief van het hof van assisen van Oost-Vlaanderen en rechtsvoorgangers (jaar IV-1958), nr. 29; Beveren, Rijksarchief, Archief van het hof van assisen van West-Vlaanderen en rechtsvoorgangers (jaar III (1794/95)-1929), nr. 37 en Nadere toegang tot het archief van het hof van assisen van West-Vlaanderen en rechtsvoorgangers (1796-1960), dl. I.

rechters aan het terugdringen van geseling voorrang gaven, nog niet goed op gang gekomen was.

8 Conclusie: schavot, minimumstraffen en vertrouwen in de rechter

Plaatsen we het voorgaande in een ruimer kader, dan is allereerst vast te stellen dat de omwentelingen aan het eind van de achttiende eeuw niet onmiddellijk een wezenlijke omslag teweegbrachten in de strafstelsels die zich in de voorgaande eeuwen hadden ontwikkeld. Aan de ruimte die de rechter in het ancien régime had bij het bepalen van strafsoort en strafmaat, kwam daarentegen een abrupt einde. Dat gebeurde eerst en het meest radicaal in Frankrijk, toen daar in 1791 de eerste *Code pénal* in werking trad. België en Nederland volgden in respectievelijk 1795 en 1811, toen daar na de inlijving bij Frankrijk de Franse wetgeving werd ingevoerd. In deze wetgeving waren overigens de bij de straftoemeting te eerbiedigen grenzen weer wat verruimd. Zo kende de *Code pénal* van 1810 voor de bestraffing van elk delict een onder- en een bovengrens, waarop enkel wat de zwaarste categorie (de *crimes*) betreft geen uitzondering te maken was. In Frankrijk bleef dit systeem van minimum- en maximumstraffen gehandhaafd, maar de reikwijdte ervan werd wel sterk beperkt, namelijk in 1832 toen het Openbaar Ministerie wettelijk de bevoegdheid kreeg *crimes* aan de correctionele rechtbank voor te leggen (*correctionnalisation*),⁴⁵ terwijl bovendien de toepassing van schavotstraffen werd beperkt, onder meer door de afschaffing van brandmerking.⁴⁶

In Nederland ging het heel anders. Daar was wat de toepassing van schavotstraffen betreft sprake van een geleidelijke ontwikkeling. Pas nadat deze ontwikkeling, die gebaseerd was op een tijdelijke maatregel, zo goed als voltooid was, kwam de wetgever eraan te pas. Wel werd in Nederland veel sneller een eind gemaakt aan de strikte Franse straftoemtingsregels dan in Frankrijk zelf, door onmiddellijk teruggrijpen, in 1813, op het Crimineel Wetboek van 1809. Deze restauratie betekende niet alleen een terugkeer naar het verleden, maar bood ook – onbedoeld – de mogelijkheid tot vernieuwing: het terugdringen van het schavot. Deze mogelijkheid is door de Nederlandse rechters royaal benut.

In 1814 liet de tijdelijke regering van België de *Code pénal* ongemoeid. Koning Willem I, in zijn hoedanigheid van commissaris-generaal, liet dat zo, op één uitzondering na. In september 1814 en januari 1815 bracht hij de Belgische hoven van assisen in Nederlands vaarwater wat het kunnen meewegen van verzachtende omstandigheden aangaat. Onderzoek voor deze bijdrage wees uit dat de toepassing van de desbetreffende bepalingen in België niet wezenlijk heeft afgeweken van die in Nederland. Ze werden ook in België alleen al geaccepteerd omdat ze beter toe te passen waren dan het paardemiddel dat

45 De le Court, 'Considérations historiques', 131, n. 17.

46 Zie De Win, *De kaakstraf*, 97.

inhiel: vrijspreken om het volle pond, een hoge minimumstraf te vermijden.⁴⁷ Na 1830 bleven bepalingen als deze bestaan, maar het nieuwe België oriënteerde zich meer op Frankrijk, onder meer door het overnemen van de Franse correctionalisering. Hier lijkt te gelden wat Dirk Heirbaut onlangs schreef in een artikel over de jaren van de Franse tijd in België: ‘Opvallend is dat van (de Nederlandse periode) haast niets meer overblijft terwijl de (Franse periode) nog steeds doorslaggevend is voor het huidige België’.⁴⁸ In zijn algemeenheid is dat waar, maar het gaat daarbij wel vaak om de buitenkant, om wat nog zichtbaar is. Zo kunnen we ook zeggen dat het Franse recht dat in 1811 in Nederland is ingevoerd nog steeds zichtbaar is (arrondissement, parket, kanton), terwijl een belangrijke inhoudelijke ingreep als het toekennen van gewicht aan verzachtende omstandigheden door latere wetgeving aan het gezicht is onttrokken. Anders gezegd, de verdere convergentie van het strafrecht van landen als België, Frankrijk en Nederland na 1813 heeft geleid tot een resultaat dat kan worden gekarakteriseerd als nadruk op de persoon en omstandigheden van de dader. Vooral dit resultaat telt. Deze bijdrage gaat echter allereerst over de weg die naar dit resultaat heeft geleid. Dan hebben we niet genoeg aan één zin, zoals Martinage, die stelt: ‘Op het einde van de 18e eeuw werd een ontwikkeling ingezet die in een halve eeuw de meeste lijfstraffen uit de Europese wetgevingen bande’.⁴⁹ Alleen al het verschil in aanpak tussen de tijdelijke combinatie Nederland-België en Frankrijk verdient het om opnieuw⁵⁰ aan de vergetelheid te worden ontruk.

Wie meer zou willen weten over de negentiende-eeuwse ontwikkeling van de strafrechtspleging in verschillende landen, en over het aandeel dat rechtspraak, wetgeving en bestuur daarin hebben gehad, zou aanzienlijk dieper en langer in de archieven moeten duiken dan voor deze bijdrage is gebeurd. Twee kwesties echter dienen hier tot slot nog aangeroerd te worden: het vaak geroemde ‘gematigde’, milde Nederlandse strafklimaat en het vertrouwen dat op verschillende plaatsen en in verschillende tijden in de strafrechter werd gesteld. Beide, mildheid en vertrouwen, zijn niet eenvoudig te meten, al zijn er natuurlijk wel een aantal indicatoren, zoals aantallen gevangenen, boetebedragen of de gemiddelde duur van voorlopige detainering. Bij vergelijkend onderzoek wordt het helemaal moeilijk. Volgens Schreuder (*supra*, citaat sub 4) viel het met de Nederlandse straffen erg mee, zeker vergeleken met die in Frankrijk.⁵¹ Zijn beschouwingen missen overtuigingskracht. Merkwaardig is ook de wijze waarop de hiervoor genoemde Belgische auteurs met de besluiten omtrent het rekening houden met verzachtende omstandighe-

47 Voor Nederland zijn dergelijke gevallen van vrijspraak gesignaleerd door Van Ruller, ‘De rechtspraak van het Zuidhollandse Hof van Assisen’, 15. Dit dient nog nader worden onderzocht, zowel voor de jaren 1811-1813, waarin Nederland wel, als voor de tijd daarna, waarin het geen juryrechtspraak kende, zie Berger, *La justice pénale sous la Révolution*, 209-227. Zie voor Frankrijk ook: <http://gspm.ehess.fr/docannexe.php?id=571>.

48 D. Heirbaut, ‘De Franse overheersing in België’, in: Berkvens et al., *Het Franse Nederland*, 13-31, in het bijzonder 13; op bladzijde 29: ‘terwijl van de Nederlanders niet veel overgebleven is’.

49 R. Martinage (vertaald door A. Wijffels), *Geschiedenis van het strafrecht in Europa*, Nijmegen, 2002 (oorspr. *Histoire du droit pénal en Europe*, Parijs, 1998), 80-81.

50 Vgl. de eerder aangehaalde De le Court (noot 42).

51 Zie ook Schreuder, *Lijfstraffen*, 37-39.

den omspringen. Op de inhoud en toepassing van de Belgische versies gaan ze nauwelijks in, terwijl het Nederlandse besluit van eind 1813 bij hen vooral naar voren komt als een van de vele elementen van het falend bewind van Willem I.

Zeker, matiging van straf is eeuwenlang een kenmerk van de strafrechtspleging in de Noordelijke Nederlanden geweest. In Holland bijvoorbeeld werd het plakkaat tegen diefstal van 1614 in de tijd daarna niet in volle hevigheid toegepast,⁵² terwijl in bijzondere gevallen mildheid kon worden betoond. Om een Amsterdams voorbeeld te noemen, uit 1810, onder vigueur van het Crimineel Wetboek: Jan Hendrik Saake (geboren te Buhlen in het Waldeckse) had ‘gecollecteerd’ voor noodlijdende kraamvrouwen en de opbrengst gebruikt voor de ‘kraam’ van zijn eigen vrouw. Omdat hij al twee jaar werkloos was, kwam hij er met een betrekkelijk lichte straf van af: een half jaar verbanning uit de stad.⁵³ Zoals we gezien hebben, kreeg deze praktijk na de korte onderbreking in de jaren 1811-1813 een vervolg. Zo kunnen we ook voor andere steden in Holland, voor andere gewesten, voor andere delen van het Koninkrijk der Nederlanden en voor andere landen voorbeelden vinden, maar tot een helder totaalbeeld van overeenkomsten en verschillen is het nog niet gekomen.

Meer houvast biedt het element ‘vertrouwen in de rechtspraak’. In Frankrijk was dat ten tijde van de revolutie blijkbaar zo gedaald dat men de rechter kort ging houden. In Nederland heeft men in die tijd de nadelen van rechterlijke vrijheid (willekeur, rechtsverscheidenheid) zeker gevoeld en in 1809 ter wille van de duidelijkheid en eenheid een wetboek van strafrecht tot stand gebracht, maar de rechter behield daarin de ruimte die hij voordien had gehad. Eind 1813 werd die draad weer opgenomen. Ook de juryrechtspraak past in deze benadering, leren we uit de dissertatie van Bossers (1987). De invoering van de jury in Frankrijk vloeide vooral voort uit wantrouwen in de professionele rechtspraak en afkeer van rechterlijke willekeur. Dat wantrouwen was er in Nederland niet, getuige de afschaffing van de juryrechtspraak in 1813. In 1814 werd de jury ook in België afgeschaft. De afschaffing van de jury was, aldus Bossers, een van de grieven geweest tegen de regering van Willem I en leidde daarom na de afscheiding tot herinvoering.⁵⁴ Het feit dat de bepalingen met betrekking tot verzachtende omstandigheden wel werden gehandhaafd bevestigt dat men die níet wilde missen.⁵⁵

In 1881 – we beperken ons hier verder tot Nederland – werden de grenzen waarbinnen de rechter bij de straftoemeting moest blijven, verder verruimd. Het nieuwe Wetboek van Strafrecht, in werking getreden in 1886, bracht lage algemene minima: gevangenisstraf en hechtenis van één dag, geldboete van 50 cent (thans 3 euro). De visie op de taak van de rechter bij de straftoemeting die hierachter steekt, heeft tot op heden de overhand ge-

52 Faber, *De Nieuwe Menslievendheid*, 214-218.

53 Amsterdam, Stadsarchief, Archieven van de Schout en Schepenen, van de Schepenen en van de Subalterne rechtbanken, inv.nr. 629-107, zie ook inv.nr. 527-57, 77 en 102.

54 G.F.M. Bossers, ‘Welk eene natie, die de Jurij gehad heeft, en ze weder afschaft!’ *De jury in de Nederlandse rechtspraak*, 1811-1813, Delft, 1987, 123. Zie ook 6-7, 15-19, 90-95, 123-126.

55 Zie in verband hiermee ook het hiervoor, in de noten 32 en 47 aangehaalde werk van E. Berger.

houden. In 1941 schreef J.P. Hooykaas, op dat moment hoofd van de afdeling wetgeving van het ministerie van Justitie, dat minimumstraffen voor afzonderlijke delicten een ‘integreerend onderdeel’ van het Duitse, Franse en Italiaanse strafrecht vormden, maar dat ze ‘geheel vreemd’ waren aan het Nederlandse strafrecht en ‘daarin ook nauwelijks passen’. Het was een (vergeefse) poging om de invoering van minimumstraffen bij een aantal economische delicten tegen te houden.⁵⁶ Ging het hier nog om de invoering van een Duits element in het Nederlandse straffoetmingsrecht dat, vergeleken met andere ingrepen en inbreuken, niet ingrijpend was, in 2010 kwam het kabinet-Rutte met voorstellen om te komen tot de invoering van enkele bijzondere minimumstraffen.⁵⁷ In en buiten de rechterlijke macht werd dit door velen gezien als een inhoudelijk overbodig voorstel, en daarom als symboolpolitiek en als een uiting van wantrouwen in de strafrechter. Met het demissionair worden van dit kabinet in april 2012 zag het er naar uit dat dit plan geen lang leven meer zou hebben. Het wetsvoorstel werd inderdaad op 12 februari 2013 ingetrokken.⁵⁸

Summary

This contribution deals with the increasing importance of mitigating circumstances in the application of the *Code pénal* since 1813, both in the Netherlands (Decree of december 11th), as in Belgium, as a part of the United Kingdom of the northern en southern Netherlands (two Decrees in the years 1814 and 1815). In the Netherlands, especially since 1830, this adaptation has been put in the shade of criticism of the inability to bring about a new penal code. In Belgium, the resulting Dutch view has been adopted, and fitted into the general picture of the ‘Dutch period’.

Keywords

Code pénal (1810), Mitigating Circumstances, Jury, Kingdom of the Netherlands (1814/1815-1830), Corporal Punishment, Pardon, Minimum Sentences

56 Verordnung der Generalsekretäre in den Ministerien für Landwirtschaft und Fischerei, für Handel, Gewerbe und Schifffahrt und für Justiz über die Verfolgung und Bestrafung von Verstößen gegen Bewirtschaftungsmassnahmen (Verordnung über die Bestrafung von Bewirtschaftungsvergehen), *Verortnungsblatt für die besetzten Niederländischen gebiete*, 1940-1945, nr. 174/41. De nota van Hooykaas is te vinden in Den Haag, Nationaal Archief, 2.09.22 (Ministerie van Justitie 1915-1955), inv.nr. 11983: 21-5-1941, nr. 881.

57 Zie (ook voor voorafgaande adviezen): <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2012/01/24/etsvoorstel-minimumstraffen-naar-tweede-kamer.html> (23 mei 2012) en Tweede Kamer der Staten-Generaal, kamerstuk 33151.

58 Kamerstuk 33151, nr. 10. Zie ook kamerstuk 33410, nr. 68.

EEN HOPELOZE ZAAK

FRANÇOIS LAURENTS ONTWERP VAN BURGERLIJK WETBOEK VOOR BELGIË

DIRK HEIRBAUT*

I De ‘mythe’: het ontwerp-Laurent sneuvelde wegens de tegenstelling katholieken-liberalen

In 1831 riep de Belgische grondwet op om zo vlug mogelijk te komen tot eigen nationale wetboeken. Veel gebeurde daar niet mee, op de Hypotheekwet van 1851 na. In 1879 echter gaf minister van justitie Bara¹ aan François Laurent de opdracht om een nieuw burgerlijk wetboek te schrijven. Laurent was op dat moment zonder meer België's grootste jurist die zelfs in Frankrijk, maar ook in Nederland, bekendheid genoot.² Zijn tekst was klaar in 1885, maar is nooit wet geworden. In dat licht is het begrijpelijk dat dit ontwerp weinig aandacht gekregen heeft. Die geringe aandacht voor Laurents intellectuele testament als jurist staat in groot contrast met de vele publicaties over zijn persoon.³ Het indrukwekkende *Liber memorialis* uit 1987⁴ bijvoorbeeld telt meer dan 1200 bladzijden, maar slechts drie daarvan gaan kort in op het ontwerp. Ook in zijn eigen tijd heeft het ontwerp niet de aandacht gekregen die het verdient. Het bevat meer dan 2400 artikelen, maar de toenmalige commentaren betreffen enkel de eerste helft en behandelen de inhoud slechts fragmentarisch. De enige titel van het ontwerp die een grondige studie gekregen heeft, was die over de kerkelijke instellingen. Zelfs dan gaat het commentaar minder ver dan men zou mogen verwachten, bijvoorbeeld omdat de commentator met de meeste expertise slechts twee dagen tijd had.⁵ Dit heeft als resultaat, dat er slechts één degelijke bespreking van het gehele ontwerp bestaat (door de Duitse rechtshistoricus Holthöfer) en ook die beslaat niet meer dan enkele bladzijden.⁶

* De auteur dankt Gerard Sinnaeve, Bruno Debaenst en Sebastiaan Vandenbogaerde die zo vriendelijk waren zijn tekst na te lezen. Dit artikel kwam tot stand met de steun van het IUAP VII/Justice and populations - Programma Interuniversitaire attractiepolen Belspo. Alle verwijzingen naar een artikelnummer zonder meer betreffen steeds F. Laurent, *Avant-projet de révision du Code civil*, Brussel, 1882-1885, 6 dln. Verwijzingen naar het commentaar bij de artikelen worden als volgt aangeduid: AP.

1 Over Jules Bara (1835-1900), advocaat en radicaal anticlerikale liberale politicus, zie R. Demoulin, 'Bara (Jules-Marcel-Lamorald)', in: *Biographie nationale*, dl. 30, Brussel, 1959, 128-138.

2 *Infra*.

3 Een goed overzicht van de biografische bijdragen over Laurent is te vinden in de 'blauwe Wie is wie', online raadpleegbaar op: www.liberaalarchief.be.

4 J. Erauw, B. Bouckaert, H. Bocken, H. Gaus en M. Storme (red.), *Liber memorialis François Laurent*, Brussel, 1989.

5 J. Van den Heuvel, 'La liberté d'association et le projet de Code civil', *Revue générale*, 1883, 521 (ook afzonderlijk verschenen: Brussel, 1884). De verwijzingen in deze bijdrage betreffen de tekst in de *Revue générale*.

6 E. Holthöfer, 'Privatrecht. Belgien', in: H. Coing (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte*, III/1, München, 1982, 1091-1099.

De discrepantie tussen de grote aandacht voor de persoon van Laurent enerzijds en de uiteindelijk geringe belangstelling voor zijn ontwerp anderzijds zorgt ervoor dat nog veel aspecten van dit ontwerp onderbelicht blijven. Zo negeerden de commentatoren tot nog toe dat, in de ogen van Laurent, zijn nieuw artikel 544 – dat neerkwam op een onteigening van de kloosters ten voordele van het overheidsonderwijs⁷ – het belangrijkste was van zijn tekst.⁸ Het nummer was overigens niet toevallig gekozen, omdat in het Napoleontische Burgerlijk Wetboek artikel 544 de definitie van het eigendomsrecht bevatte, dat in dat wetboek centraal stond. Meer algemeen is een groot deel van de Belgische privaatrechtsgeschiedenis na Laurent, hetzij een afrekening met hem, hetzij een realisatie van zijn plannen. Een grondige evaluatie daarvan moet echter nog gebeuren.⁹ Ook voor Nederland is Laurent niet zonder betekenis. Hij verwees graag naar het Nederlandse recht¹⁰ en op het einde van zijn leven schreef hij nog een reeks bijdragen over codificatie voor een Nederlands publiek.¹¹ Nederland had immers een commissie voor herziening van het Burgerlijk Wetboek, zodat Laurent en de redactie van het tijdschrift *Rechtsgeleerd Magazijn* meenden dat die commissie voordeel kon doen met zijn goede raad. De precieze impact van Laurent op Nederland is echter nog niet bestudeerd.¹² Nog minder onderzocht is de betekenis van het ontwerp Laurent voor de rest van de wereld. Zo is het Belgische rechtshistorici tot nog toe blijkbaar ontgaan dat zijn ontwerp invloed gehad heeft op het Spaans Burgerlijk Wetboek van 1889¹³ en op het Japanse Burgerlijk Wetboek van 1896.¹⁴

De geringe kennis over het ontwerp zorgde er ook voor dat al vlug een bepaalde mythevorming kon ontstaan. In 1904, bij het eeuwfeest van de Code civil, lag de ‘klassieke’ visie vast: het ontwerp-Laurent was een mooie tekst, maar sneuvelde om politieke redenen. Laurent, een radicale liberaal, pakte de kerkelijke instellingen hard aan, maar zijn tekst was pas klaar in 1885, een jaar nadat de katholieken de verkiezingen gewonnen hadden. Hierdoor is zijn ontwerp geen wet geworden.¹⁵ Deze visie was in 1904 overigens niet nieuw. Al in 1884 stelde de liberaal, en dus partijgenoot van Laurent, Eudore Pirmez¹⁶ in het parlement dat het ontwerp-Laurent zonder problemen wet kon worden, indien de

7 Zie daarover meer in paragraaf 8.

8 Zie daarvoor D. Heirbaut, ‘Het artikel 544 dat er nooit gekomen is. Het ontwerp burgerlijk wetboek van François Laurent en de kerkelijke instellingen’, in D. De ruysscher, P. De Hert en M. De Metsenaere (red.), *Een leven van inzet. Liber amicorum Michel Magits*, Mechelen, 2012, 143-168.

9 De auteur bereidt een project hierover voor.

10 *Ipfra*.

11 F. Laurent, ‘Des projets de révision du Code civil en Belgique et dans les Pays-Bas’, *Rechtsgeleerd Magazijn*, 1882, 191-208; 1884, 40-88 en 177-202; 1885, 38-50, 303-310 en 567-580.

12 Het is een grote verdienste van Theo Veen dat hij deze vergeten publicaties van Laurent opnieuw onder de aandacht gebracht heeft, zie T. Veen, ‘En voor berisping is hier ruime stof’. *Over codificatie van het burgerlijk recht, legistische rechtsbeschouwing en herziening van het Nederlandse privaatrecht in de 19de en de 20ste eeuw*, bijlage bij *Pro Memorie*, 2001, 120-121.

13 P. Salvador Coderch en J. Santdiumenge, ‘La influencia del Avant-projet de révision du code civil belge de François Laurent en el Código Civil español de 1889’, in *Centenario del Código Civil (1889-1989)*, dl. 2, Madrid, 1990, 1927-1966.

14 Y. Nishitani, Mancini und die Parteiautonomie im Internationalen Privatrecht, Heidelberg, 2000, 246-254.

15 C. Dejae, ‘Le centenaire du Code civil’, *Revue générale*, 1904, 611; E. Hanssens, ‘Le Code civil en Belgique’, in: *Le Code civil, 1804-1904. Livre du centenaire*, Parijs, 1904, dl. 2, 682-683.

16 Zie over hem A. Nyssens, *Eudore Pirmez*, Brussel, 1893.

delen over de kerkelijke instellingen zouden wegvallen. Anders had het geen zin om het goed te keuren omdat een volgende, katholieke, regering het toch meteen zou afschaffen.¹⁷ Dat net de behandeling van de kerkelijke instellingen in het ontwerp zoveel aandacht opsloopte, is begrijpelijk. Laurent zelf had in zijn begeleidende brief aan de minister van justitie bij band I al aangegeven dat het hier ging om 'een levensbelangrijke vraag'.¹⁸ In band 2 is hij, zo mogelijk, nog duidelijker. De titel over de kerkelijke instellingen is: 'het belangrijkste en dringendste deel'.¹⁹ Hij schuwt daarbij de grote woorden niet. Het gaat om 'het heil van ons land'.²⁰ Voor Laurent heerst er immers een burgeroorlog, een strijd op leven en dood tussen kerk en staat in België. (Deze woorden klinken nogal pathetisch, maar in het licht van de op dat moment heersende 'schoolstrijd' tussen de katholieken en de liberalen om de 'schone ziel van 't kind'²¹ zijn ze niet zo absurd.) Als goede patriot verdedigt Laurent dan ook de staat tegen de kerk. Kortom, Laurent zelf had er al voor gezorgd dat de discussie vooral over dit punt zou gaan.

Desondanks gaat het te ver om te denken dat het ontwerp-Laurent alleen maar sneuvelde omdat de auteur de katholieke kerk hard aanpakte. Het joeg nog op vele andere vlakken de tijdgenoten in het harnas. Pirmez bijvoorbeeld zal als fervent verdediger van de industriëlen²² zeker niet opgetogen geweest zijn over de maatregelen in het ontwerp ten gunste van de arbeiders (*infra*). Kritiek op deze en andere progressieve maatregelen hoefde echter niet zo luid te klinken of kon zelfs achterwege blijven, omdat al vlug duidelijk was dat het ontwerp toch zou sneuvelen wegens de aanpak van de kerkelijke instellingen. Latere juristen hadden er belang bij om niet verder in te gaan op de gebreken van het ontwerp-Laurent. Door de kritiek te reduceren tot de tegenstelling katholieken-liberalen konden ze de kool en de geit sparen. Ze konden tegelijk de grote man ophemel- en zonder blikken of blozen zijn belangrijkste juridisch werk negeren. Dit alles doet echter niets af aan de realiteit. Het ontwerp-Laurent lokte op vele punten ergernis uit en niet alleen omwille van zijn aanpak van de kerk.²³

2 De kritiek op Laurent: niet altijd van niveau en vaak partijdig

Zonder zich uit te spreken over de grond van de zaak kan men in elk geval vaststellen dat de critici van Laurent als juristen vaak in een lagere afdeling spelen. Bij enkelen, zoals

17 *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1883-84, 1174 (7 mei 1884).

18 AP, dl. 1, viii.

19 AP, dl. 3, 252.

20 AP, dl. 3, 252.

21 Voor een goede inleiding tot deze eerste Belgische schoolstrijd, zie G. Deneckere, 1900. *België op het breukvlak van twee eeuwen*, Tielt, 2006, 45-64.

22 J. Deferme, *Uit de ketens van de vrijheid: het debat over de sociale politiek in België*, Leuven, 2007, 92, 95, 127, 133, 137-138, 195 en 410.

23 Zie verder (paragraaf 8) over Laurents houding tegenover de kerk.

Portret van François Laurent (1810-1887). Kopie door Antoon de Boever (1909-1995) naar een portret van Laurent door Liéven de Winne (1821-1880) uit ca. 1877. Collectie UGent.

Victor Jacobs,²⁴ is het zelfs *gênant* vast te stellen hoezeer Laurent hen overklast.²⁵ Bovendien gaan ze vaak niet in op de argumenten van Laurent of slagen ze erin van niet te lezen wat er in de tekst staat. Meer dan één auteur wijst er triomfantelijk op dat door Laurents strenge aanpak van de rechtspersonen niet alleen de kloosters, maar ook zijn geliefde

²⁴ Zie over deze Antwerpse advocaat en katholieke politicus, A. Bellemans, *Victor Jacobs 1838-1891*, Brussel, 1913. De vader van Jacobs was een liberaal. Zelf had hij aan de vrijzinnige Université Libre gestudeerd, hoewel hij van jongsaf aan, onder invloed van zijn moeder, zeer katholiek was, Bellemans, *Victor Jacobs*, 3-13.

²⁵ Misschien doet dit oordeel Jacobs te veel onrecht aan. E. Van Hooydonck, *Eerste blauwboek over de herziening van het Belgisch scheepvaartrecht. Proeve van Belgisch scheepvaartwetboek (privaatrecht)*. Algemene toelichting, Antwerpen, 2011, 42 gaat kort in op zijn betekenis voor het Belgische zeerecht, waarvan hij wel kaas gegeten had. Jacobs scoorde bovendien wel op politiek vlak. In 1884 werd hij als minister verantwoordelijk voor het openbaar onderwijs, zodat hij de macht had om net het tegenovergestelde te doen van wat Laurent verlangde, zie J. Tyssens, 'Onderwijsconflict en -pacificatie vanuit een comparatief perspectief: België, Nederland, Frankrijk', in: E. Witte, J. De Groof en J. Tyssens (red.), *Het schoolpact van 1958: ontstaan, grondlijnen en toepassing van een Belgisch compromis*, Brussel, 1999, 65.

werkmansgenootschappen in de illegaliteit zouden belanden.²⁶ Nochtans laat hij daarover geen twijfel bestaan. Deze instellingen hebben een groot maatschappelijk nut, zodat ze ongetwijfeld rechtspersoonlijkheid dienen te krijgen.²⁷

De betere juristen zoals een Picard²⁸ of een Van den Heuvel²⁹ hadden dan weer een ander nadeel. Zij dienden vaak zeer vlug hun commentaar te schrijven op een tekst waarvan ze slechts een eerste stuk gezien hadden. Band I van het *Avant-projet* verscheen in 1882 en Picards commentaar erop volgde al op 13 april van dat jaar.³⁰ De Leuvense professor Van den Heuvel schreef zijn opmerkingen op band 2, waarin Laurent de kerkelijke instellingen behandelde, op amper twee dagen.³¹ In beide gevallen ging het wel om auteurs die hun bestaande publicaties konden recyclen.³²

In bepaalde gevallen doet de kritiek toch wel echt vreemd aan. Zo verweet Picard Laurent aan de ene kant hervormingsdrang,³³ maar aan de andere kant klaagde hij dan weer dat ‘de voorgestelde hervormingen weinig talrijk zijn’.³⁴ Picards bespreking wekt de indruk dat het ontwerp-Laurent afkomstig is van een middelmatig auteur en op verschillende punten gebreken vertoont,³⁵ maar in tegenspraak daarmee looft hij Laurent als ‘de grootste der onzen’³⁶ met een ‘bewonderenswaardige kennis’.³⁷ Meteen nadat hij Laurent theoretische zwakte verwijt, vindt hij dan weer dat enkele bepalingen meer thuishoren in een universitair handboek dan in een wetboek.³⁸ Picards opmerkingen oogstten lof van de advocaat en katholieke politicus Herman De Baets,³⁹ die hele passages ervan overnam in zijn eigen bespreking van het ontwerp,⁴⁰ maar de contradicties erin lokken bij de hedendaagse lezer minder enthousiasme uit. Edouard Remy, op dat moment nog maar aan

26 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 520.

27 Zie bv. art. 795 (dat verder nog besproken wordt).

28 Edmond Picard (1836-1924) was advocaat, hoogleraar, socialistisch politicus en een zeer productieve auteur, en dat niet alleen over juridische thema’s. Het referentiewerk over deze boeiendste persoon van het Belgische recht omstreeks 1900 is B. Coppein, *Dromen van een nieuwe samenleving. Intellectuele biografie van Edmond Picard*, Brussel, 2011.

29 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 519-522. Jules van den Heuvel (1854-1926) was een katholieke politicus en hoogleraar aan de universiteit Leuven, zie E. Gerard, *Sociale wetenschappen aan de Katholieke Universiteit te Leuven 1892-1992*. *Politica Cahier*, dl. 3, 1992, 10-11.

30 E. Picard, ‘L’avant-projet de révision du Code civil par M. Laurent’, *Journal des tribunaux*, 1882, 281-285 (de tekst vermeldt Picard niet als auteur, want dat was duidelijk overbodig, cf. H. De Baets, *L’avant-projet de révision du Code civil*, Gent, 1882, 5).

31 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 521.

32 Voor Picard zijn ‘De la confection vicieuse des lois en Belgique et des moyens d’y remédier’, in: *Pandectes belges*, VI, Brussel, 1881, ix-lxxvi; voor Van den Heuvel zijn artikelen gebundeld in *La liberté d’association et la personnalité civile*, Brussel, 1882.

33 Picard, ‘L’avant-projet’, 282.

34 *Ibidem*, 284.

35 *Ibidem*, 283-284.

36 *Ibidem*, 281 (‘le plus grand des nôtres’).

37 *Ibidem*, 282 (‘science admirable’).

38 *Ibidem*, 282.

39 Herman De Baets (1856-1922) doceerde ook aan de Universiteit Gent. Zie over hem N. Wouters, ‘Herman De Baets’, in: T. Valcke, J. Van Daele en N. Wouters, *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu*, Gent, 2000, 585-618.

40 De Baets, *L’avant-projet*, 7-8 en 14-15.

het begin van een roemrijke carrière,⁴¹ had een punt toen hij stelde dat de beoordeling van Laurent meer afhing van indrukken dan van redeneringen.⁴²

In vele gevallen had Laurent geen krediet omdat hij al lang bekend stond om zijn rabiate anti-katholicisme dat zijn werk wel eens durft te ontsieren.⁴³ Berucht is zijn antwoord op de vraag of een jezuïet een gemandateerde kan zijn: ‘Nee, want een jezuïet is een kadaver en een kadaver kan geen gemandateerde zijn’.⁴⁴ Dat zijn onderwijs aan de Gentse rijksuniversiteit tot een anti-Laurentkruistocht van het episcopaat leidde,⁴⁵ is dan ook begrijpelijk. Een goede graadmeter voor het anti-Laurent gehalte van een publicatie is het tijdschrift waarin het verschijnt. *La Belgique judiciaire* heeft een hoofdredactie die op vele vlakken de levensbeschouwing van Laurent deelt.⁴⁶ De kritiek op Laurent hierin blijft gematigd en is eerder technisch-juridisch.⁴⁷ De *Journal des tribunaux* is de spreekbuis van Picard,⁴⁸ die Laurent wel bewondert,⁴⁹ maar grote problemen heeft met diens gebrek aan neutraliteit.⁵⁰ De *Revue générale* was een katholiek tijdschrift waarvan de zeer conservatieve katholiek Charles Woeste⁵¹ nog directeur was geweest.⁵² Het is zonder meer een forum tegen Laurent. Het is ook veelzeggend dat dit algemeen tijdschrift twee juridische artikelen opnam⁵³ die geen gemakkelijke literatuur waren voor de rechtsonkundige lezer. Bij de *Revue catholique de Louvain*⁵⁴ en de *Revue catholique de droit*⁵⁵ spreken de namen voor zich.

41 Toen hij zijn artikelen over het ontwerp-Laurent schreef was Edouard Remy (1852-1929) substituut-procureur des Konings te Luik. Op het einde van zijn carrière zetelde hij in het Hof van Cassatie en was hij tevens hoofdredacteur van *La Belgique judiciaire*. Voor zijn carrière als magistraat, zie *Prosopographie et répertoire des magistrats belges, 1795-1960*, consulteerbaar op www.just-his.be; voor zijn rol in *La Belgique judiciaire*, zie S. Vandenbogaerde, ‘La Belgique judiciaire (1842-1939)’, *Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, ter perse.

42 E. Remy, ‘Quelques observations critiques sur des modifications au titre du Code civil concernant les actes de l’état civil et le domicile’, *Belgique judiciaire*, 1883, 305.

43 Zie daarover bv. G. Baert, ‘François Laurent. Zijn leven, zijn tijd en zijn strijd’, in: *Liber memorialis*, 25-37; D. Gaublonne, *François Laurent (1810-1887). De ongelukkige liefde van een liberaal vechtjas voor de kinderen van het volk*, Gent, 1987, 21-32.

44 F. Laurent, *Principes de droit civil*, Brussel, 1869-1879, dl. 27, 447.

45 E. Lamberts, ‘De heilige stoel en de zaak Laurent-Brasseur’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1970, 83-111.

46 Cf. ‘Cinquantième anniversaire de la Belgique judiciaire’, *Belgique judiciaire*, 1892, 1537-1552. Zie ook Heirbaut, ‘Het artikel 544’, en over dit tijdschrift: D. Heirbaut, ‘Law reviews in Belgium (1763-2004): instruments of legal practice and linguistic conflicts’, in: M. Stolleis en Th. Simon (red.), *Juristische Zeitschriften in Europa*, Frankfurt, 2006, 347-348, en Vandenbogaerde, ‘La Belgique judiciaire’.

47 Zie bv. E. Remy, ‘Avant-projet de révision du Code civil. Quelques observations critiques sur des modifications au titre du Code civil concernant les successions, les donations entre-vifs et les testaments’, *Belgique judiciaire*, 1884, 536.

48 *Supra*, noot 21. Over *Journal des tribunaux*, zie Heirbaut, ‘Law reviews’, 352-356; B. Coppein, ‘Mirror of changing law; the Journal des tribunaux in the fin de siècle’, in: V. Draganova, S. Kroll, H. Landerer en S. Meyer (red.), *Inszenierung des Rechts*, München, 2011, 155-175; S. Vandenbogaerde, ‘Journal des tribunaux’ (in voorbereiding).

49 Zie bv. zijn necrologie van Laurent in *Rechtsgeleerd Magazijn*, 1887, 340-346, waarin hij, *de mortis nil nisi bonum*, enkel vermeldt dat Laurent de eervolle opdracht kreeg een nieuw burgerlijk wetboek te schrijven, maar niet ingaat op het lot van het ontwerp-Laurent.

50 Picard, ‘L’avant-projet’, 281; E. Picard, ‘Encore la révision du Code civil’, *Journal des tribunaux*, 1884, 1376.

51 Over Woeste (1837-1922), zie R. Demoulin, ‘Woeste (Charles)’, in: *Biographie nationale*, dl. 27, Brussel, 1938, 382-392.

52 N. Piepers, *La Revue Générale de 1865 à 1940. Essai d’analyse du contenu*, Leuven, 1968.

53 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 519-552; V. Jacobs, ‘L’avant-projet de M. Laurent et les associations’, *Revue générale*, 1883, 634-652.

54 De Baets, *La révision du Code civil*, Leuven, 1884, was eerst als artikel in dit tijdschrift verschenen.

55 Verschillende artikelen, zij het van latere datum, want dit tijdschrift verschijnt pas vanaf 1898.

3 Laurents kritiek op het ontwerp-Allard: een open doel voor de kritiek op zijn eigen tekst

Voor de analyse van de kritiek op Laurent aan bod komt, moet opgemerkt worden dat hij het zijn critici toch wel gemakkelijk gemaakt had. In 1878 had hijzelf een scherp artikel geschreven over een ontwerp van een nieuw wetboek van burgerlijke rechtsvordering. In theorie was de tekst afkomstig van een commissie, maar de facto was de auteur ervan Albéric Allard, magistraat, maar ook als hoogleraar in de rechten een collega van Laurent, of beter een voormalige collega, want Allard was ondertussen al op relatief jonge leeftijd overleden.⁵⁶ Laurents oordeel luidt als volgt: 'Zijn logica was te dwingend en zijn scherpzinnigheid dreigde te ontaarden in scholastiek'.⁵⁷ Bovendien: 'Het staat vast dat Allard veel te absolutistisch geaard was om een onvooringenomen historicus te zijn'.⁵⁸ Over een nieuw burgerlijk wetboek neemt Laurent ook al geen blad voor de mond: 'we vrezen voor de herziening die de Belgische Grondwet oplegt; in plaats van het Burgerlijk Wetboek te hervormen, zou men het wel eens kunnen vervormen'.⁵⁹ Het hoeft niet gezegd dat zijn tegenstanders in de beschrijving van Allard Laurent zelf herkenden en dat ze, onder het motto 'Wie het schoentje past, trekke het aan', zijn twijfels over de behoefte aan een nieuw burgerlijk wetboek citeerden.⁶⁰ Zij konden bovendien ook met veel plezier aanhalen dat Laurent de bijdrage van professoren aan een burgerlijk wetboek wel belangrijk achtte, maar dat die zeker niet mocht overheersen bij de totstandkoming van een wetboek.⁶¹

4 Vragen bij de behoefte aan een nieuw wetboek en de gevolgde methode

Dat de kritiek op het ontwerp net op dat laatste punt inpikt, is dan ook begrijpelijk. Het had er immers alle schijn van dat Laurents verzet tegen een nieuw wetboek alleen maar speelde zolang iemand anders het mocht schrijven. Kreeg hijzelf de kans daartoe, dan was er geen vuiltje aan de lucht. Alle andere auteurs hadden, net zoals Laurent zelf in 1878, hun twijfels. Picard bijvoorbeeld benadrukte al in 1881 dat hervormingen opportuun dienden te zijn en dat het bestaande wetboek volgens hem voldeed.⁶² Een nieuwe tekst zou eigenlijk een achteruitgang betekenen, want aan de ene kant zouden nieuwe interpretatieproblemen opduiken, terwijl aan de andere kant de oude rechtsleer en recht-

56 H. De Page, 'Allard (Albéric Louis Romain)', in: *Biographie nationale*, dl. 30, Brussel, 1959, 32-35.

57 'Sa logique était trop impérieuse, et sa finesse menaçait de dégénérer en scolastique', F. Laurent, 'De la compétence des tribunaux belges relativement aux étrangers', *Belgique judiciaire*, 1878, 738.

58 Laurent, 'De la compétence', 738-739 ('Il est certain qu'Allard avait trop bien d'absolutisme dans l'esprit pour être un historien équitable').

59 *Ibidem*, 739 ('nous redoutons la révision que la constitution belge ordonne; au lieu de réformer le code civil, on pourrait bien le déformer').

60 Picard, 'L'avant-projet', 282; Picard, 'Encore la révision', 1375; zie ook Dejace, 'Le centenaire', 611.

61 Laurent, 'De la compétence', 739.

62 Picard, 'De la confection vicieuse', xiii en xix.

spraak waardeloos zouden worden.⁶³ Met enige ironie wees hij erop dat ook Laurents uitgebreide commentaar op het Burgerlijk Wetboek in dit geval bestemd was voor de vuilnisbak.⁶⁴ Met dit soort argumenten kon men natuurlijk elke verandering tegenhouden. Meer verdedigbaar was het standpunt van De Baets. Allerlei nieuwe problemen waren opgedoken in de maatschappij, maar daarvoor waren er nog geen algemeen aanvaarde principes ontwikkeld. Een nieuw wetboek kwam dan ook te vroeg, omdat de rechtswetenschap het nog niet voldoende voorbereid had.⁶⁵ De Baets had hier zeker een punt. Op het einde van de negentiende eeuw waren heel wat vragen juridisch nog niet uitgeklaard (men kan als voorbeeld denken aan de arbeidsongevallen).⁶⁶ Als de wetgever echter dient te wachten tot de rechtsleer de perfectie bereikt heeft, dan is elke codificatie bij voorbaat uitgesloten omdat voortdurend nieuwe probleemgevallen opdruiken.

De gevolgde methode kon van geen kanten op goedkeuring rekenen. Picard had al vroeg onraad geroken. Nog voor het verschijnen van de eerste band van het ontwerp beschrijft hij 'de gebrekkige totstandkoming van wetten in België'.⁶⁷ Hij fulmineert tegen een tekst geschreven door één man, omdat die alleen maar zijn eigen standpunten weergeeft.⁶⁸ Al vlug zou blijken dat Picard het bij het rechte eind had. Zelf niet vies van enige controverse,⁶⁹ glorieert hij daarin als het ware. Tegenover een sectaire en polemische Laurent plaatst hij zijn opvattingen over het recht dat de zeden en gevoelens van heel de natie dient uit te drukken in een geest van gematigdheid, verzoening en tolerantie.⁷⁰ Katholieke tegenstanders konden zich beperken tot het hernemen van wat deze prominente vrijzinnige geschreven had,⁷¹ al lieten ze ook niet na in hun eigen woorden Laurent overdreven partijdigheid aan te wrijven.⁷² De latere gebeurtenissen tonen aan welk trauma België opliep door de slechte ervaringen met een eigengereide Laurent. De katholieke overwinnaars van de eerstvolgende verkiezingen brachten in 1884 hun alternatief in de praktijk. Een commissie zou werken aan een nieuw ontwerp.⁷³ Zij kreeg de opdracht ervoor te zorgen dat niet de visie van één persoon zou domineren. De commissie bestond uit professoren, praktijkjuristen en politici. Bovendien vergaten de katholieken niet ook liberalen in hun commissie op te nemen. De voorzitter was zelfs Laurents eigen schoon-

63 *Ibidem*, xiv.

64 Picard, 'L'avant-projet', 284.

65 De Baets, *L'avant-projet*, 6-9, 28 en 42.

66 Zie hiervoor B. Debaenst, *Een proces van bloed, zweet en tranen! Juridisering van arbeidsongevallen in de negentiende eeuw in België*, Brussel, 2011.

67 Picard, 'De la confection vicieuse', ix-lxxvi ('la confection vicieuse des lois en Belgique').

68 *Ibidem*, xlvii.

69 Hij belandde daardoor enkele jaren later zelfs heel even in de gevangenis, Coppein, Dromen, 78.

70 Picard, 'L'avant-projet', 281-284.

71 Zie bv. noot 59.

72 Van den Heuvel, 'La liberté', 527.

73 Over deze commissie, zie F. Stevens, "'Où est donc passée la commission de révision?" La révision du Code civil en Belgique à la fin du XIXe et début du XXe siècle', in: G. Macours en R. Martinage (red.), *Les démarches de codification du moyen-âge à nos jours*, Brussel 2006, 213-221; V. Leysen, 'De commissie tot herziening van het Burgerlijk Wetboek', *Rechtskundig tijdschrift*, 1941, 156-192; Holthöfer, 'Privatrecht. België', 1092-1095.

broer, de liberale politicus en industrieel Victor Tesch.⁷⁴ Om te verhinderen dat toch één persoon naar voor zou treden als werkpaard en natuurlijke leider, dienden afzonderlijke commissieleden verschillende delen van de tekst op te stellen die steeds in de plenaire commissie moesten besproken worden.⁷⁵ Voor alle zekerheid drukte de minister van Justitie de commissie nog eens op het hart dat ze maar beperkte veranderingen mocht doorvoeren en dat die dienden aan te sluiten bij de zeden en het temperament van het land.⁷⁶ (Een echo van Picards woorden is hier merkbaar.)

Een commissie levert echter niet noodzakelijk beter werk af dan één man. Afwegingen van de voor- en nadelen van beide laten zich vaak leiden door de eigen recente ervaringen. In België waren die na Laurent negatief, vandaar de voorkeur voor een commissie. In buurland Nederland was er later grote tevredenheid over Meijers, terwijl commissies teleurstelden. Bijgevolg gold in het ene land als een universele waarheid dat een commissie beter was, terwijl het andere even stellig koos voor één man. Zoiets zegt meer over de opgelopen ‘traumata’ dan over de zaken zelf.⁷⁷ Het belangrijkste argument voor een commissie vandaag is dat het recht zo uitgebreid is dat één persoon de diverse materies niet meer volledig kan beheersen. Dit aspect kwam echter minder aan bod in de tijd van Laurent. Jammer genoeg dacht niemand eraan om te verwijzen naar wat in Duitsland aan de gang was. Voor ze nog maar begonnen aan hun ontwerp van wat uiteindelijk het *Bürgerliches Gesetzbuch* zou worden, stelden de Duitsers eerst een *Vorkommission* aan en die onderzocht wat de beste manier was om een nieuw wetboek te schrijven.⁷⁸ Haar teksten zijn nog steeds zeer nuttig,⁷⁹ maar kregen toen in België geen aandacht (en later al evenmin).

5 Een burgerlijk wetboek vol administratief recht

Een element dat wel meer opduikt in de kritiek is, dat Laurent te veel andere rechtstakken bij het burgerlijk recht betreft.⁸⁰ Het ontwerp van wetboek staat inderdaad vol maatregelen die thuishoren in het administratief recht, met op kop de meeste artikelen over de kerkelijke instellingen. Laurent geeft dat trouwens zelf toe in zijn tweede band, waarin hij deze aanpak verdedigt.⁸¹ Nu is hij vooral beroemd als een groot jurist, maar, ook al was hij een hoogleraar in de rechten, Laurents juridisch werk was vaak maar een nevenproduct van zijn andere passies. Zo schreef hij zijn meer dan dertig delen tellende commentaar

74 Over Tesch (1877-1892), zie C. Terlinden, ‘Tesch (Jean-Baptiste-Victor)’, in: *Biographie nationale*, dl. 24, Brussel, 1926-1929, 726-731.

75 Holthöfer, ‘Privatrecht. Belgien’, 1093.

76 Zie het verslag aan de Koning bij het koninklijk besluit van 15 november 1884, *Belgisch Staatsblad*, 22 november 1884.

77 Zie daarvoor D. Heirbaut, ‘Factors ensuring the success or failure of draft codifications. Some European experiences’ (ter perse).

78 B. Dölemeyer, ‘Kodifikation. Deutschland’, in: Coing, *Handbuch*, dl. 3/2, 1982, 1578-1581.

79 Zie W. Schubert, *Materialien zur Entstehungsgeschichte des BGB. Einführung, Biographien, Materialien*, Berlijn, 1978, 163-185.

80 Picard, ‘L’avant-projet’, 284.

81 AP, dl. 3, 252.

op het Napoleontische Burgerlijk Wetboek om met het verdiende geld zijn filantropie ten gunste van de arbeiders te financieren.⁸² Zijn Burgerlijk Wetboek is voor hem op de eerste plaats een wapen in de strijd tegen de kerk. Net daarom moet het ook heel wat artikelen bevatten die eigenlijk niet thuishoren in een ‘burgerlijk’ wetboek. Het zou inderdaad beter zijn om te wachten op administratieve wetten, maar daar is geen tijd voor. Een echte patriot verdedigt meteen de Belgische staat tegen de katholieke kerk. Het is dan ook van ondergeschikt belang dat een burgerlijk wetboek daarvoor niet de meest geschikte tekst is.⁸³

Deze werkwijze past overigens zeer goed in de rechtstheorie van Laurent, het legisme. Laurent zelf geeft die term echter een andere betekenis dan een hedendaagse rechtshistoricus.⁸⁴ Hij is inderdaad een legist in die zin dat hij de eerbied voor de wet preekt, maar die ‘eerbied voor de wet’ houdt dan een nog groter respect in voor de wetgever, de staat, omdat die het algemeen belang vertegenwoordigt.⁸⁵ Als het gaat om de bescherming van de staat tegen de pretenties van de kerk is al de rest ondergeschikt. Laurent stond met deze opvatting overigens niet alleen. In 1892 vierde *La Belgique judiciaire* haar vijftigste verjaardag. De redactie beschreef bij deze gelegenheid de geest van het tijdschrift. Het was bedoeld als een orgaan van de legisten. De legist is voor *La Belgique judiciaire* iemand voor wie er slechts één, soevereine, macht bestaat, de staat die hij moet verdedigen tegen de pretenties van de kerk.⁸⁶ Laurent gaf grif toe dat zijn nieuw wetboek tegen de kerk gericht was, niet alleen in het ontwerp zelf, maar bijvoorbeeld ook in een brief aan een Italiaanse fan.⁸⁷ Zijn bewonderaars⁸⁸ en zijn tegenstanders verweten hem daarom dat hij sektarisch was,⁸⁹ maar voor hem betekende dit vooral dat ze zijn boodschap niet begrepen hadden. De critici van Laurent zijn overigens weinig creatief op dit punt. Ze geraken niet veel verder dan een pleidooi voor een zuiver burgerlijk wetboek.⁹⁰ De Baets vormt een uitzondering, omdat hij voorstander is van een burgerlijk wetboek dat ook het handelsrecht omvat.⁹¹ Jammer genoeg heeft dit pleidooi voor de eenmaking van burgerlijk recht en handelsrecht geen gehoor gevonden.⁹²

82 L. Bolaffio, ‘Francesco Laurent’, *Il Filangieri*, 1887, 102 die citeert uit een brief die hij van Laurent ontvangen had. (Met dank aan mevrouw Nicole Pasakarnis van het Max Planck Institut für Rechtsgeschichte in Frankfurt, die zo vriendelijk was mij een kopie van dit artikel te bezorgen.)

83 AP, dl. 3, 252.

84 Zie bv. voor Nederland P. Kop, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, Deventer, 1982.

85 AP, dl. 2, 385; dl. 3, 276.

86 ‘Cinquantième anniversaire’, 1892, 1537-1552.

87 Bolaffio, ‘Francesco Laurent’, 108.

88 Zie hoger voor Pirmez en Picard.

89 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 519-521; Jacobs, ‘L’avant-projet’, 634.

90 Picard, ‘L’avant-projet’, 284; zie ook E. Remy, ‘Avant-projet de révision du Code civil. Quelques observations critiques sur des modifications au titre du Code civil concernant les actes de l’état civil et le domicile’, *Belgique judiciaire*, 1884, 314.

91 De Baets, *L’avant-projet*, 43.

92 Het was nochtans het voorwerp van S. Fredericq, *De eenmaking van het burgerlijk recht en het handelsrecht*, Antwerpen, 1957.

6 Rechtstheoretische bezwaren

Afgezien van zijn ‘legisme’, kreeg Laurent nog een hele hoop andere rechtstheoretische bezwaren te verwerken. Op kop stond Picard. Hiervoor is al aangegeven dat hij onterecht schamper deed over de wetenschappelijke waarde van Laurents ontwerp. In bepaalde gevallen had hij echter wel een punt. Zo is het taalgebruik van Laurent vaak nogal slordig.⁹³ Een mooi voorbeeld daarvan, dat Picard echter niet aanhaalt, vormt de terminologie van het toch wel zeer belangrijke begrip ‘rechtspersoon’, omdat dit een sleutelrol speelt bij de behandeling van de kerkelijke instellingen. Een term als rechtspersoon past volgens Laurent niet omdat hij vreemd is aan de Belgische wetboeken.⁹⁴ (Een toch wel merkwaardige gedachte voor de auteur van een nieuw wetboek!) Hij gebruikt daarom maar de term ‘corporaties’ (of uitzonderlijk ‘gemeenschappen’),⁹⁵ waarbij hij dan de termen corporaties en personen van de dode hand als synoniemen ziet.⁹⁶ Het probleem is echter dat dit niet juist is. Niet elke kerkelijke instelling is een corporatie. In band twee van zijn ontwerp lost Laurent dit op door naast corporaties ook ‘inrichtingen’ te vermelden,⁹⁷ maar die omvatten dan weer meer dan de stichtingen. Terminologisch durft Laurents verhaal wel eens te ‘rammelen’.⁹⁸ Het bevat ook inconsequenties.⁹⁹ Een illustratie daarvan, die Picard niet vermeldt, zijn de kerkfabrieken. In band twee van het ontwerp dienen ze hun rechtspersoonlijkheid te verliezen,¹⁰⁰ maar in de daaropvolgende band laat Laurent ze dan toch bestaan. Daarbij geeft hij dan wel aan dat er geen sprake is van de ‘openbare noodzaak’ die, volgens zijn ontwerp, vereist is voor rechtspersoonlijkheid.¹⁰¹ Bij deze terminologische slordigheid en inconsequenties helpt het natuurlijk niet dat Laurent nooit kort van stof was. Ze betroffen echter nooit de essentie van het wetboek. Zelfs de kritiek op de verouderde classificaties en onderverdelingen door Laurent is niet echt fundamenteel.¹⁰² Ze bewijst alleen maar dat dit voor Laurent geen stokpaardjes zijn, zoals voor Picard,¹⁰³ omdat hij een wetboek nu eenmaal niet ziet als een rechtstheoretisch werk dat systematiek behoeft: ‘De wetgever onderricht niet, hij beveelt’.¹⁰⁴ In dit licht zal hij zeker Picards kritiek niet gesmaakt hebben, dat zijn formuleringen vaak te schools zijn.¹⁰⁵ Picard gaf de

93 Picard, ‘L’avant-projet’, 283-284.

94 AP, dl. 2, 378-379; cf. AP, dl. 2, 386.

95 Art. 543.

96 AP, dl. 2, 377-378.

97 Zie bv. art. 532.

98 Voor een voorbeeld, zie Heirbaut, ‘Het artikel 544’.

99 Picard, ‘L’avant-projet’, 283.

100 AP, dl. 2, 394-395.

101 AP, dl. 3, 264.

102 Picard, ‘L’avant-projet’, 283-284; De Baets, *L’avant-projet*, 14-23 (verder uitgewerkt in De Baets, *Révision*).

103 Zie voor Picard, Coppein, Dromen, in het bijzonder 89-107.

104 F. Laurent, ‘Des projets de révision du Code civil en Belgique et dans les Pays-Bas’, *Rechtsgeleerd magazijn*, 1884, 48 (‘Le législateur n’enseigne pas, il commande’).

105 Picard, ‘L’avant-projet’, 282.

voorkeur aan het Napoleontisch wetboek,¹⁰⁶ maar dat is vooral een kwestie van persoonlijke appreciatie. Bovendien hebben juristen nu eenmaal de neiging om de tekst die ze als student geleerd hebben te zien als de standaard.

Het onoverkomelijke probleem ligt in de rechtstheoretische verschillen tussen Laurent en zijn tegenstanders. In hun ogen is en blijft Laurent een aanhanger van de exegetische school. Voor hem staat de wet voorop, al wil hij een zekere plaats inruimen voor de traditie. Daarbij is hij dan wel selectief, want het gaat om de Franse 'legisten'. Op de principes in de wet mag men dan verder enkel de logica loslaten.¹⁰⁷ Tot op zekere hoogte is dit beeld van Laurent juist, maar het is ook een karikatuur. Vriend en vijand loofden hem als een meester in het logisch redeneren, die erin slaagde vanuit een klein aantal principes een heel recht uit te bouwen.¹⁰⁸ Hiervoor is echter al aangegeven dat voor de 'legist' Laurent alles ondergeschikt is aan zijn respect voor de staat als belichaming van het algemeen belang. De logica kan overboord indien dat nodig is. Vooral in zijn behandeling van de kerkelijke instellingen gaat Laurent regelmatig in tegen de consequenties van zijn eigen wetboek. Een mooi voorbeeld daarvan vormt artikel 542. Enerzijds luidt het dat niet-erkende verenigingen in de rechtbank niet als eiser kunnen optreden, anderzijds dat, omgekeerd, derden tegen hen, als feitelijke vennootschappen, wel kunnen vorderen. De logica zou eerder zijn dat, wie juridisch niet bestaat, noch eiser, noch verweerder kan zijn, zoals Laurent zelf toegeeft.¹⁰⁹ Het nadeel daarvan is echter dat dit de opeising van kerkelijke goederen zou bemoeilijkt hebben. Laurent is dus maar logisch, zolang dat geen hinderpaal vormt voor zijn strijd tegen de kerk. Zijn critici verkiezen echter om eerder een karikatuur van Laurent te maken dan diens inconsequenties aan te vallen.

Dat Laurent in zijn visie op de traditie zich tot de Franse legisten beperkt, is ook nogal kort door de bocht, aangezien hij zich sterk richt op grote namen uit de rechtsleer. Vooral bij zijn behandeling van de kerkelijke instellingen citeert hij hen om aan te tonen dat hij dan toch niet zo revolutionair is. Het kan daarbij gaan om Pothier,¹¹⁰ Grotius en Domat,¹¹¹ of om Blackstone, Coke en von Savigny.¹¹² (Voet is voor Laurent een nationale auteur.)¹¹³ Dit lijstje van voorbeelden toont aan dat hij duidelijk verder kijkt dan de Franco-Belgische klassiekers en zelfs met de grote Engelse werken vertrouwd is. Meer nog, het ergert hem zelfs dat de principes van de grote buitenlandse auteurs in België zo weinig bekend zijn.¹¹⁴ (Als ze dat al zijn, heeft men hen, volgens Laurent dan toch, vaak niet goed

¹⁰⁶ Picard, 'L'avant-projet', 284.

¹⁰⁷ De Baets, *L'avant-projet*, 9-13.

¹⁰⁸ De Baets, *L'avant-projet*, 9. Zie meer algemeen over Laurents kwaliteiten als lesgever: A. Simon-Van der Meersch, 'François-Laurent, hoogleraar', in: *Liber memorialis*, 180-182.

¹⁰⁹ AP, dl. 2, 464.

¹¹⁰ AP, dl. 2, 382.

¹¹¹ AP, dl. 3, 293.

¹¹² AP, dl. 2, 379-380.

¹¹³ Laurent, 'De projets de révision', 193. Cf. J. Lameere, *Laurent. Discours de rentrée*, Brussel, 1888, 12, over de grote achting van Laurent voor onder meer Voet.

¹¹⁴ AP, dl. 2, 383.

begrepen.)¹¹⁵ Laurent, de auteur van het voorontwerp, is allesbehalve een exegeet voor wie enkel de wetboeken van Napoleon bestaan. Hij erkent de gebreken van Napoleons Code civil, maar is vol lof voor von Savigny¹¹⁶ en het Nederlands Burgerlijk Wetboek.¹¹⁷ Uitzonderlijk geeft Laurent zelfs aan dat hij een bepaalde regel van zijn ontwerp aan kerkelijke voorbeelden ontleend heeft,¹¹⁸ maar dat is dan vooral om zijn tegenstanders te jennen. Opvallend is ook dat hij niet meteen veel eigentijdse rechtsgeleerden aanhaalt, maar wel graag verwijst naar de Verenigde Staten.¹¹⁹ Dat de Laurent van het ontwerp meer kent dan het Burgerlijk Wetboek, blijkt ook uit zijn voortdurend teruggrijpen naar de rechtspraak, een punt dat in de volgende paragraaf nog aan bod zal komen. Laurent haalt ook graag de geschiedenis aan, al is het maar om aan te tonen dat in het ancien régime de katholieke vorsten niet aarzelden om het kerkelijk grondbezit aan banden te leggen door wetgeving¹²⁰ en dat, wie tegen zijn aanpak van de kerkelijke instellingen is, eigenlijk nog meer rechten aan de kerk wil geven dan deze voor de Franse Revolutie genoot.¹²¹ Een bron van recht die Laurent volgens zijn critici negeerde, was het natuurrecht, maar dat punt is zo belangrijk voor de kritiek op zijn behandeling van de kerkelijke instellingen, dat het verder nog uitgewerkt zal worden. Hoe dan ook, Laurent reduceren tot een blinde aanbieder van de wet doet hem toch wel onrecht aan.

7 Kritiek vanuit de praktijk

Het beeld van een exegetische ‘school’ (‘methode’ zou correcter zijn) als blinde aanbidding van de wet berust voor een groot deel op de mythevorming door haar tegenstanders en dat komt zeer goed tot uiting in de reactie op Laurents ontwerp vanwege de rechtspraktijk. In de laatste decennia van de 19de eeuw kwam de *Ecole de la libre recherche scientifique* op. In theorie pleitte ze ervoor om ook andere rechtsbronnen dan de wet aan te boren en tevens rekening te houden met niet-juridische elementen. De praktijk is echter geweest dat de aandacht vooral ging naar de rechtspraak, met op kop het Hof van Cassatie (veel verder geraakt de gemiddelde Belgische jurist ook vandaag meestal niet). De wegbereider voor de nieuwe stand van zaken in België was een rede van Charles Faider, procureur-generaal bij het Hof van Cassatie, in 1884.¹²² Faider, op dat moment niet enkel de hoogste magistraat, maar ook de meest bewonderde praktijkjurist van het land,¹²³ ver-

115 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 528-529.

116 AP, dl. 1, vii.

117 Laurent, ‘De projets de révision’, 193.

118 AP, dl. 3, 275-276.

119 Zie bv. AP, dl. 2, 389, 401-402, 408 en 418.

120 AP, dl. 2, 385.

121 AP, dl. 2, 438.

122 C. Faider, ‘La jurisprudence progressive. La révision du Code civil (article 139 de la constitution)’, *Belgique judiciaire*, 1884, 1569-1584.

123 J. Van Biervliet, ‘L’interprétation belge du Code civil’, in: *Le Code civil, 1804-1904. Livre du centenaire*, Parijs, 1904, dl. 2,

kondigde zijn boodschap net nadat de katholieke regering een nieuwe commissie aangesteld had om Laurents werk te doen vergeten. Bijgevolg kon hij niet anders dan zich ook over Laurent uit te spreken. Faider, een liberaal, herhaalt eerdere punten van kritiek, maar hamert vooral op, wat in zijn ogen, het grootste gebrek is van het ontwerp-Laurent: de magistratuur heeft er niet aan meegewerkt. Bijgevolg heeft Laurent niet voortgebouwd op de verwezenlijkingen van de rechtspraak. In de commissie van 1884 bestond dat probleem in elk geval niet, want ze bestond uit parlementsleden, professoren, advocaten en rechters, waarbij de parlementsleden en professoren vaak ook advocaat of rechter waren.¹²⁴ Meer nog, vijf leden van de commissie waren raadsheren van het Hof van Cassatie en het lijkt geen twijfel dat Faider zich tot hen richtte.¹²⁵

Dat Laurent de rechtspraak zou negeren is te absurd voor woorden. Laurent is de enige eigentijdse rechtsgeleerde die in de negentiende eeuw het voorwerp vormt van een mercuriale, een plechtige openingsrede door een hoge magistraat,¹²⁶ met name van Jules Lameere, procureur-generaal van het Gentse hof van beroep¹²⁷ in 1887.¹²⁸ Lameere wijst daarbij net op de grote aandacht van Laurent voor de rechtspraak: 'il s'y est ... plongé tout entier'.¹²⁹ Dat is zeker niet overdreven. In zijn grote commentaar op Napoleons Code civil haalt hij duizenden vonnissen en arresten aan.¹³⁰ In zijn ontwerp probeert hij inderdaad vaak de lijnen van de napoleontische Code civil door te trekken.¹³¹ Soms vermeldt hij uitdrukkelijk dat hij een artikel daaruit ongewijzigd kopieert,¹³² maar meestal geeft hij de voorkeur aan de tekst zoals de rechtspraak die aangepast heeft.¹³³ Kan hij de napoleontische voorganger niet kopiëren, dan stelt hij graag dat hij niet meer doet dan oplossingen overnemen, ontwikkeld door de rechtspraak¹³⁴ en de administratieve praktijk.¹³⁵ Vooral de rechtspraak krijgt veel aandacht. Laurent stelt zelf dat zijn tekst 'niets anders doet dan

666. Voor een overzicht van zijn carrière, zie *Prosopographie et répertoire des magistrats belges, 1795-1960*, consulteerbaar op www.just-his.be. De mercuriales van Faider (de hier besproken rede was overigens geen 'mercuriale', want de aanleiding was de installatie van een nieuwe raadshere, niet de opening van het gerechtelijk jaar) worden besproken in B. Delbecq, 'Gerechtelijke nationale cultuur en haar blinde vlek: de mercuriales van Charles Faider als procureur-generaal bij het Hof van Cassatie (1871-1885)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 2007, 363-394, en in A. Hendrick, *Des mots de circonstance. Les discours de rentrée de la haute magistrature belge au XIXe siècle*, onuitg. doctoraatsverhandeling Facultés Universitaires Saint Louis, Brussel, 2012.

124 Voor de samenstelling van deze commissie, zie Holthöfer, 'Privatrecht. België', 1092, noot 13. Enkele bekenden erin zijn o.a. Pirmez, die vice-voorzitter mocht worden, en Van den Heuvel.

125 Cf. Hendrick, *Des mots de circonstance*, 222.

126 Hendrick, *Des mots de circonstance*, 262.

127 Over Lameere (1837-1922), zie F. Ganshof, 'Jules Lameere', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1922, 843-845.

128 J. Lameere, *Laurent. Discours de rentrée*, Brussel, 1888. Lameere zou later nog een uitgebreide biografie van Laurent schrijven: 'Notice sur François Laurent, membre de l'Académie, né à Luxembourg le 10 juillet 1810, décédé à Gand le 11 février 1887', *Annuaire de l'académie des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 1905, 191-354.

129 Lameere, 'Laurent', 9.

130 Lameere haalt het nog eens aan: 3847 Belgische arresten komen aan bod bij Laurent, zie Lameere, 'Laurent', 10.

131 AP, dl. 2, 522; cf. AP, II, 488, 500, 507.

132 AP, dl. 2, 522.

133 AP, dl. 3, 24-248.

134 AP, dl. 2, 428-432, 434, 436, 442-448, 453 en 457.

135 AP, dl. 3, 263.

de leer te verwoorden, zoals de rechtspraak die vastgelegd heeft'.¹³⁶ Meer nog, hij vreest zelfs dat men hem zal verwijten te veel de rechtspraak te citeren.¹³⁷ Hij verwijst daarbij zowel naar Frankrijk¹³⁸ als naar België, met een voorkeur voor de eigen Belgische rechtspraak omdat hij die op vele vlakken superieur acht aan de Franse.¹³⁹ Dit lovende oordeel over de Belgische rechtspraak is ook te vinden in de bijdrage die hij schreef voor het vaderlandslievende werk *Patria Belgica*.¹⁴⁰ Overigens speelde daarbij niet enkel patriotisme. De Belgische rechtspraak en het Belgische bestuur hadden zich, in zijn ogen dan toch, minder door de kerk laten beïnvloeden dan de Franse.¹⁴¹ Laurent kende dus wel degelijk de rechtspraak en heeft ze dan ook in zijn ontwerp verwerkt. Het is in dit licht merkwaardig dat Faider net het tegenovergestelde beweert.

Het probleem ligt echter op een ander vlak. Faider wil niet zozeer dat de wetgever of een rechtsgeleerde de rechtspraak bestudeert, hij wil dat ze deze volgen. De rechtspraak past immers voortdurend het recht aan, zodat er sprake is van een 'voortschrijdende rechtspraak'.¹⁴² De taak van de wetgever is daarbij beperkt: 'de codificatie is maar toelaatbaar wanneer ze in zekere zin de rechtspraak verwerkt en overeenkomstig haar aanwijzingen de vergeten gevallen of de nieuwe belangen regelt'.¹⁴³ Anders gezegd, de wetgever mag niet meer doen dan als een schooljongetje braaf meester magistratuur volgen. In de plaats van de rechter als 'spreekbuis van de wet' ('*bouche de la loi*') komt nu de wetgever als 'spreekbuis van de rechter' ('*bouche du juge*'). (Faider ging gelukkig niet zo ver om Montesquieu op deze manier te herformuleren, maar daar kwam het wel op neer.) De rechtvaardiging daarvoor is, dat de rechtspraak de levende stem is van recht en maatschappij.¹⁴⁴ De schrik voor een parlement dat op termijn in handen van de gewone man zal komen, is daar natuurlijk niet vreemd aan.¹⁴⁵ Als de bourgeois niet langer kan rekenen op het parlement, dan mag de magistratuur het overnemen. Faider zegt het niet, maar de natuurlijke taak van de rechtsleer in dit verhaal is het ophemelen van de rechters. De *Ecole de la libre recherche scientifique* had misschien aanvankelijk niet die bedoeling, maar daar draaide het wel op uit. Niemand belichaamt dit later beter dan De Page, België's grootste jurist in de twintigste eeuw, met zijn pleidooi voor een 'bestuur door de rechters' ('*gouvernement des juges*') en met een *Traité élémentaire*¹⁴⁶ de droit civil belge dat de magistraten, en dan vooral het

136 AP, dl. 2, 448 ('ne fait que formuler la doctrine consacrée par la jurisprudence').

137 AP, dl. 2, 436.

138 AP, dl. 2, 464-465.

139 AP, dl. 2, 502-503; dl. 3, 252.

140 F. Laurent, 'Droit civil', in E. Van Bommel (ed.), *Patria Belgica*, dl. 2, Brussel, 1874, 566.

141 AP, dl. 2, 502-503; dl. 3, 252.

142 Faider, 'La jurisprudence progressive', 1574 ('*jurisprudence progressive*').

143 *Ibidem*, 1574 ('la codification n'est admissible qu'à la condition de s'assimiler en quelque sorte la jurisprudence et de régler, suivant ses indications, les cas omis ou les intérêts nouveaux').

144 *Ibidem*, 1575-1576.

145 Cf. Dejace, 'Le centenaire', 612; L. Delantsheere, 'Le centenaire du Code civil. Les opportunités de sa révision en Belgique', *Revue catholique de droit*, 1904, 12.

146 Wat heet 'elementair', het telt meer dan 10.000 bladzijden.

Hof van Cassatie, ophemelt.¹⁴⁷ De klassieke exegeet sluit op dit vlak veel meer aan bij De Page dan bij Laurent. In de praktijk waren de aanhangers van de exegetische school immers veel meer een bondgenoot dan een vijand van de rechters. Door de rechtspraak te negeren en enkel naar de wet te kijken, lieten ze haar eigenlijk vrij spel.¹⁴⁸ De magistraten konden daar best mee leven. Laurent, daarentegen, belichaamde de slechtst mogelijke optie. Hij kende de rechtspraak zeer goed en durfde het aan haar, net zoals de napoleontische of buitenlandse wetboeken, te bekritisieren.¹⁴⁹ Zodra de praktizijnen ernaast zitten, krijgen ze ervan langs. Laurent spaart niemand: noch de Franse¹⁵⁰ en Belgische hoven van Cassatie¹⁵¹, noch de regeringen¹⁵² en al evenmin de lagere rechters¹⁵³ of administratie. Daarbij is het dan wel een magere troost dat Laurent globaal genomen positiever is over de Belgische rechtspraak dan over de Franse.¹⁵⁴ Kortom, wat mankeerde aan Laurents optreden was niet dat hij geen aandacht had voor de rechtspraak, maar wel dat hij haar niet blind vereerde. Het ontwerp-Laurent had dus weinig kans van slagen omdat het te zeer inging tegen de belangen van de magistraten. Dat Lameere desondanks positief is over de kritische geest van Laurent, wijst er wel op dat Faider niet voor alle magistraten sprak. Daarbij moet men er wel rekening mee houden dat Lameere procureur-generaal was in Gent, de stad van Laurent, dat Laurents zoon een van zijn vrienden was¹⁵⁵ en dat hij zijn rede hield kort na Laurents overlijden. Bovendien kon een belangrijk deel van de magistratuur zich best vinden in Laurents strijd tegen de katholieke kerk.¹⁵⁶

8 Inhoudelijke kritiek op de aanpak van de katholieke kerk

Faider kon het zich veroorloven om te wachten met zijn kritiek op Laurent, omdat al vlug duidelijk was dat zijn ontwerp zou sneuvelen wegens de aanpak van de kerkelijke instellingen. Laurents opposenten daarvoor waren Jacobs en Van den Heuvel.

De eerste zakt door het ijs, onder andere door het ontwikkelen van een eigen – allerm minst overtuigende – theorie van de nietigheden.¹⁵⁷ Hij is eigenlijk veel sterker vertrouwd

¹⁴⁷ D. Heirbaut, 'Henri De Page, een man in de schaduw van zijn werk, 5 november 1894 - 27 augustus 1969', *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 2001, 111-121.

¹⁴⁸ D. Heirbaut, 'Les juges belges face au Code civil', in: B. Dölemeyer, H. Mohnhaupt en A. Somma (red.), *Richterliche Anwendung des Code civil in seinen europäischen Geltungsbereichen außerhalb Frankreichs*, Frankfurt, 2006, 262-269.

¹⁴⁹ AP, dl. 2, 404.

¹⁵⁰ AP, dl. 3, 254.

¹⁵¹ AP, dl. 2, 403 en 454-457.

¹⁵² AP, dl. 2, 403.

¹⁵³ AP, dl. 3, 262.

¹⁵⁴ AP, dl. 2, 502-503.

¹⁵⁵ Charles Laurent (1837-1894) was bij het overlijden van zijn vader advocaat-generaal bij het Brusselse hof van beroep en belandde later in het Hof van Cassatie. In 1893 verscheen van hem het eerste deel van de tweede reeks van de *Recueil des ordonnances des Pay-Bas*. Zijn vriend Lameere bracht het tweede deel uit. Charles Laurent had het al voorbereid, maar kon het door zijn plotse overlijden niet afwerken.

¹⁵⁶ Cf. Hendrick, *Des mots de circonstance*, 320-322 en 399.

¹⁵⁷ Jacobs, 'L'avant-projet', 640-644.

met de anti-clericale geschriften van Laurent dan met diens juridisch werk.¹⁵⁸

Van den Heuvel was van een ander kaliber. Voor de kerkelijke instellingen was hij de grote tegenhanger van Laurent in het katholieke kamp. Hij had reeds voor het verschijnen van het ontwerp een werk gepubliceerd over hun juridische situatie¹⁵⁹ en gaf in 1884 zijn ideeën definitief vorm in een tweede boek.¹⁶⁰ Zijn opvattingen kunnen hier niet volledig aan bod komen, want de tweestrijd Laurent-Van den Heuvel levert genoeg stof voor een apart artikel¹⁶¹ en datzelfde geldt ook voor de bespreking van de individuele artikelen van de titel over de onwettige kerkelijke instellingen.¹⁶² De opmerkingen over terminologische gebreken ontbreken ook niet, maar veel doen ze niet ter zake voor Van den Heuvel.¹⁶³

Hij geeft al meteen op de eerste bladzijde van zijn artikel aan waar het echt om gaat: Laurent wil niets minder dan 'la ruïne du catholicisme'.¹⁶⁴ Het is belangrijk om hier het onderscheid te maken tussen de katholieke kerk en het christendom. Laurent is tegen de katholieke kerk van zijn tijd omdat zij de zielen verknecht in België.¹⁶⁵ Anti-kerkelijk betekent echter allerminst anti-godsdienstig. Integendeel, in de ogen van een hedendaagse lezer is Laurent zelfs overdreven vroom. Het mooiste voorbeeld daarvan is nota bene het uitgangspunt van zijn theorie over de rechtspersonen. De mens heeft van God de opdracht gekregen om zich te vervolmaken. Instellingen hebben die goddelijke zending niet en zij kunnen dan ook niet dezelfde rechten krijgen. Meer nog, zij kunnen alleen juridisch bestaan wanneer zij door of krachtens de wet rechtspersoonlijkheid verkrijgen omdat ze maatschappelijk noodzakelijk zijn.¹⁶⁶ Ironisch genoeg is het God die in Laurents denken rechtvaardigt dat kerkelijke instellingen geen rechtspersoonlijkheid krijgen, tenzij ze noodzakelijk zijn. Dat laatste gold voor Laurent enkel nog voor de hospitaalcongregaties¹⁶⁷ en zelfs voor hen was het niet altijd nodig dat ze rechtspersoonlijkheid hadden. De zusters konden in vele gevallen ook zo wel aan ziekenzorg doen.¹⁶⁸ De grondwettelijke vrijheid van vereniging was daarbij geen obstakel. Ze betekende niet dat de verenigingen

158 Cf. zijn opmerkingen over het ontwerp-Laurent in het parlement (Parlementaire Handelingen, Kamer, 8 mei 1884, 1186). Laurent en diens anti-katholicisme hadden al vroeg de belangstelling van Jacobs gewekt. Toen hij nog maar net in Brussel was om daar rechten te studeren, woonde hij de parlementaire debatten bij n.a.v. de kritiek van het Belgische episcopaat op het onderwijs van Laurent en diens collega Brasseur aan de Rijksuniversiteit Gent (Bellemans, *Victor Jacobs*, 14; zie verder, over de zaak Laurent-Brasseur).

159 *Supra*, noot 20 en sub 2.

160 J. Van den Heuvel, *Les associations sans but lucratif*, Brussel, 1884.

161 Zie daarvoor J. Bonnacase, *Problème du droit et science belge du droit civil: observations d'ordre général sur la conception et l'évolution actuelles du droit civil*, Parijs, 1931, 209-217.

162 Zie daarvoor Heirbaut, 'Het artikel 544'. Zie ook, meer algemeen over de juridische situatie van de kerkelijke instellingen in deze periode, F. Stevens, 'Kloostergemeenschappen en het recht. De juridische positie van de kloosters in de 19de eeuw (1796-1921)', in: *De lotgevallen van de Kempische religieuze instellingen tussen 1780 en 1850*, Turnhout, 1997, dl. 3; Idem, 'Les associations religieuses en Belgique pendant le 19e siècle', in: J. De Maeyer, S. Leplae en J. Schmiedl (red.), *Religious institutes in Western Europe in the 19th and 20th centuries. Historiography, research and legal position*, Leuven, 2004, 185-202.

163 Van den Heuvel, 'La liberté', 522-523.

164 Van den Heuvel, 'La liberté', 519.

165 AP, dl. 2, 425.

166 Art. 531.

167 Cf. art. 764.

168 AP, dl. 2, 395.

in kwestie ook rechtspersoonlijkheid dienden te verkrijgen.¹⁶⁹ Vrijheid van godsdienst is trouwens iets anders dan erkenning van de katholieke kerk.¹⁷⁰ Van den Heuvel vindt uiteraard dat Laurent de grondwet verkeerd interpreteert, maar veel belang hecht hij daar niet aan.¹⁷¹ Hij gaat er immers van uit dat de kerk een natuurlijk, lees godgegeven, recht heeft op rechtspersoonlijkheid in het burgerlijk recht. Toegegeven, het is wel de wetgever die formeel gezien rechtspersoonlijkheid verleent, maar hij kan gewoon niet anders, want de rechtspersoonlijkheid van de kerkelijke instellingen ‘dringt zich op aan de wetgever’.¹⁷² In Laurents systeem heeft de wetgever de keuze om al dan niet rechtspersoonlijkheid te verlenen, bij Van den Heuvel niet. Daarmee is eigenlijk alles gezegd. Van den Heuvel bevestigt met zijn standpunt ook dat Laurent het bij het rechte eind heeft, wanneer hij stelt dat de echte discussie gaat over de vraag of de staat dan wel de kerk de suprematie heeft. De Leuvense hoogleraar schildert zich hierbij wel in een hoekje. Indien de rechtspersoonlijkheid voor de kerkelijke instellingen zo vanzelfsprekend is dat de overheid ze niet kan weigeren, waarom bestond er daarover nog geen wetgeving en waarom beriep geen enkele kerkelijke instelling zich op dit goddelijk recht in de rechtbank?¹⁷³ Een ander probleem is dat Laurent van zijn tegenstanders het verwijt kreeg het natuurrecht te negeren.¹⁷⁴ Wat de kerkelijke instellingen betreft, gaat die vlieger echter niet op. De uiteindelijke bron van Laurents theorie over de kerkelijke instellingen is immers God, maar zijn God is christelijk, allesbehalve katholiek. Een discussie daarover gaat Van den Heuvel uit de weg, wat zijn argumentatie verzwakt.

Overtuigender is Van den Heuvel bij zijn bespreking van artikel 544 en volgende, het koninginnestuk van het ontwerp. Artikel 544 stelt dat de gemeente van de plaats van ligging de goederen van niet-erkende corporaties en inrichtingen dient te ‘revindiceren’ ten behoeve van het openbaar onderwijs. Laurent spreekt hier wel degelijk van een revindicatie van eigendom door de staat,¹⁷⁵ maar dat is merkwaardig. Het gaat immers om goederen die de overheid nooit gehad heeft en in principe dus ook niet kan opeisen. Laurent stelt immers dat rechtshandelingen ten gunste van kerkelijke instellingen, onder welke vorm ook, nietig zijn.¹⁷⁶ Van den Heuvel oordeelt dan terecht dat de goederen die het voorwerp zijn van deze nietige rechtshandelingen dan maar bij de oude eigenaar dienen te blijven.¹⁷⁷ Laurent wringt zich echter in allerlei bochten om er toch maar voor te zorgen dat ze in handen van de staat zullen komen.¹⁷⁸ Om de schijn te redden gebruikt hij

169 AP, dl. 2, 383, cf. AP, II, 386.

170 AP, dl. 2, 384.

171 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 531, 534.

172 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 524 (‘s’impose au législateur’).

173 AP, dl. 2, 384.

174 De Baets, *L’avant-projet*, 10-13.

175 AP, dl. 2, 475.

176 Art. 538-539.

177 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 538-539.

178 Zie voor een uitvoerige uiteenzetting daarvan, Heirbaut, ‘Het artikel 544’.

dan wel de term revindicatie, maar Van den Heuvel spreekt terecht over een confiscatie.¹⁷⁹ In Laurents artikel 544 treedt niet het centraal bestuur, maar de gemeente van de plaats van ligging op om te ‘revindiceren’, omdat zij nu eenmaal beter op de hoogte zal zijn.¹⁸⁰ Het gevaar bestaat dan dat de gemeente niet wil handelen. Laurent lost dat op door een incentive en een alternatief te voorzien. De incentive bestaat erin dat de optredende gemeente de helft van de desbetreffende goederen krijgt. De andere helft gaat dan naar een algemeen fonds dat zal verdeeld worden over de gemeenten. Mocht deze aansporing niet volstaan, dan treedt een cascadesysteem in werking. Blijft de gemeente in gebreke, dan kan elke burger die er woont vorderen. Gebeurt dat niet, dan kan elke Belg optreden. De brave burger krijgt dan een vierde van de opgeëiste goederen.¹⁸¹ Met deze constellatie was de kans dat ook maar één kerkelijk goed nog aan de overheid zou ontsnappen, uiterst min. Van den Heuvel had het uiteraard niet lastig om zijn lezers voor te schilderen tot wat voor een schrikbewind dit beroep op *delatores*¹⁸² zou leiden.¹⁸³

Van den Heuvels argumentatie over het ‘confiscatoire’ karakter van Laurents ontwerp vond ook gehoor bij bepaalde liberalen. Minister van Justitie Bara, Laurents opdrachtgever, was niet meteen enthousiast toen hij het eerste deel indiende bij het parlement.¹⁸⁴ Nochtans was Bara niet meteen een grote ‘papenvriend’, integendeel. Zijn plannen voor een scheiding van kerk en staat waren zo radicaal, dat ze op heel wat weerstand stuitten.¹⁸⁵ Het verzet tegen Laurent binnen de liberale partij kwam naar boven in het parlement, een maand voor de nationale verkiezingen van 1884.¹⁸⁶ De Kamer besprak een wetsontwerp van de liberaal Eugène Goblet d’Alviella¹⁸⁷ dat sterk verbonden was met het ontwerp-Laurent, omdat het voorzag in een parlementair onderzoek naar het vermogen van de religieuze instellingen.¹⁸⁸ Als dusdanig kan het gezien worden als een voorzichtige eerste stap naar de uitvoering van Laurents programma.¹⁸⁹ De katholieke parlementsleden waren uiteraard tegen. Onder meer Victor Jacobs greep de gelegenheid aan om nog eens zijn afkeuring voor het ontwerp-Laurent in de verf te zetten.¹⁹⁰ Minder vanzelfsprekend was dat ook enkele liberalen vonden dat Laurent te ver ging. Eudore Pirmez aarzelde niet om ook het woord confiscatie in de mond te nemen en dat Laurent verklikkers wou

179 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 537.

180 AP, dl. 2, 506-507.

181 Art. 545-548.

182 Over de *delatores* in het oude Rome die er alle belang bij hadden anderen voor majesteitsschennis aan te klagen omdat ze dan een vierde van hun goederen kregen, zie o.a. J. Powell, ‘Juvenal and the delatores’, in: C. Kraus, J. Marincola en C. Pellings (red.), *Ancient historiography and its contexts*, Oxford, 2010, 224-244.

183 Van den Heuvel, ‘La liberté’, 546.

184 Cf. *Parlementaire stukken*, Kamer, 1881-1882, nr. 169 (31 maart 1882), Révision du Code civil (Livre préliminaire et titres I-IV du Livre Ier), Exposé des motifs, 1.

185 D. Heirbaut, *Hebben/hadden onze ministers van justitie een ‘civiel’ beleid?*, Mechelen, 2005, 66-67.

186 *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1883-84, 1172-1181 (7 mei 1884).

187 Over Goblet d’Alviella (1846-1925), hoogleraar aan de Brusselse Université Libre, notoir vrijmetselaar en liberaal politicus, zie A. Dierkens (red.), *Eugène Goblet d’Alviella, historien et franc-maçon*, Brussel, 1995.

188 Cf. Stevens, ‘Kloostergemeenschappen’, 36.

189 Cf. *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1883-84, 1186 (8 mei 1884).

190 *Ibidem*.

inschakelen stuitte hem helemaal tegen de borst. Minister Bara kreeg harde taal te horen: het ontwerp-Laurent zou het nooit halen. Laurent had zich laten meeslepen door politieke passies. De enige manier om het ontwerp te redden, was de politieke bepalingen – die over de kerkelijke instellingen dus – eruit te halen.¹⁹¹ Pirmez vergat bij dit alles niet in herinnering te brengen dat hijzelf anti-kerkelijke wetten voorgesteld of gesteund had.¹⁹² Erger is nog dat hij allermist een onbekende backbencher was, want deze voormalige minister was de voorzitter van de commissie die Laurents ontwerp diende te beoordelen... Ook al nam Leopold Hanssens¹⁹³ afstand van Pirmez, hij zat op dezelfde lijn wat het ontwerp-Laurent betrof, dat hij draconisch noemde.¹⁹⁴ De katholieken restte alleen nog maar om met veel gegniffel de liberale verdeeldheid uit te spelen.¹⁹⁵ Het ontwerp-Goblet d'Alviella sneuvelde uiteindelijk omdat enkele liberalen, in navolging van Pirmez, tegenstonden.¹⁹⁶ Dat bezegelde meteen ook het lot van de veel radicalere tekst van Laurent.

9 Andere inhoudelijke problemen: de emancipatorische Laurent

Ook al liet Pirmez in het parlement iets anders uitschijnen, zelfs zonder de anti-kerkelijke maatregelen van Laurent bleef nog genoeg over om zijn ontwerp voor vijand en vriend onverteerbaar te maken. Laurent week immers radicaal af van het napoleontische familiemodel. De vader-echtgenoot, de Napoleon van het gezin, viel bij Laurent van zijn troon. Hij verloor de macht over zijn echtgenote, die ook handelingsbekwaamheid (zij het geen handelingsbevoegdheid voor de goederen van de gemeenschap) verkreeg. Het was ook uit met de veel mildere behandeling van zijn overspel en er kwamen meer mogelijkheden om het vaderschap buiten het huwelijk te onderzoeken. Andere maatregelen die in de praktijk de vrouwen ten goede kwamen, gaven de langstlevende overlevingsrechten op de nalatenschap van de eerststervende en kwamen de buitenhuwelijkse kinderen te hulp.¹⁹⁷

Laurent liep hierbij enorm voorop. Een niet onaardig deel van zijn programma is pas realiteit geworden in de periode 1958-1987.¹⁹⁸ Het hoeft dan ook niet gezegd dat het in

191 *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1883-84, 1173-1174 (7 mei 1884).

192 *Ibidem*, 1175. Pirmez was echter vooral een liberaal van de oude stempel, die de vrijheid voor iedereen verdedigde en zich onafhankelijk durfde op te stellen tegenover de radicalen die in zijn partij aan de macht gekomen waren, cf. Nyssens, *Eudore Pirmez*, 108-151. Het is veelbetekenend dat een katholiek later een nogal lovende biografie van Pirmez schreef, waarbij die in het voorwoord zelfs waardering kreeg van de grote katholieke leider Charles Woeste (Nyssens, *Pirmez*).

193 Over Hanssens (1832-1904), advocaat en liberaal politicus, zie J.-L. De Paepe en C. Raindorf-Gérard, *Le Parlement Belge 1831-1894. Données Biographiques*, Brussel, 1996, 338.

194 *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1883-84, 1188 (8 mei 1884).

195 *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1181 (7 mei 1884).

196 *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1202 (8 mei 1884).

197 Zie hierover R. Beauthier en V. Piette, 'Égalité civile et société en Belgique. Évolution du Code civil dans sa dimension historique', in: J.-P. Barrière en V. Demars-Sion (red.), *La femme dans la cité. Entre subordination et autonomie. Normes et pratiques*, Rijssel, 2003, 143-149; Holthöfer, 'Privatrecht. Belgen', 1097.

198 D. Heirbaut, 'De vrouwen(on)rechtsgeschiedenis van Napoleon tot vandaag: een verhaal van voortdurende vooruitgang?', in: E. Brems en L. Stevens (red.), *Recht en gender in België*, Brugge, 2011, 32. Het is daarbij beschaamd voor België dat bv. Laurents afstammingsrecht op vele punten beter was dan de wet daarover uit 1987, cf. J. Gerlo, 'Is

Laurents tijd enkel op afwijzing kon rekenen. De feministes echter waren wel te vinden voor zijn ontwerp. Louise Van den Plas bijvoorbeeld, de toen nog jonge secretaris-generaal van *Le féminisme chrétien*,¹⁹⁹ was in 1909 opvallend positief over het ontwerp-Laurent in een artikel waarin ze pleitte voor een herziening van het huwelijksrecht.²⁰⁰ Ze vond wel dat Laurent in zijn pleidooi voor de gelijkheid van man en vrouw te ver ging,²⁰¹ maar dat lijkt eerder bedoeld te zijn om de mannelijke lezer van haar artikel gerust te stellen.²⁰² Veel deed die sympathie van de vrouwen er niet toe... ze hadden toch geen stemrecht. Afgezien van de vrouwvriendelijke maatregelen bevatte het geplande familierecht van Laurent overigens nog talrijke andere veranderingen die botsten met de heersende opvattingen. Zo geeft hij meerderjarigen de volledige vrijheid om zelf te beslissen over hun huwelijk.²⁰³ Zelfs Edouard Remy, voor het overige eerder positief tegenover Laurent, steigert hier en verdedigt met man en macht de inmenging van de ouders.²⁰⁴

Een groep die zeker zou gewonnen hebben bij Laurents ontwerp, de arbeidersklasse, kon het net zomin steunen als de vrouwen. Laurent probeerde steeds rekening te houden met de specifieke problemen van het arbeidersmilieu, zoals mannen die aan de drank zijn of hun vrouw in de steek laten.²⁰⁵ Het verst gaat artikel 795 van het ontwerp. Is er geen overlevende echtgenoot of verwant tot de zesde graad, dan komt een opengevallen nalatenschap aan de staat, meer bepaald in een speciaal fonds voor het onderricht en het onderwijs van de arbeidersklasse. Zoiets trof tweemaal de bezittende klassen. De verwanten van de zevende tot de elfde graad verloren hun erfrecht en op de koop toe kwamen de goederen die ze verloren aan de arbeiders. Laurent wou ermee zijn ‘pet project’, de werkmansgenootschappen en hun volwassenenonderwijs, ondersteunen, zodat die de allerbeste mensen zouden kunnen aantrekken.²⁰⁶ Laurent zelf besefte ook wel dat hij zich hiermee blootstelde aan de beschuldiging van socialisme en hij probeerde daarom de bezittende klassen te overtuigen. Door spaarzaamheid en voorzorg bij de arbeiders te stimuleren zullen de ‘proleten’ (‘*prolétaires*’) ‘eigenaars’ (‘*propriétaires*’) worden, waardoor socialisme en communisme zullen verdwijnen.²⁰⁷ De enige die hier op ingaat is Remy en zijn commentaar is nogal omzichtig, maar toch meent ook hij dat Laurents idee absurd is.²⁰⁸ De

hercodificatie van het familierecht wenselijk?’, in: *Liber Memorialis François Laurent*, 516.

199 Van den Plas (1877-1968) was als katholiek een geval apart in de eerste feministische golf in België, omdat de grote figuren daarvan overwegend uit vrijzinnige hoek kwamen, zie D. Keymolen, ‘Van den Plas, Louise, Marie, Joséphine’, in: E. Gubin, C. Jacques, V. Piette en J. Puissant (red.), *Dictionnaire des femmes belges, XIXe-XXe s.*, Brussel, 2006, 544-547.

200 L. Van den Plas, ‘Etude sur la révision du titre du contrat de mariage’, *Revue catholique de droit*, 1908-09, 158 e.v., bv. 162.

201 Van den Plas, ‘Etude’, 158.

202 Cf. Van den Plas, ‘Etude’, 290. Van den Plas had geen juridische scholing genoten (Van den Plas, ‘Etude’, 159) en was ook voor het overige een autodidact (Keymolen, ‘Van den Plas’, 544). Dat valt niet te merken aan het niveau van haar artikel, maar verklaart mede haar voorzichtige opstelling.

203 AP, I, 344-345.

204 Remy, ‘Quelques observations ... actes’, 318-321.

205 AP, dl. 2, 74-75 en 77.

206 AP, dl. 3, 338.

207 AP, dl. 3, 337.

208 Remy, ‘Avant-projet ... successions’, 536.

socialisten zelf zullen ook niet echt warm gelopen hebben voor een paternalistisch systeem dat gericht was op hun uiteindelijke eliminatie.

10 Conclusie: het ontwerp was een geheel verloren zaak

De lijst van Laurents tegenstanders was vrij omvangrijk. Het enthousiasme voor een nieuw wetboek was lauw en collega's professoren waren nogal kritisch over de gevolgde methode en de rechtstheorie van Laurent. De katholieken waren uiteraard tegen zijn harde aanpak van de kerkelijke instellingen. Voor economisch liberalen doemde het spookbeeld op van door de staat gesubsidieerde arbeidersorganisaties en van confiscaties ten voordele van de overheid die niet zouden stoppen bij de inbeslagneming van kerkelijke goederen. Familievaders verloren hun almacht. Magistraten werden aan banden gelegd. Blevten nog over anti-klerikale vrijzinnigen die in het ontwerp zeker veel terugvonden dat hen als muziek in de oren klonk. Desondanks waren ook zij geen onverdeelde voorstanders.

De vrijzinnigen hadden in 1834 hun eigen universiteit opgericht te Brussel, de *Université Libre*.²⁰⁹ Noch deze universiteit, noch de Katholieke Universiteit Leuven had rechtspersoonlijkheid gekregen.²¹⁰ De universiteit van de katholieken was daarom illegaal volgens het ontwerp-Laurent.²¹¹ Hetzelfde gold echter ook voor de *Université Libre*. Laurent was hierbij nogal scherp. Zo zijn de argumenten om een legaat²¹² aan deze instelling te verdedigen 'slechte redenen die aangehaald worden om een slechte zaak te ondersteunen'.²¹³ In zijn *Principes* is Laurent zo mogelijk nog duidelijker: 'Waar ligt, juridisch gezien, het verschil tussen de vrije universiteit en een schooltje van de minderbroeders. De een bestaat al evenmin als de ander in de ogen van de wet'.²¹⁴ Of het nu gaat om het katholieke schooltje of de vrije universiteit in Brussel,²¹⁵ Laurents ontwerp moet van beide niet weten. Ook de tegenstanders van de kerk hadden dus uiteindelijk veel te verliezen bij het ontwerp-Laurent.

Enkel voor arbeiders en vrouwen betekende het een vooruitgang, maar net zij hadden geen stemrecht. Kortom, niemand die politiek telde, kon Laurents ontwerp met enthousiasme onthalen. Het is dus te gemakkelijk om het falen ervan enkel toe te schrijven aan zijn rabiante anti-klerikalisme. Alles zat tegen, maar door te focussen op dit ene aspect, hoefde de andere kritiek niet zo luid te klinken en kon men zonder problemen tegelijk de

²⁰⁹ Zie daarover 1834. *L'ULB fête ses 175 ans*, Brussel, 2009; P. Daled, *Le libre examen: la vie d'un principe. Université libre de Bruxelles, 1834-1964*, Brussel, 2009.

²¹⁰ Dat gebeurde pas door een wet van 12 augustus 1911, *Belgisch Staatsblad* 21-22 augustus 1911.

²¹¹ AP, dl. 3, 271.

²¹² Het betreft het legaat Verhaegen. Zie over de man en het legaat: *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)*, Brussel, 1996 en in het bijzonder daarin G. Verhaeghen, 'De nalatenschap van Verhaegen', 176-181.

²¹³ AP, dl. 2, 382 ('mauvaises raisons qui ont été alléguées à l'appui d'une mauvaise cause').

²¹⁴ Laurent, *Principes*, dl. 11, 283 ('Où est la différence, au point de vue juridique, entre l'université libre et une école de petits frères? L'une n'existe pas plus que l'autre, aux yeux de la loi').

²¹⁵ Cf. AP, dl. 2, 395.

lof zingen van de grote jurist en zijn juridisch testament vergeten. De echte exploratie ervan moet nog beginnen.

Summary

In 1885 François Laurent finished the work on a draft civil code for Belgium which failed to become law. Research so far has focused on Laurent's anti-Catholic zealotry, which made his text unacceptable for the then dominating Catholic party. However, Laurent did not lack for other opponents. Law scholars deemed a new code unnecessary and criticized his views on law. Judges did not like his text because it confirmed their subordinate position towards to the legislator. Even some opponents of the Catholic party thought that Laurent had gone too far by turning his draft code into a weapon against the church. Women and the working classes found more to their liking in the Laurent code, but they could not vote. In short, the research on Laurent needs to start anew by taking into account all aspects of Belgium's leading law scholar during the nineteenth century and of his opponents.

Keywords

Belgium, 19th Century, Private Law, Politics, François Laurent, Exegetical School

EEN MAN VAN ÉÉN STUK?

ICONOGRAFIE VAN EN POLEMIEK ROND HET GENTSE MONUMENT VOOR FRANÇOIS LAURENT (1900-1908)*

1 Inleiding

In 1876 werd François Laurent¹ laureaat van de vijfjaarlijkse staatsprijs voor morele en politieke wetenschappen. Een intekenlijst om naar aanleiding hiervan een geschenk te overhandigen werd onder meer getekend door Lodewijk-Pieter (1839-1919) en Jules-Evarist (1848-1925) Van Biesbroeck, leden van het *Kunstgenootschap* en respectievelijk oom en vader van de beeldhouwer die later het Laurent-monument zou vormgeven.² In deze bijdrage worden de ontstaansgeschiedenis en de iconografie van de beeldengroep die vandaag op het Gentse François Laurentplein staat uit de doeken gedaan.

Een monument oprichten voor François Laurent was een weinig evidente taak. Laurent was immers een bijzonder veelzijdig man. Daarenboven stelde zich vooral het probleem dat Laurent zich als liberaal politicus openlijk antiklerikaal en antisocialistisch had opgesteld, wat zijn andere verdiensten – niet het minst als rechtsgeleerde – in de ogen van tegenstrevers vaak in de weg stond. Toch werd in 1908 een monument opgericht op het Gentse plein (eigenlijk een stuk overwelfde Nederschelde) dat ook naar hem genoemd werd. Aan het Laurentmonument werden tot nog toe, behalve enkele korte vermeldingen, geen studies gewijd. Wel konden heel wat informatie en verwijzingen gehaald worden uit de catalogus bij de tentoonstelling naar aanleiding van het honderdjarig overlijden van Laurent in 1987 en uit de scriptie van Sven Denhaerynck.³ Zeer duidelijk kwam daar de politieke twist rond het monument aan bod. In wat volgt, stellen we de vraag in hoeverre deze polemieken zijn uitwerking had op de iconografie van het monument, dat er

* Ik dank Geert Van Goethem en Paule Verbruggen (Amsab-ISG), Bart D'hondt (Liberaal Archief), Guy Dupont en Valérie Meilander (Stadsarchief Gent), Elienne Langendries (UGent universiteitsarchief) en Carmen Van Preat (UGent) voor hun hulp en adviezen.

1 François Laurent (1810-1887) was afkomstig uit Luxemburg, studeerde rechten in Luik en werd in 1836 hoogleraar aan de Gentse Rijksuniversiteit. Elders in dit nummer van *Pro Memorie* heeft Dirk Heirbaut het over Laurents ontwerp van burgerlijk wetboek en zijn betekenis voor de evolutie van het privaatrecht. Laurent was niet alleen een gerenommeerd rechtsgeleerde, maar hij was ook actief als liberaal politicus in Gent en hij publiceerde enkele lijvige historische werken. Als Gents gemeenteraadslid zette Laurent zich in voor de arbeidersklasse, met onder meer initiatieven tot verbetering van het stadsonderwijs, de invoering van het schoolsparen en de inrichting van 'werkmanskringen', zie onder meer J. Erauw, B. Bouckaert, H. Bocken, H. Gaus en M. Storme (red.), *Liber memorialis François Laurent*, Brussel, 1989, alsook www.liberaalarchief.be.

2 Gent, Universiteitsbibliotheek, *Vliegende Bladen*, inv.nr. L.007.01; S. Denhaerynck, *Jules Van Biesbroeck Jr. (1873-1905), huiskunstenaar van de Gentse Socialistische Arbeidersbeweging*, Gent, onuitg. licentiaatsverhandeling, 2000, 7.

3 D. Gaublonne, *François Laurent (1810-1887): de ongelukkige liefde van een liberaal vechtjas voor de kinderen van het volk*, Gent, 1987; Denhaerynck, *Jules Van Biesbroeck*.

Afb. 1a Postkaart met het Laurentmonument kort na de inhuldiging. © UGent, Adore.

ondanks alles toch gekomen is. In hoeverre mag het kunstwerk als een compromis worden gezien, zowel qua keuze voor de uiteindelijke beeldhouwer, de socialistisch geëngageerde Jules Van Biesbroeck, als qua iconografie?

2 De hobbelige weg naar een Laurentmonument

Al kort na Laurents dood, in februari 1887, riep de Brusselse advocaat Pierre Poirier aan het einde van zijn biografie van de rechtsgeleerde op tot een standbeeld.⁴ In maart 1888 bood kunstenaar Edward Tytgat een buste van Laurent, in plaaster of terracotta, te koop aan.⁵

Het eigenlijke initiatief voor een gedenkteken voor Laurent kwam er namens de Gentse oud-studentenvereniging *Union des anciens étudiants de l'université de Gand* en haar voorzitter, jurist en liberaal parlamentslid (1878-1886) Edmond Willequet (1825-1905).⁶ Ze richtten een comité op onder de naam *Comité Laurent*, met aan het hoofd Polydore De Paepe, eraadsheer bij het Hof van Cassatie. Op 10 februari 1900 werd een brief met de vraag tot intekening en sponsoring verstuurd.⁷ De betaling van het monument, waarvan men de kosten schatte op 35.000 frank, zou men verdelen over stad, provincie en staat, alsook de openbare intekenlijst, die in mei 1902 al 18.000 frank bijeen had verzameld.⁸ De financiering van het monument bleek al gauw echter een heikel punt. Lang niet iedereen ging

4 P. Poirier, *Notice sur François Laurent*, Gent, 1887, 63-64.

5 Gent, Universiteitsbibliotheek, *Vliegende Bladen*, inv.nr., 004.

6 *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1904-05, 1144 (25 maart 1904); J.-L. De Paepe en Ch. Raindorf-Gérard (red.), *Le Parlement belge 1831-1894. Données biographiques*, Brussel, 1996, 622-623.

7 Later zou schepen R. De Ridder het voorzitterschap van het *Comité Laurent* overnemen, Gent, Stadsarchief (hierna verkort 'SAG'), Fonds Napoleon de Pauw (hierna verkort 'NDP'), inv.nr. 2506: brief vanwege het comité-Laurent met de vraag tot schenking (anno 1900). Albert Verbessem merkt op dat de rondvraag werd gelanceerd op 10 februari 1900, A. Verbessem, *Le barreau de Gand*, Gent, 1912, 192.

8 *Bulletin communal*, Gent, 1902, 1228.

Afb. 1b-1d Het François Laurentmonument in zijn huidige staat. © Foto's: Sebastiaan Vandenberghe.

immers akkoord met een publieke subsidie voor een verheerlijking van Laurent, zowel op stedelijk, provinciaal als nationaal vlak. Op de drie niveaus speelden zich verhitte discussies af. De centrale vraag daarbij was om welke reden Laurent nu net de eer zou gaan krijgen die hem door de *Union* en het *Comité Laurent* werd gegund. Voor velen was Laurent immers naast rechtsgeleerde, hoogleraar, historicus en weldoener bovenal een uiterst en openlijk antiklerikale liberaal.

De discussie rond Laurents intellectuele nalatenschap bereikte een eerste hoogtepunt in mei 1902 naar aanleiding van de stemming over het voorgestelde gemeentelijke subsidiebudget van 10.000 frank. In zijn opening van het debat herinnerde een zekere De Munck als lid van het *Comité Laurent* aan de verschillende verdiensten van Laurent, waaronder ‘... de onvermoerbare apostel van de zoo wenschelijke toenadering tusschen de burgerij en het volk’.⁹ Katholiek gemeenteraadslid en professor aan de Gentse universiteit Adolf De Ceuleneer (1849-1924) repliceerde echter met een bijzonder uitgebreide filippica tegen Laurent. Zijn rede werd achteraf ook als pamflet uitgegeven.¹⁰ De Ceuleneer ijverde als Vlaamsgezinde katholiek voor het gebruik van het Nederlands in het onderwijs en had om die reden eerder al vergeefs gestreden tegen een Gents gedenkteken voor de ‘verfranschten dichter’ en jurist Georges Rodenbach (1855-1898).¹¹ In het verlengde daarvan kon De Ceuleneer zich ook moeilijk vinden in een monument voor de man die stelde dat alle vakken in de lagere school, behalve de Vlaamse literatuur, in het Frans onderwezen moesten worden. Daarenboven stelde De Ceuleneer vast dat Laurents stadscholen niet zozeer beter of meer onderwijs, maar wel liberaal onderwijs wilden verschaffen. Dat Laurent zijn hele leven de Belgische grondwettelijke vrijheden had in vraag gesteld omwille van de klerikale speelruimte die ze met zich meebrachten, kwam daar nog eens bij.¹² Hoewel het gemeenteraadslid Laurents kwaliteiten als lesgever erkende, moesten zijn verdiensten als jurist er eveneens aan geloven. ‘Enkel moet ik aanstippen dat men nu reeds met zoo eenen algemene lof van zijn rechtskundig stelsel niet meer gewaagt.’¹³ Laurent had zich te veel aan het woord van de wet vastgeklemd en te weinig naar de geest van de wetgever geluisterd.¹⁴ De Ceuleneer stelde dan ook voor het vermaledijde monument van een inscriptie te voorzien, die zou luiden: ‘Aan François Laurent, de dankbare Gentenaars. Hij haatte hunnen godsdienst, misprees hunne taal en bestreed hunne vrijheden.’¹⁵

De grote meerderheid van 26 ja-stemmen tegen zes tegenstemmen en twee onthoudin-

9 De Muynck, in: *Bulletin communal*, Gent, 1902, 1230.

10 A. De Ceuleneer, *Een standbeeld voor Laurent. Redevoering uitgesproken in zitting van den Gemeenteraad den 5 Mei 1902 door Prof. De Ceuleneer*, Gent, 1902. S. Maes, ‘Ceuleneer, Adolf de’, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. 1, Tielt, 1998, 709.

11 De Ceuleneer, *Een standbeeld voor Laurent*, 3; R.O.J. Van Nuffel, ‘Georges Rodenbach’, in: *Biographie Nationale*, dl. 10, Brussel, 1973, 682-705.

12 F. Laurent, *L’église et l’état: première et deuxième partie*, Parijs, 1866; S. Huygebaert, ‘Les quatre libertés cardinales. De iconologie van de vrijheid van pers, onderwijs, vereniging en geloof in België, als uitdrukking van een populariserende grondwetscultus vanaf 1848’, *Pro Memorie*, 2013, 177-178.

13 De Ceuleneer, *Een standbeeld voor Laurent*, 12.

14 François Laurent wordt inderdaad klassiek beschouwd als een exponent van de (Franse) Exegetische school.

15 De Ceuleneer, *Een standbeeld voor Laurent*, 32.

gen kwam er uiteindelijk dankzij de steun van het socialistische kamp binnen de gemeenteraad, waarvan frontman Edward Anseele (1856-1938) herinnerde aan wat Laurent voor hem persoonlijk had betekend. Hij was dankzij Laurent met een beurs kunnen gaan studeren. Het akkoord voor de subsidie vanwege de socialisten motiveerde Anseele 'omdat Laurent's inzichten tegenover de werkende klasse altijd rechtzinnig waren'.¹⁶

De liberale Gentse burgemeester Emile Braun (1849-1927) maakte zich in 1904 op het spreekgestoelte van het parlement druk omtrent het monument. De katholieke regering-De Smet de Naeyer II had immers een subsidie voor het Laurentmonument geweigerd om politieke redenen. Braun vond het in het bijzonder spijtig dat de verjaardag van de *Code civil* geen Laurentmonument met zich mee zou brengen. Daarmee verwees Braun naar Laurents *Avant-projet de révision du Code civil* (1882-1885), al nam hij de titel van het werk niet in de mond, in tegenstelling tot De Ceuleneer.¹⁷ Ook Braun herinnerde aan de diversiteit van Laurents verwezenlijkingen en onderlijnde dat het *Comité Laurent* leden van alle politieke strekkingen in haar rangen had, waaronder voormalig katholiek justitieminister Jules Le Jeune (1828-1911).¹⁸ Dat de Oost-Vlaamse provincieraad – 'le plus fanatique de tous les conseils provinciaux' – de subsidie had geweigerd, lag volgens Braun in de lijn van de verwachtingen, maar hij had er tot zijn groot plezier Herman Debaets (1856-1922) als katholiek politicus toch de lof over diens oude leermeester Laurent horen afsteken. Het ministerie van Justitie was het volgens het *Comité Laurent* aan Laurent verschuldigd zijn dank te betuigen voor zijn jarenlange dienstverlening aan het ministerie in de vorm adviezen.¹⁹

Dat het beeld voor Laurent zo lang op zich liet wachten, leidde er toe dat ook J. Lameere zijn *Notice sur François Laurent* net als Poirier twee decennia daarvoor afsloot met de vraag 'Où donc est la statue de Laurent?'.²⁰ Toch was op dat moment (1905) Van Biesbroecks plaasteren model al in zijn atelier klaar (*infra*).

Uiteindelijk werd het beeld op 22 november 1908, een regenachtige zondag, ingehuldigd. Schepen De Ridder en burgemeester Braun namen het woord, net als rector Leboucq. Elk behandelden ze verschillende aspecten van Laurents persoonlijkheid. Muziek was er in de vorm van de Egmont-ouverture van Beethoven, alsook van een reprise van de Laurent-cantate door meer dan vijfhonderd leerlingen uit de Laurent-kringen.²¹

16 E. Anseele, in: *Bulletin communal*, Gent, 1902, 1274.

17 De Ceuleneer, *Een standbeeld voor Laurent*, 6.

18 Voor de leden van het *Comité Laurent*, zie SAG, NDP, inv.nr. 2506: brief vanwege het comité Laurent met de vraag tot schenking (anno 1900).

19 N. Wouters, 'Herman De Baets', in T. Valcke, J. Van Daele en N. Wouters (eds). *De fonteinen van de Oranjeberg: politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu*, dl. 3, 603. Door de polemische tegenstelling tussen vooraanstaand politicus en gelauwerd jurist en hoogleraar doet de geschiedenis van het Laurentmonument ook sterk denken aan de Nederlandse casus van het Thorbeckestandbeeld door Ferdinand Leenhoff (1841-1914) te Amsterdam, waar in de jaren voorafgaand aan de oprichting eveneens de vraag rees of de liberale frontman dan wel de auteur van de grondwet en eminente hoogleraar werd geëerd, F. Grijzenhout, 'De grondwet in beeld', in: N.C.F. van Sas, H. te Velde en M. van Heteren (red.), *De eeuw van de grondwet: grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer, 1998, 69-75.

20 'Waar dan blijft het monument voor Laurent?', J. Lameere, 'Notice sur François Laurent, membre de l'académie', *Annuaire de l'Académie des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 1905, 350.

21 De cantate werd eerder gecomponeerd en uitgevoerd ter gelegenheid van Laurents bekroning met de eerder vermelde

3 Jules Van Biesbroeck beeldhouwt François Laurent

De opdracht voor het monument belandde in 1902 in het atelier van beeldhouwer Juliaan Dillens (1849-1904).²² De keuze voor Dillens lag ergens voor de hand. Als beeldhouwer werd zijn naam hoe langer hoe meer verbonden met zijn eerste grote inzending voor de kunstsalon, zijn beeldengroep *La justice entre le droit et la clémence* (1879). Hoewel nooit uitgewerkt tot een volwaardig standbeeld, betekende de plaasteren groep voor Dillens de start van een blijvende interesse in rechtsgerelateerde kunst, waarbij de kunstenaar zelfs naar eigen zeggen van een ‘Zaal van Justicie’ droomde waar kunstenaars hun krachten bundelden om het recht en de gerechtigheid in beelden om te zetten.²³ Het was dezelfde Dillens die het beeld voor Gentse advocaat en onverzettelijk orangist Hyppolite Metdepenningen (1799-1881) ontwierp en uitvoerde. Het standbeeld, dat nog steeds het Koophandelsplein voor het Gentse justitiepaleis domineert, kwam er in 1886 op initiatief van de vrijmetselaarsloge *Le Septentrion*. De loge liet de maconnieke jaartelling en de vrijmetselaarssymboliek van passer, ster en driehoek op de sokkel van Metdepenningens monument aanbrengen.²⁴ Dit feit vormde jaren later nog steeds een doorn in het oog van katholieke politici als De Ceuleneer, die het uiteindelijke monument voor Laurent met het standbeeld voor Metdepenningen vergeleek. Beide juristen hadden de grondwettelijke vrijheden bestreden, aldus De Ceuleneer, en waren bovendien boezemvrienden geweest.²⁵ Dat de polemiek rond Metdepenningen groot was, schrijft ook Matthijs, die een karikatuur uit het katholieke blad *Le Tirailleur* van 4 juli 1886 vermeldt, getiteld *La Belgique renversent le monument de Metdepenningen*.²⁶ Ook de liberale krant *La Flandre Libérale* legde na de inauguratie, net als velen, de link tussen Laurents monument en dat van Metdepenningen.²⁷

Dillens begon kort voor zijn dood aan de opdracht voor het Laurentmonument, maar kwam tot niet meer dan een statuette, waarvan vandaag exemplaren bewaard worden in verschillende Belgische musea.²⁸ De maquette toonde de professor ten voeten uit, gekleed in zijn professorentoga, die de uitwerking van de door beeldhouwers zo geliefde plooiënval mogelijk maakte. Als pose opteerde Dillens voor een geconcentreerde en gesloten leeshouding, die de beruchte werkvijver van de jurist leek te benadrukken. Op de zijkant van de sokkel, op een stapeltje boeken, stond ook nog het woord ‘LEX’.

prijs. Over de ‘werkmanskringen’ van Laurent, zie noot 2.

²² Voor Dillens, zie J. Potvin, *Julien Dillens, statuaire*, Brussel, 1913; A. Goffin, *Julien Dillens*, Turnhout, 1919; G.-M. Matthijs, *Julien Dillens: Sculpteur (1849-1904)*, Brussel, 1954.

²³ Potvin, *Julien Dillens*, 47.

²⁴ J. De Cavele en C. Vandewal, *De tempel van Themis Gent, 160 jaar gerechtsgebouw en rechtspraak*, Gent, 2007, 30-32 en 70-75.

²⁵ De Ceuleneer, *Een standbeeld voor Laurent*, 29.

²⁶ ‘België dat het monument voor Metdepenningen omver werpt’, Matthijs, *Julien Dillens*, 78-79.

²⁷ *La Flandre Libérale*, 23 november 1908: ‘Il formera certes, après la magnifique statue de Metdepenninghen la magistrale oeuvre de Dillens, le plus remarquable mémorial de la ville de Gand’.

²⁸ Zie o.a. Gent, Museum voor Schone Kunsten, inv.nr. 1911-J en Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv.nr. 4422A; Kunst van Heden. Juliaan Dillens. Tentoonstelling zijner werken in de zaal Forst van 22 september tot 14 oktober 1906, Antwerpen, 1906, 15.

Afb 2 J. Dillens, Ontwerp voor het standbeeld van François Laurent, ca. 1902, Gent, Museum voor Schone Kunsten. © KIK-IRPA Brussel.

Dillens stierf in 1904 en de opdracht voor het Laurentmonument bleef dus niet meer dan een atelierstuk. 'En regardant le Metdepenningen ils regretteront le François Laurent que Dillens aurait peut-être pu réaliser, parce qu'il s'imposait enfin, mais que la mort lui prit des mains avec la vie ...'²⁹ Zoals het avantgardistische tijdschrift *L'Art Moderne* in augustus 1908 meldde, schoof de opdracht door naar de jonge beeldhouwer Jules Van Biesbroeck (1873-1965). Deze reageerde prompt met een lezersbrief op het bericht in *L'Art Moderne*, aangezien hij niet diegene was die het werk zomaar had 'afgewerkt' ('Commencé par Julien Dillens, ce monument a été achevé par M. Jules Van Biesbroeck'), maar wel degelijk volledig zelf had ontworpen.³⁰ Het verschil tussen Van Biesbroecks definitieve werk en Dillens maquette is inderdaad groot. Alleen al de correcte benaming is anders: Dillens had een 'standbeeld' voor ogen, maar Van Biesbroeck werkte een 'monument' uit.

Jules Van Biesbroeck jr. vormde als beeldhouwer van het Laurentmonument op het eerste gezicht een veel minder evidente keuze dan Dillens, met zijn voorgeschiedenis als juristenportretist. Vanaf Van Biesbroecks terugkeer

uit zijn geboorteplek Portici in Italië, waar hij tussen 1902 en 1904 verbleef, maakte hij samen met zijn vader Jules-Evarist van Biesbroeck (1848-1925) gebruik van een atelier-ruimte achterin de bakkerij van de socialistische coöperatieve bakkerij van Vooruit.³¹ Van Biesbroeck jr. had vanaf de vroege jaren 1890 immers ideologisch voor het socialisme gekozen onder invloed van kunsthistoricus Jules De Bleye (1846-1901). De tegenstelling

29 'Bij het zien van het Metdepenningenmonument zullen ze het François Laurentmonument, dat Dillens zou realiseren, beklagen, want hij werd er algemeen voor erkend, maar de dood nam hem de opdracht uit handen', Potvin, Julien Dillens, 132.

30 *L'Art Moderne*, 16 augustus 1908, 236; 'ayant eu communication des maquettes qu'il [Dillens] avait présentées, j'ai cherché à faire tout autre chose et je crois y être arrivé', Jules Van Biesbroeck, in: 'Le monument Laurent', *L'Art Moderne*, 13 september 1908, 294.

31 F. Ardaudiés, Jules van Biesbroeck, xi; Denhaerynck, Jules van Biesbroeck, 15. Voor de geschiedenis van Vooruit en haar feestlokaal, zie L. Neys, Vooruit Gent 1913-2013: feestlokaal-kunstencentrum, s.l. [Gent], 2013.

Afb. 3 Jules Van Biesbroeck, Plaasteren model voor het Laurentmonument, ca. 1904, uit: A. Verbessem, *Le barreau de Gand*, Gent, 1912, 193.

tussen zijn progressieve politieke ideeën en zijn meer traditionalistische stijl kwam tot uiting in zijn organisatie van 1 mei-stoeten, socialistische affiches en monumenten voor voormannen van de Belgische Werkliedenpartij (BWP).³² Door het centraal stellen van de arbeider binnen de beeldhouwkunst trad hij in de voetsporen van de beroemde Belgische beeldhouwer Constantin Meunier (1831-1905).³³ Van Biesbroeck ontwierp onder meer het monument *De Hongersnood*, dat in hetzelfde jaar als het Laurentmonument werd gegoten. Het plaasteren model was in 1904 te zien op de monografische tentoonstelling naar aanleiding van de opening van Van Biesbroecks atelier achter de Vooruitbakkerij, waar ook een plaasteren voorontwerp voor het Laurentmonument te zien was.³⁴ Jaren later schreef Anseele een lovend voorwoord in een fotoalbum met Van Biesbroecks belangrijkste beeldhouwwerken. ‘Heil en eere zij hem, die ons zooveel schoons gaf te genieten, en de werkersmassas in haar eentoonig, smartvol leven met den zonnestraal der schoonheid als overstroomt en naar een hooger geestesleven opvoert.’³⁵

32 Denhaerynck, *Jules van Biesbroeck*, 14-15.

33 P. Baudson, ‘La représentation du travail dans la sculpture’, in: J. Van Lennep (red.), *De 19de-eeuwse Belgische Beeldhouwkunst*, Brussel, 1990, 215-240.

34 Denhaerynck, *Jules van Biesbroeck*, 75-76.

35 E. Anseele, in: *Album J. Van Biesbroeck*, Gent, [1931], [2].

Van Biesbroeck zou echter lid geweest zijn van de Gentse progressief liberale vrijmetselaarsloge *La Liberté*.³⁶ In 1913 beeldhouwde hij voor de Gentse wereldtentoonstelling de beeldengroep *Volkshulde aan de Schoonheid, Kracht en Wijsheid*, drie centrale begrippen van de vrijmetselarij.³⁷ Burgemeester Braun was dan weer lid van de eerder vermelde loge *Le Septentrion*. De link tussen de maçonnieke achtergrond van de Gentse politici en die van de kunstenaars die aan de slag mochten op de wereldtentoonstelling van 1913 werd recent al geopend.³⁸ Het biedt in deze casus alvast een afdoende verklaring waarom het monument voor een progressief anti-socialistisch liberaal ontstond in de achterzaal van een socialistische, coöperatieve bakkerij.

4 Bij wijze van compromis: een iconografie van veelzijdigheid

Toen Poirier in 1887 opriep Laurent een beeld te geven, vroeg hij de jurist te vereeuwigen zoals Guillaume Geefs (1805-1883) de Brusselse liberale politicus Theodoor Verhaegen (1796-1862) had beeldhouwd.³⁹ Die laatste, eveneens een antiklerikale liberaal, kreeg immers in 1865 een standbeeld als oprichter van de Brusselse vrije universiteit (1835), een maçonniek project.⁴⁰ Het ging daarbij duidelijk om een heldenverering van de man in die polemische hoedanigheid, die tot op vandaag doorloopt met het studentikoze stichtingsfeest *Saint-Verhaegen*.⁴¹ Analoog zou ook het Laurentmonument later uit katholieke hoek omschreven worden als een ‘*canonisation laïque*’.⁴² Poirier zag het Laurentmonument duidelijk het liefst een standbeeld worden, waarbij de hoogleraar benadrukt werd, zowel in pose als wat de locatie betrof, met geheven arm en geplaatst op de binnenkoer van zijn alma mater. Toch wou ook Poirier dat Laurents veelzijdigheid aan bod kwam, ‘... *que sur les quatre faces du piédestal on inscrive seuls ces quatre mots: Philanthrope! – Philosophe! – Historien! – Juriste!*’⁴³

Toen 21 jaar na Poiriers oproep het standbeeld werd ingehuldigd, zou de Brusselse advocaat het mogelijk herkend noch teruggevonden hebben. Enerzijds stond het beeld op een nieuw gecreëerd plein, aangelegd in 1884 op de overwelfde Nederschelde, – en dus niet op de binnenkoer van de universiteit. Anderzijds vervaardigde Van Biesbroeck geen standbeeld als dusdanig, maar wel een monument waarin een gezeten standbeeld van

36 G. Deneckere en H. Pieters, ‘Een showcase voor het socialisme. ‘Vooruit’ in de vitrine van de wereld’, in: W. Van Acker en Ch. Verbruggen (red.), *Gent 1913: op het breukvlak van de moderniteit*, Gent, 2013, 52.

37 J. Wijnsoew en M. Sterckx, ‘Een machtige veropenbaring der jeugdige Gentsche kunst.’ Publieke kunst in het kader van de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913’, *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 2012, 213-214 en 226-227.

38 Deneckere en Pieters, ‘Een showcase voor het socialisme’, 52.

39 Poirier, *Notice sur François Laurent*, 64; *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)*, Brussel, 1996.

40 P. Derom, *De beelden van Brussel*, Antwerpen, 2000, 53-54.

41 *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)*, Brussel, 1996.

42 *Le bien public*, 12 december 1899.

43 ‘Dat men op de vier zijden van de sokkel alleen deze woorden zet: Filantroop! Filosoof! Historicus! Jurist!’, Poirier, *Notice sur François Laurent*, 64.

Laurent wordt omringd door personificaties en allegorieën, waarvan twee Laurents stoel flankeren ‘*comme des déesses amies et familières*’.⁴⁴ De onderwerpen van deze twee personificaties en de allegorieën ernaast, alle uitgevoerd in brons, werden in graniet links en rechts gegraveerd. Op dit punt zou Poirier wel enige herkenning ervaren, aangezien drie van de vier personificaties overeenkwamen met zijn imaginaire sokkel, met name *Jurisprudence*, *Philanthropie* en *Philosophie*. Als vierde notie koos Van Biesbroeck voor *Instruction*, waardoor Laurents historische interesse en historiografische verwezenlijkingen louter impliciet aanwezig zijn in het boek dat hij vasthoudt. Dit alles zit gevat in een blauwstenen architecturaal geheel, wat Van Biesbroeck volgens *La Flandre Libérale* tot ‘*à la fois l’architecte et le statuaire*’ maakte.⁴⁵

Van Biesbroeck portretteerde Laurent gezeten in zijn professorentoga, met een vinger anekdotisch tussen een gesloten boek geslagen, alsof hij even contempleerde bij hetgeen hij net gelezen had. De fysieke gelijkenis met Laurent zou volgens velen onovertroffen zijn. Het ultramontaans katholieke blad *Le Bien Public* had in 1899, toen de eerste ideeën voor een monument naar boven kwamen, reeds snedig geschreven over Laurents uiterlijk. ‘*Quel que soit l’artiste chargé de faire revivre dans le marbre les traits de F. Laurent, sa tâche sera certainement difficile et ingrate; car nul de ceux qui ont connu le professeur gantois ne peut ignorer que, sous le rapport physique, il n’avait que des ressemblances très lointaines avec l’Apollon du Belvédère.*’⁴⁶

Als personificatie aan Laurents rechterhand heeft de aldus betitelde *Jurisprudence* letterlijk een voetje voor op de in reliëf uitgewerkte *Philanthropie* en *Instruction*. De niet-geblinddoekte dame kijkt over de schouder van Laurent mee in het boek dat die laatste heeft toegeslagen. In de rechterhand draagt ze een verformfaaide weegschaal en in de linker een wetboek. Op het plaastermodel droeg dit boek nog de titel ‘*Code*’, maar dit werd in de definitieve bronzen versie gewijzigd in ‘*Lex*’, zoals dat ook bij Dillens het geval was.

Haar pendant werd betiteld als *Philosophie*, hoewel sommigen het beeld fout lezen als *L’histoire*.⁴⁷ Van Biesbroeck koos voor een dame die de hemellichamen in hun omwentelingen en een olielamp vasthoudt. Dat laatste attribuut verwijst meer dan waarschijnlijk naar de verlichting, maar kwam ook voor in negentiende-eeuwse personificaties van de grondwettelijke vrijheid van onderwijs.⁴⁸

De notie ‘*Instruction*’ personifieerde Van Biesbroeck echter door middel van een allegorie. Een oude bebaarde man onderwijst drie jonge kinderen met behulp van passer,

44 ‘als bevriende en gekende godinnen’, *La Flandre libérale*, 23 november 1908. Hoewel in de hedendaagse opstelling van Van Biesbroecks beeldengroep *Volkshulde aan de Schoonheid, Kracht en Wijsheid* (1913) de enorme zijpanelen met reliëfs zijn verdwenen, lijkt de beeldhouwer in de originele conceptie van 1913, als een horizontaal monument met een combinatie van (gezeten) driedimensionale personen en reliëfs, duidelijk verder te werken op zijn Laurentmonument. Zie Wijsouw en Sterckx, ‘Een machtige veropenbaring der jeugdige Gentsche kunst’, 213-214 en 226-227.

45 ‘tegelijk de architect en de beeldhouwer’, *Hommage à François Laurent*, 43.

46 ‘Wie ook de kunstenaar zal zijn die de opdracht krijgt om de trekken van F. Laurent in marmer te doen herleven, zijn taak zal zeker moeilijk en ondankbaar zijn, want niemand die de Gentse professor heeft gekend kan ontkennen dat hij, op het vlak van het uiterlijk, slechts van zeer ver gelijkenissen vertoonde met de Apollo Belvédère’, *Le bien public*, 12 december 1899.

47 *La Flandre libérale*, 23 november 1908 of *Hommage à François Laurent*, 43 : ‘le droit et l’histoire, qui domine la statue’.

48 Huygebaert, ‘Les quatre libertés cardinales’.

boek en belerend vingertje. Laurents volksscholen werden op die manier deel van het monument. Opvallend is dat Van Biesbroeck op een ander tijdstip in zijn carrière net de notie van filosofie liet verpersoonlijken door een gelijkaardige oude, bebaarde man, daar waar deze in het Laurentmonument dus door een vrouwelijke personificatie werd belichaamd.⁴⁹

De meest linkse personificatie bij de allegorische groep *Philantropie* doet, behalve door zijn naakte bovenlijf en zijn voorhamer als attribuut, in niets denken aan Van Biesbroecks verheerlijking van de arbeider onder de titel *Hij heersche*. Anseele had het bij dat laatste beeld over ‘den denkenden Arbeider die, kalm neerzittend, eene reuzenkracht laat raden door majesteit verheerlijkt’.⁵⁰ Bij het Laurentmonument beeldhouwde Van Biesbroeck de arbeider echter in een hulpzoekende, ietwat onderdanige of toch alleszins vermoeide pose, waardoor de personificatie van de filantropie zelf te hulp kan komen, met een buigende houding. De arbeider op het Laurentmonument doet dan ook meer denken aan Van Biesbroecks *Uitgeputte arbeider*.⁵¹ *La Flandre Libérale* was echter ook over dit onderdeel van het beeld lovend en zag er, naast Meunier, ook reminiscenties van Donatello in. De auteur van het artikel naar aanleiding van de inhuldiging liet trouwens zowat de hele Italiaanse renaissance de revue passeren. *Jurisprudence* deed hem denken aan Michelangelo terwijl *La philosophie* Ghiberti’s oeuvre benaderde, omwille van de pure lijnen. De ‘efeben’, waarmee hij de jonge kinderen bij het onderwijs bedoelde, riepen dan weer *Luca Della Robia* bij hem op.⁵²

Al deze verschillende personificaties en allegorieën lijken echter bovenal de figuur om wie het monument gaat, te ontdubbelen.⁵³ Alle aspecten kwamen ook aan bod in de verschillende toespraken bij de inhuldiging, zoals overgenomen door *La Flandre Libérale* en gebundeld tot *Hulde aan François Laurent*.⁵⁴ Deze ontdubbeling leest echter als een compromis, waarbij Laurents liberale karakter meer naar de achtergrond verschoof. Uiterst opvallend is bovendien dat op het Gentse monument Laurents meest blijvende nalatenschappen gedegradeerd werden naar... de achterzijde. Daar staan de titels van zijn belangrijkste geachte werken opgelijst, waaronder zijn *Avant projet de révision du code civil* en het beruchte *L'Église et l'état*. Op de voorzijde zag de vroeg-twintigste-eeuwse Gentenaar alleen

49 F. Arnaudiés, *J. Van Biesbroeck peintre et sculpteur*, Alger, 1931, plaat 4.

50 Anseele, *Album*.

51 Arnaudiés, *J. Van Biesbroeck*, plaat 11; *Album J. Van Biesbroeck*, passim.

52 *La Flandre Libérale*, 24 november 1908.

53 Een vergelijking kan gemaakt worden met het beeld voor Ulpianus op de trappen van het Brusselse Justitiepaleis van de hand van Antoine Félix Bouré (1831-1883). De dubbele identiteit van deze soldaat-jurist werd volgens *L'Art Moderne* meesterlijk weergegeven door het curas dat van onder de toga van de jurist tevoorschijn komt. Ook op Bourés beeld en de drie antieke kompanen die de andere trapleuningen sieren, kwam kritiek uit katholieke hoek, maar dan omwille van hun heidense karakter. De Ceuleneer vermeldde de Romeinse rechtsgeleerde in zijn reactie op de oproep voor een monument door het Comité Laurent. Na al Laurents kwaliteiten te hebben gelezen, merkte De Ceuleneer laconiek op: ‘Men zou welhaast denken aan een Ulpian of een Papinian’, ‘Quatre statues au nouveau Palais de Justice’, in: *L'Art Moderne*, 6 mei 1883, 114; *Revue de l'Art chrétien*, 1884, 116-117; De Ceuleneer, *Een standbeeld voor Laurent*, 16.

54 *Hulde aan François Laurent*, Gent, 1908, ook licht gewijzigd in het Frans verschenen als *Hommage à François Laurent*, Gent, 1908.

Afb. 4 De achterzijde van het Laurentmonument met oplijsting van Laurents werken *Etudes sur le l'histoire de l'humanité*, *Principes de droit civil*, *Le droit civil international*, *Avant-projet de révision du code civil*, *L'église et l'état*, *Conférence sur l'épargne*, *Les sociétés ouvrières de Gand*, en de vermelding 'Le Conseil Communal déclare solennellement que François Laurent a bien mérité de la ville de Gand. Résolution du 18 octobre 1884'. © Foto Sebastiaan Vandebogaerde.

de breed gewaardeerde aspecten van de figuur François Laurent.

Uit de reacties naar aanleiding van de inhuldiging moge blijken dat ondanks dit compromis Laurents progressief liberale ideeën niet geneutraliseerd werden. Voor de eerder geciteerde De Ceuleneer was Laurents antiklerikalisme en franskiljonisme in 1902 niet weg te denken. Dientengevolge zou 'het standbeeld (...) de verheerlijking zijn van heel den man, want Laurent was een man van één stuk'.⁵⁵

5 Conclusie

Louis Van Biesbroecks monument voor François Laurent kwam er na ideologische redtwisten en pennenstrijden die de jurist ook bij leven hadden omringd. Al dan niet via

55 De Ceuleneer, *Een standbeeld voor Laurent*, 16.

maçonnieke connecties mocht de overtuigd socialistische kunstenaar het beeld voor de progressieve liberaal Laurent vorm geven. Hij koos voor een horizontaal monument met verschillende personificaties en allegorieën, die de veelzijdigheid van Laurent benadrukten. Het hele opzet leek eveneens Laurents omstreden antiklerikalisme te willen omzeilen.

Laurent vertoont als al dan niet geëerd en als voorbeeldig gepercipieerd man analogieën met Edmond Picard.⁵⁶ Beiden waren getalenteerde, erudiete juristen met hoogstaande standaardwerken als gevolg van een onophoudelijke werkwijze, hetgeen ze combineerden met brede interesses (in geschiedenis respectievelijk kunst) en sociale gevoeligheden. Beiden verdedigden echter een radicale mening (Laurents openlijk antiklerikalisme respectievelijk Picards openlijk antisemitisme en racisme) die voor velen een niet te negeren smet op het blazoen vormde/vormt en postume eerbewijzen in de weg stonden/staan. Picards borstbeeld van de hand van Louis Mascré in de gang van het Brusselse justitiepaleis werd nog in 1994 tegen de grond gesmeten door meester Michel Graindorge na een bevlogen lezing over Picards racisme door Foulek Ringelheim. Het marmeren kunstwerk verloor daarbij de neus. Meer dan een eeuw na de inhuldiging van Van Biesbroecks fel bevochten monument echter blijft François Laurent dan toch... een man van één stuk.

Summary

François Laurent (1810-1887) was a man of many talents. Jurist, law professor at Ghent University, progressive liberal politician in Ghent, historian and founder of schools, he was a known figure of his day who was asked to draft a new Belgian civil code. Soon after his death, the question of a public monument for Laurent arose, and immediately started a heated debate, as Catholics took offence of Laurent's polemic anti-clerical writings. First, Laurent would be granted a classic full-length statue. The actual monument, designed by socialist sculptor Jules Van Biesbroeck, finally showed Laurent surrounded by personifications and allegories of his commonly accepted merits, subtly sidestepping the more edgy parts of his persona.

Keywords

François Laurent, Legal Iconography, Sculpture, Liberalism, Ghent, Belgium

56 De enorme veelzijdigheid van Edmond Picard kwam zeer recent nog duidelijk naar voor in het symposium *Gêne, Génie, Grandeur* georganiseerd door de Balie bij het Hof van Cassatie, waarvan de gepubliceerde handelingen nog moeten verschijnen. Voor twee belangrijke aspecten van Picard, zie de biografie door Bart Coppein voor Picards rechtsdenken en het recente werk door Paul Aron en Cecile Vandenpeeren voor Picard als *animateur d'art*. zie B. Coppein, *Dromen van een nieuwe samenleving. Intellectuele biografie van Edmond Picard*, Brussel, 2011, en P. Aron en C. Vanderpelen-Diagre, *Edmond Picard (1836-1924). Un bourgeois socialiste belge à la fin du dix-neuvième siècle. Essai d'histoire culturelle*, Brussel, 2013.

Nakoming van verbintenissen

Janwillem Oosterhuis, *Specific Performance in German, French and Dutch Law in the Nineteenth Century. Remedies in an Age of Fundamental Rights and Industrialization*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2011, 638 p., ISBN 978 90 0419 605 6 (€ 133,00)

Nemo potest praecise cogi ad factum (niemand kan direct tot een handelen gedwongen worden). Dit humanistische adagium werkt door tot in onze tijd en is onder meer zichtbaar in artikel 1142 van het Franse (en Belgische) Burgerlijk Wetboek en in artikel 1275 Nederlands BW van 1838. Tot een handelen kan niemand worden gedwongen. Bij Oosterhuis was dat ook niet nodig. Hij heeft zelf precies gedaan wat hij ons enkele jaren geleden heeft beloofd: een dik boek over nakoming schrijven. Daniël Haas deed dat even eerder, in 2009, maar op de historie ging hij nadrukkelijk niet in.¹ Dat was het terrein van Oosterhuis, die daarover gedurende zijn onderzoek met regelmaat sprak en publiceerde.² Nakoming raakt aan grondvesten van ons samenleven: is er een gehoudenheid tot nakoming van wat was afgesproken? Kan nakoming dan vervolgens van overheidswege worden afgedwongen? Oosterhuis heeft een mooie uiteenzetting gegeven van nakoming in de negentiende eeuw. Hij graaft in materieel en procedureel recht, zoals voorgeschreven door wet, rechtspraak en doctrine, analyseert ook in economische context, en brengt zo lijnen, kleuren, reliëf en vooral zeer veel detail in de ontwikkelingsgeschiedenis van nakoming. Eenvoudig is nakoming alleen op het eerste gezicht.

De rapportering over Oosterhuis' onderzoek telt 636 pagina's lezens, waarvan twintig inleiden, zestig opvoeren naar het leeuwendeel (de negentiende eeuw), waarna een achttal pagina's ons concluderend uitgeleide doen. Een goede index maakt het leven licht. Onder welke omstandigheden is een crediteur gerechtigd nakoming van een verbintenis te verlangen? In welke situaties – gegeven de gerechtigdheid tot nakoming – zal de crediteur nakoming verlangen en niet kiezen voor een eventueel andere beschikbare remedie? De vragen die deze dissertatie stelt, zijn enerzijds meer juridisch en gericht op het objectieve recht zoals dit met name in de doctrine tot uitdrukking komt, anderzijds meer feitelijk, met oog op de praktijk. Beide werpen licht op de rechtvaardigingen die voor het recht op nakoming werden gegeven en op de contextualiteit van de keuze tussen nakoming (de 'gedwongen uitvoering' naar Belgisch

recht) en geld (de Belgische 'uitvoering bij equivalent'). Zo schenkt het verleden ons waardevolle ideeën over de toekomst, aldus Oosterhuis.

Het speelveld is van heldere lijnen in tijd en plaats voorzien: de negentiende eeuw en Duitsland, Frankrijk en Nederland. België ontbreekt in de analyses echter niet – gelukkig maar. De grote Laurent is grondig geanalyseerd, maar ook Nicolai werd geraadpleegd. Engeland ontbreekt, en dat is op het eerste gezicht vreemd, omdat de vordering tot schadevergoeding daar primair is, maar bij nader inzien valt dat wel mee. De verschillen tussen Anglo-Amerikaans recht en de op Romeinse bodem opgetrokken stelsels zijn in de discussie flink aangezet, maar worden inmiddels wat gerelativeerd.³

Wie kijkt ziet overal, dus ook aan gene zijde van het kanaal, mooie voorbeelden van vragen over afdwingen van nakoming. Een nogal bekende zaak is die van Johanna Wagner – nicht van – die zich in de jaren veertig van de negentiende eeuw verbonden had tot een aantal uitvoeringen in *Her Majesty's Theatre*, maar niet nakwam, vanwege een meer lucratief aanbod elders (Covent Garden). De Lord Chancellor wist daar wel raad mee, op grond van *equity*: 'It is true that I have not the means of compelling her to sing, but she has no cause of complaint if I compel her to abstain from the commission of an act which she has bound herself not to do, and thus possibly cause her to fulfill her engagement.'⁴ Het aardige is dat norm en oordeel sterk samenhangen met de gedetailleerde invulling van het contract door partijen. Mevrouw Wagner had zich niet alleen verbonden te zingen, maar ook om dat elders niet te doen. De praktijk is van het grootste belang, en niet alleen de praktijk van de rechtspraak. Het lukte immers ook de rechter uiteindelijk niet om haar aan het zingen te krijgen – natuurlijk niet, mevrouw Wagner was welhaast *legibus solutus* en het zal zich wel hebben opgelost met nadere afspraken over optredens en honoreringen – partijen kwamen dus weer nader tot elkaar. Een paar jaar later kwam zelfs Koningin Victoria naar haar uitvoeringen in Londen luisteren.

De grenzen van Oosterhuis' onderzoeksveld in tijd zijn scherp aan het einde, maar niet aan het begin. Een zestigtal pagina's handelt over nakoming voor de negentiende eeuw, maar geen enkele pagina is gewijd aan wat na de negentiende eeuw komt. Die inperking naar tijd en plaats is niettemin zeer goed verdedigbaar. De negentiende eeuw kende grote maatschappelijke veranderingen, zodat het objectieve recht en de dagelijkse handelspraktijk elkaar wederzijds zeer onder spanning hebben gezet. Dat,

zo is de gerechtvaardigde verwachting, zal zichtbaar zijn in discussie en rechtspraak, en beide heeft Oosterhuis flink uitgevlooid.

Dat heeft hij gedaan met een inventieve systematisering in de te onderzoeken verbintenissen, die in abstracto op een glijdende schaal van zeer persoonlijk tot zeer zakelijk worden ingedeeld: de hoogst-persoonlijke affectieve verbintenissen uit het huwelijkscontract, via die uit de arbeidsovereenkomst, die tot verrichten van diensten, tot de koopovereenkomst. De persoonlijke aard kan ook in de dienstverlening of zelfs koop aanwezig zijn. Het is inderdaad de verbintenis van zeer persoonlijke aard geweest, en die tot een handelen verplicht, die door de eeuwen heen tot op de huidige dag tot hoofdbrekens heeft geleid. Kan nakoming worden gevorderd en vervolgens worden afgedwongen? Als het gaat om de afgifte van een zaak of om een handelen dat door een derde kan worden verricht dan is dat eigenlijk altijd als een acceptabele mogelijkheid gezien.

Welke conclusies haalt Oosterhuis uit die tijd en geografie? De belangrijkste is wat mij betreft dat het primaat van nakoming in de rechtspraak voor de negentiende eeuw verandert in het primaat van schadevergoeding een honderd jaar later. Oosterhuis maakt zeer aannemelijk dat die verandering wordt veroorzaakt door een verandering in contractuele handelspraktijken, een toename in scherpere termijnstellingen voor levering, en dat weer onder invloed van technologische ontwikkelingen, waardoor de productie toeneemt en het vervoer sneller wordt.

Oosterhuis haalt nog meer van belang uit zijn gedetailleerd onderzoek. Zo blijkt dat de rechtsdogmatiek in de negentiende eeuw aanvangt met twee materieelrechtelijke theorieën inzake nakoming, de ene gestoeld op de Romeinsrechtelijk georiënteerde *usus modernus* (Voet en Vinnius), de andere meer natuurrechtelijk georiënteerd (Huber en Groenewegen). Terwijl nakoming als materieelrechtelijk uitgangspunt geldt, komen verschillen voor de dag bij de tenuitvoerlegging. Het natuurrechtelijke denkraam doet verder marcheren langs de canonierechtelijk geïnspireerde *pacta sunt servanda*-benadering, met gijzeling als dwangmaatregel. Het Romeinsrechtelijke denkraam brengt een onderscheid aan tussen prestaties om te geven en die 'te doen door een derde' enerzijds en anderzijds die prestaties die niet door een derde te doen zijn.⁵ De laatste categorie wordt dan tenuitvoergelegd door schadevergoeding.

De rooms-provinciale praktijk lijkt meer op het spoor van de natuurrechtelijke oriëntatie te zitten,

waarbij gijzeling als dwangmaatregel bij de tenuitvoerlegging wordt gebruikt. Begin negentiende eeuw neemt Oosterhuis dezelfde procedure waar, vanuit verschillende materieelrechtelijke systemen. De praktijk kanaliseert dus. Nakoming wordt gevorderd. Maar nakoming van persoonlijke verbintenissen en zeer specifieke te leveren zaken vertalen zich uiteindelijk, als ook indirecte dwang niet tot resultaat leidt, als schadevergoeding (blz. 583-587).

Het is met name een grote verandering in de negentiende eeuw die druk gaat uitoefenen op het materiële en formele objectieve recht. De enorme toename van productie en snelheid van handstransporten veroorzaakt een toename in conflicten en een toename in procedures over generieke zaken (blz. 586-587). Het tijdig nakomen wordt van groot belang, en dat wordt zichtbaar in een contractuele praktijk (zoals die zich aan Oosterhuis via de rechtspraak manifesteert) met ontbindende voorwaarden. Een tijdstip van levering wordt steeds vaker overeengekomen. Langzaam maar zeker verschuift in de praktijk de vordering van nakoming naar een vordering tot betaling van schadevergoeding – en dan vaak het verschil tussen de contractuele prijs en de dagwaarde. De Duitse jurisdicties zonder codificaties blijken het beste in staat zich aan de veranderingen aan te passen. Subsidiaire vorderingen tot betaling van schadevergoeding blijken meer te functioneren als een dwangmiddel om alsnog na te komen, dan als echte schadevergoeding. De discrepantie tussen het recht in de boeken en het recht in de praktijk valt bij dit onderwerp zeer sterk op.

Mooi zijn Oosterhuis' vele pointillistische en meerlagige schetsen van de rechtsontwikkeling en de immerdurende strijd om geldend recht inzake nakoming. Van der Linden geeft in 1806 in zijn *Koopmanshandboek* de heersende, ook in de praktijk meest aangenomen, leer weer: die van het primaat van nakoming. Hij laat daar onmiddellijk op volgen dat het principe *nemo potest praecise cogi ad factum* zijn voorkeur zou hebben. Van der Linden ankerd zijn voorkeur in een schets van het commune recht, dat zeer verdeeld zou zijn. Oosterhuis (blz. 193 e.v.) laat daarvan vervolgens zien dat die verdeeldheid van een eeuw eerder dateert. Het recht van rond 1800 ziet er dus iets anders uit dan enkele lezing van Van der Lindens *Koopmanshandboek* en zijn aantekeningen op Pothier.

De zeer principiële benadering van het klassieke Romeinse recht dat alle verbintenissen liet uitmonden in een veroordeling van overheidswege tot beta-

ling van een geldsom, is pas bekend sinds Niebuhr in 1816 Gaius' Instituten uit het duister der eeuwen wist te turen. Gai. 4.48: *omnium autem formularum quae condemnationem habent, ad pecuniariam aestimationem condemnatio concepta est*. Tot die tijd kenden we de onderscheidingen in de verschillende verbintenissen uit Justinianus' Digesten, waaruit het principe geëvolueerd bleek dat nakoming werd beperkt tot verbintenissen om te geven (*obligationes dandi et reddendi*), terwijl verbintenissen om te doen tot vervangende schadevergoeding leidden.

De praktische insteek van Gaius' regel en die van de *common law* jurisdicties valt op. Het is opmerkelijk – maar niet meer dan toevallig – dat deze klassieke Romeinsrechtelijke grondregel precies wederopstaat op het moment dat de maatschappij aan de vooravond staat van grootschalige industrialisering en dus gereed is voor receptie. Dat gebeurt niet onmiddellijk – want voor nakoming met gebruikmaking van dwangmiddelen als gijzeling en dwangsom is bijvoorbeeld in het Duitse *commune recht* nog veel steun –, signaleert Oosterhuis. Maar ook in het Noord-Nederlandse kan verregaande steun voor afdwingen van nakoming worden gevonden. Het is met name aan de ferme stellingname van Nicolai te danken dat we in het noorden niet teruggekeerd zijn van de verlichte Franse benadering van Pothier en de Code civil naar de Rooms-Hollandse praktijk van gijzeling, die door Nicolai op zeer scherpe wijze werd veroordeeld: '*lorsque l'on s'est engagé, soit à faire, soit à ne pas faire une chose et si l'on refuse de faire ce que l'on a promis de faire, ou si l'on fait ce que l'on ne devait pas faire, le créancier sera réduit à exiger les dommages et intérêts, parce qu'il est moralement impossible de forcer un débiteur à agir physiquement, lorsqu'il s'y refuse d'après le maxime nemo potest cogi ad factum...*' (verwijzing op blz. 214-215).

Recente wetenschappelijke Europese projecten lijken terug te keren naar de canonieke of natuurrechtelijke *fons iuris*. In de Draft Common Frame of Reference (DCFR)⁶ heeft nakoming het primaat (III – 3:302 (1): *The creditor is entitled to specific performance*). Een correctie wordt toegepast als nakoming onrechtmatig is, onmogelijk, of een te grote last zou zijn, maar ook op grondslag van de redelijkheid (III – 3:302 (3): *Specific performance cannot, however, be enforced where (...) performance would be of such a personal character that it would be unreasonable to enforce it*). Voor wie de rechtsontwikkeling nader beschouwt, ligt het startpunt in nakoming niet zeer voor de hand.

Een ander aspect bleef wat onbesproken door Oosterhuis – en dat is geen kritiek maar een consta-

tering, en wat mij betreft interessant voor nader onderzoek op het grensvlak van recht en sociologische historie. Wat is de ruimte voor handhaving door de schuldeiser zelf? Veel wordt dan gesproken over eigenrichting en dat dat ongeoorloofd is, maar dat is toch te makkelijk. Alleen Kempers ontwerp kende zo een private handhavingsbevoegdheid in artikel 3181: 'Alle regt, hetwelk den een tegen den ander toekomt, brengt de bevoegdheid mede om hetzelfde te handhaven, en zich het genot daarvan te verzekeren'. Deze bevoegdheid verdwijnt in Nederland – niet in veel andere jurisdicties, zoals Engeland en Duitsland – achter de juridische coulissen van formele handhaving, en een rechtspraakonderzoek kan daarvan wel en tipje, maar niet meer oplichten. Bovendien is er tussen formele handhaving en private handhaving meer te vinden – zoals arbitrage en dergelijke –, dat een nakomen bewerkstelligd kan hebben, ook in het verleden.

Michael Milo, Utrecht

NOTEN

- 1 D. Haas, *De grenzen van het recht op nakoming*, Deventer, 2009.
- 2 Bijvoorbeeld in J. Hallebeek en H. Dondorp (red.), *The Right to Specific Performance*, Antwerpen, 2010, 97-188: 'Industrialization and Specific Performance in the German Territories during the 19th Century'; zie ook J. Oosterhuis, 'Nakoming in huwelijks- en handelsrecht tijdens het legisme', *Pro Memorie*, 2012, 78-96.
- 3 Zie met name de commentaren bij artikel III.–3:302 DCFR: *Enforcement of non-monetary obligations*, Haas, *De grenzen*, 44-45; G. de Vries, 'Recht op nakoming in het Belgisch en Nederlands contractenrecht', in: J. Smits en S. Stijns (red.), *Remedies in het Belgisch en Nederlands contractenrecht*, Antwerpen, 2000, 27-50, in het bijzonder 28-29.
- 4 *Lumley v Wagner*, *English Reports*, 1852, 1209.
- 5 D. 45.1.2 pr, met een onderscheid tussen *dare* en *facere*; en D.44.7.3 pr met *praestare*, nakomen, toegevoegd.
- 6 Zie de DCFR inclusief vrij uitgebreid commentaar inclusief verwijzingen naar nationaal recht: http://ec.europa.eu/justice/contract/files/european-private-law_en.pdf.

Koophandel

Oscar Gelderblom, *Cities of Commerce: the Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*, Princeton, Princeton University Press, 2013, 312 p., ISBN 978 06 9114 288 3 (\$35,00)

Rechtshistorici durven al eens te vergeten dat ze niet de enigen zijn die over recht in het verleden schrijven. Sinds de jaren 1990 zijn ook economisch historici meer en meer geïnteresseerd in de relatie tussen recht en economische ontwikkeling. Daarmee bliezen ze een oude traditie nieuw leven in. Rechts-geschiedenis en economische geschiedenis waren in de late negentiende en vroege twintigste eeuw sterk verwant, toen academici als Max Weber, Richard Ehrenberg en Werner Sombart een analyse van recht in hun overzichten van de historische groei van de Westerse economie betrokken. In 1989 bepleitte de econoom Douglas North een herwaardering van ‘institutions’, die hij als beperkingen definieerde die de markt sturen en ondersteunen, en waartoe zowel ethische als juridische regels behoren. Sinds enkele jaren voeren economisch historici zoals Avner Greif, Daron Acemoglu en Sheilagh Ogilvie tegen de achtergrond van Norths visies een vinnig debat over de vraag of overheidsop treden, dan wel zogenaamde ‘private order solutions’ het Westerse kapitalisme hebben vormgegeven en gestuurd. Een belangrijk ankerpunt in de discussies vormt het thema van co-operatie. Voor de enen waren gilden, naties en andere groepsverbanden instrumenten om druk te zetten op bewindvoerders; voor anderen hebben ze in de loop van de geschiedenis een eerder remmende rol gespeeld.

Oscar Gelderblom (Universiteit Utrecht) is een economisch historicus die de voorbije jaren al hoge ogen gooide met publicaties over ‘corporate governance’ in de VOC en de aandelenhandel in de Republiek in de zeventiende eeuw. In dit boek tracht hij de relatie tussen laatmiddeleeuwse en vroegmoderne groei aan de ene kant en ‘institutions’ aan de andere te duiden, door een middenweg te kiezen tussen de theorieën die hetzij de rol van sterke staten benadrukken, hetzij de zelforganisatie van handelaars als cruciaal aanwijzen. Hij identificeert het optreden van stadsbesturen als determinerend, wat aan hand van de casus van de Nederlanden wordt toege-licht. De schepenen van Brugge, Antwerpen en later Amsterdam voerden een beleid waarmee ze koop-

lieden naar hun stad lokten. De motor van hun handelen was niet alleen een streven naar opbrengsten, maar vooral de competitie met andere steden. Groepen handelaars waren immers bijzonder mobiel en konden, als de ene stad meer voordelen bood dan de andere, de eerste voor de tweede verruilen. Gelderblom plaatst het Europese continent tegenover Engeland, waar volgens hem de vorst en vooraanstaande handelaars al vroeg een coalitie aangingen, die terug te voeren is tot de primaire en exclusieve positie van Londen als enige Engelse wereldhaven. De steden op het continent moesten daarentegen zelf een beleid voeren, omdat de vorsten het op het punt van economische politiek lieten afweten. Karel V en Filips II hielden wel rekening met de economische impact van hun politieke beslissingen, maar ze boden geen steun aan kooplieden. Dat gebeurde uitsluitend door de stadsbesturen. Ook op het vlak van toegang tot rechtbanken en de uitwerking van regels ter ondersteuning van handelscontracten, scoorden de stedelijke leiders veel beter dan de vorst. Op het lokale niveau was het recht een compromis tussen de handelsgebruiken van verschillende groepen buitenlandse handelaars, terwijl op het centrale niveau vooral Romeins recht werd gebruikt, wat niet aansloot bij de wereld van de handel.

Belangrijke conclusies betreffen verder de relatie tussen geweld in de internationale handel en risicospreiding. Precies de zwakte van de vorsten maakte dat handelaars zelf een oplossing vonden voor de courante acties van piraten en vrijbuiters. Vanaf het midden van de zestiende eeuw werd de zeeverzekering, in Antwerpen, courant onder handelaars uit Noordwest-Europa. Een andere stelling betreft het tanend belang van tussenpersonen. In veertiende-eeuws Brugge waren herbergiers cruciaal, om doorreizende en kort in de stad verblijvende handelaars informatie over de markt te verschaffen. Naarmate kooplieden later, bijvoorbeeld in Antwerpen, steeds meer ter plaatse verbleven en met commissiehandel en permanente agenten gingen werken, ging de invloed van makelaars achteruit.

De thesen van het boek worden op basis van gedetailleerde informatie opgebouwd en het werk bundelt erg recent onderzoek over de handelssteden Brugge, Antwerpen en Amsterdam. De centrale stelling loopt als een rode draad doorheen de tekst, is krachtig uitgewerkt en erg helder geformuleerd. Het verdient lof dat de omvangrijke literatuur over handel in de Nederlanden, tussen grofweg 1300 en 1700, werd verwerkt en dat er een nieuw verhaal uit werd

gepuurd.

Dat stadsbesturen in de Nederlanden een erg grote rol hebben gespeeld in de modernisering van de commerciële infrastructuur (in de breedste betekenis van het woord) staat inderdaad buiten kijf, maar op bepaalde punten overtuigt het boek toch niet. In de eerste plaats is er de achterhaalde karakterisering van de Habsburgers als wat wereldvreemde en vooral oorlogszieke vorsten die een politiek voerden waarin ondersteuning en bescherming van internationale handel nauwelijks een plaats hadden, en waarin die punten alleszins ondergeschikt waren aan andere belangen. Dat vacuüm werd volgens de auteur opgevuld door het optreden van stadsbestuurders. De processen van staatsvorming hebben nochtans wel degelijk bijgedragen tot het Brugse en Antwerpse recht inzake handel. Zoals de auteur zelf aanhaalt, waren het bijvoorbeeld vorstelijke plakkatens van 1537 die de invordering van obligaties aan toonder vergemakkelijkten. De plakkatens van 1563, 1570 en 1571 inzake zeeverzekeringen hebben de jarenlange discussies over die materie grotendeels beëindigd en werden ook door handelaars geaccepteerd. Staatsvorming is voor de auteur vooral een centralisatiebeweging, van bovenaf. Historici van de vroegmoderne periode, zoals André Holenstein, Michael Braddick en Henk van Nierop benadrukken de laatste jaren echter precies de wisselwerking tussen vorst, bestuurders, adel en volk in staatsvormingsprocessen.

Het onderscheid tussen Engeland en het continent is, op het vlak van commercieel beleid, te sterk doorgedreven. De *Merchant Adventurers*, die de auteur terecht als sterk verbonden met de Engelse vorst omschrijft, werden nochtans herhaaldelijk tot wanhoop gedreven door het eigengereide optreden van hun monarch. Was Hendrik VIII echt beter in internationale handelspolitiek dan Karel V? Hoe de Staten-Generaal zich in de Republiek van de zeventiende eeuw verhielden tot de Amsterdamse bestuurders is in het licht van de vermelde stelling belangrijk, maar werd niet uitgewerkt. (Of was de Republiek in de Gouden Eeuw het nieuwe Engeland?)

Verder zouden weinig rechtshistorici het 'Romeinse recht' vandaag nog omschrijven als te zwak om handel te ondersteunen. Ook de tegenstelling tussen geleerde juristen in de vorstelijke raden aan de ene kant en de lokale bestuurders aan de andere is gewoonweg onjuist. Qua geleerdheid en juridische expertise hadden vele Antwerpse schepenen weinig concurrentie. Bovendien wordt de handelsgemeenschap te veel als een blok voorgesteld; enkel de (ver-

dwijnende) breuklijnen van geografische herkomst, en van de *naties*, worden erkend. Nochtans was zeker vanaf de jaren 1540 in Antwerpen de afstand tussen grootfinanciers, die nauw met de vorstelijke instellingen waren verbonden, en zogenaamde 'small-scale merchants' bijzonder groot. Dat leidde tot spanningen, ook omdat topfiguren zoals Gaspar Ducci en Gilbert van Schoonbeke omstreden monopolies verkregen. Het (in het boek herhaaldelijk geciteerde) voorstel van Giovanni Battista Ferrufini uit 1555, om zeeverzekeringsspolissen door één vorstelijk functionaris te laten registreren, leidde tot hevige discussies en de handelsgemeente was daarbij sterk verdeeld.

Dit alles doet geen afbreuk aan de grote waarde van dit ambitieuze en helder geschreven boek. Rechtshistorici die meer willen weten over recente stromingen in de economische geschiedenis en over *New Institutional Economics* kunnen we het ten zeerste aanraden. Voor wie geïnteresseerd is in institutionele geschiedenis van internationale handel, in de Nederlanden maar ook daarbuiten, is het werk een must. Het is verder zeer waarschijnlijk dat dit boek het hogervermelde debat over private dan wel publieke sturing van de economie, onder economisch historici en ook daarbuiten, in een nieuwe richting zal sturen. Hopelijk kunnen rechtshistorici en economisch historici samen de schouders zetten onder nieuw onderzoek naar lokaal en economisch beleid.

Dave De ruysscher, Brussel

Handboek rechtsgeschiedenis

Dave De ruysscher, *Westers recht in ontwikkeling: privaatrecht en publiekrecht van Rome tot vandaag*, Mechele, Wolters Kluwer, 2011, vi+564 p. incl. registers. ISBN 978 90 4653 139 6 (€ 85,00)

'Rechtsgeschiedenis bloeit als nooit tevoren', opent de jonge collega Rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel in het 'Woord vooraf' van zijn handboek. Dat getuigt van zijn jeugdig enthousiasme en negeert bijvoorbeeld het 'sneuelen' van rechtshistorische leerstoelen in Nederland. Anderzijds heeft de auteur wel een punt dat er veel onderzoek gebeurd is de laatste decennia en dat 'nieuwe inzichten de traditionele opvattingen hebben aangevuld'. Dave De ruysscher wil daarbij aansluiten en zet uiteen dat zijn handboek 'naast de gebruikelijke inhoud ook een beperkt originele invulling van een

cursus geschiedenis privaatrecht' bevat. In het bijzonder wat personen- en familierecht betreft, wil hij nauw aansluiten bij recent onderzoek. Dat doet hij ook effectief. Elke paragraaf wordt gevolgd door een summier bibliografie (onder de noemen 'Meer weten?') en vooral in de privaatrechtelijke stukken vinden we (meer en meer recente) referenties. In zijn voorwoord noemt De ruyscher uitdrukkelijk zijn grootste inspiratoren: Feenstra, Gilissen, Godding, Heirbaut, Waelkens en Zimmermann. Ook deze lijst bevestigt een duidelijke voorkeur voor het privaatrecht.

Bij het samenstellen van een syllabus voor een basiscursus rechtsgeschiedenis staat de verantwoordelijke titularis voor een schier onmogelijke opdracht. Aan de Brusselse universiteit moet het opleidingsonderdeel 'Historische inleiding tot het recht' in één semester en slechts 65 contacturen een overzicht geven van de volledige rechtsontwikkeling door de eeuwen heen. Keuzes moeten dus gemaakt worden, onder meer tussen de takken van het recht en tussen interne dan wel externe rechtsgeschiedenis, maar ook rijst bijvoorbeeld de vraag of meer op recente periodes moet gefocust worden, dan wel alle era's gelijkmatig in beeld moeten komen. Gaat de lesgever voor een nadruk op de Europese traditie, benadrukt hij daarentegen lokale rechtsregels of wijst hij precies op het feit dat het westerse continentale recht slechts één van de vele rechtssystemen is? Dave De ruyscher heeft degelijke keuzes gemaakt, al zouden de mijne volledig anders geweest zijn... zo is het ontbreken van ook maar enige historische ontwikkeling van het strafrecht of van het fiscaal recht mijns inziens een tekort.

Het boek, of beter 'de cursus', omvat vijf delen en precies uit de ongelijke relatieve zwaarte van deze delen, blijkt mijns inziens het onevenwicht van wat een brede inleidende cursus, die de volledige rechtsgeschiedenis in beeld moet brengen, zou moeten zijn. Deel I behandelt de 'bronnen en instellingen van oud recht' (180 p.), terwijl delen II tot V de uitzettingen bevatten over respectievelijk personen- en familierecht (ca. 100 p.), zakenrecht (ca. 80 p.), erfrecht- en huwelijksvermogensrecht (ca. 50 p.) en verbintenissenrecht (ca. 70 p.). De al vermelde bibliografische wegwijzers na elke paragraaf helpen de student-gebruiker verder voor eventuele bijkomende literatuur (elke keuze voor de relevantste verwijzingen is natuurlijk bediscussieerbaar en exhaustiviteit is in deze absoluut niet realistisch). Het 'cursus-karakter' van het boek blijkt echter vooral uit het feit

dat ook, onder de hoofding 'Wat onthouden?', de essentie van het voorgaande stuk tekst wordt aangeduid. Op de bladzijden 531 tot 541 worden al deze essentialia nog eens samengebracht. De student die deze lijst beheerst, kan met een gerust gemoed naar het examen van professor De ruyscher... Doorheen het boek wisselen alinea's in groter en kleiner lettertype elkaar af, opnieuw een vingerwijzing voor de student voor wat het (examen)belang van die passages betreft. Wie snel een thema of een persoon wil opzoeken, kan handig gebruik maken van de registers (al zegt dit register dat 'alleen de belangrijkste personen werden opgenomen' en daar waren Wielant en De Damhouder bijvoorbeeld niet bij...). Heel didactisch ten slotte zijn de lijsten met woordverklaringen en adagia. Het betreft zowel algemene 'academische' woordenschat ('diachronisch' en 'deductief' bijvoorbeeld; minstens in Vlaanderen wijst de 'verminderde kwaliteit van de instroom' de laatste jaren op de nood aan dit soort woordenlijsten). Deze terminologie vormt ongetwijfeld een grote hulp voor de student, maar mag mijns inziens niet als een wetenschappelijke woordenlijst gehanteerd worden. Zo is de omschrijving van 'gewoonterecht' als 'geheel van ongeschreven gebruiken met een juridische kleur' nogal wollig, of is ook de definitie van 'voorkooprecht' als 'recht een goed te kopen vooral eer het publiek te koop wordt aangeboden' niet helemaal correct. Zo mis ik ook bij de definitie van 'formele bron van recht' ('producten van instellingen die recht vormen, namelijk wet, gewoonte, en rechtspraak') de doctrine, de algemene rechtsbeginselen en de verdragen (of alle recht overigens van instellingen uitgaat, is ook bediscussieerbaar). Ik ben het overigens niet eens met de uitleg (blz. 13) dat formele bronnen van recht de factoren zijn 'die de vorm en de inhoud van rechtsregels rechtstreeks bepalen'. Het zijn 'materiële bronnen' die de inhoud bepalen, de 'formele rechtsbronnen' betreffen enkel de vorm waarin de rechtsregel ontstaat.

In deze bespreking zal verder niet meer inhoudelijk ingegaan worden op de privaatrechtelijke delen (II tot V). Telkens worden eerst een aantal begrippen toegelicht (bv. 'rechtsbekwaamheid', 'handelingsbekwaamheid', 'rechtspersoon', 'huwelijk'...), waarna thematisch de materie wordt behandeld, met binnen elk thema een historisch overzicht vanaf het Romeinse recht tot vandaag. De auteur is in deze hoofdstukken meesterlijk in het samenvatten van de essenties. Dit is een goed leesbaar, duidelijk gestructureerd en voor niet-ingewijden begrijpelijk ge-

maakt, overzicht. De stukken zijn, vanuit een didactisch zeer verantwoorde strategie, geschreven vanuit een hedendaags standpunt. Dat leidt enerzijds soms wel eens tot verrassende omschrijvingen, zoals de definitie van de Romeinse *societas* als ‘een joint venture, namelijk een operatie met twee of meer die niet bestond voor de buitenwereld’ (blz. 246). Anderzijds maakt dit dat sommige historisch relevante leerstukken en tijdvakken quasi volledig onder de mat geveegd worden, gezien hun irrelevantie voor het hedendaagse recht (al staat de uitvoerige behandeling van de Romeinse slavernij, blz. 190-194, hiermee dan in contrast). Zo zwijgt het deel zakenrecht quasi integraal over het feodaal recht (wel even vermeld op blz. 17 en kort uitgelegd op p. 76), nochtans duizend jaar ‘beeldbepalend’ in Europa. Ook aan de gerechtelijke instellingen van het ancien régime of de rol van de steden en de volksvertegenwoordigende instellingen wordt bijvoorbeeld (quasi) geen aandacht besteed. De keuze van thema’s en de wijze van presenteren wordt volledig bepaald door de doelstellingen die de auteur uitdrukkelijk expliciteert (blz. 16): de rechtsgeschiedenis moet technisch-didactisch, historisch algemeen vormend en kritisch relativerend zijn. Wat dit laatste betreft, geeft De ruysscher soms zelf een aanzet. Zo lezen we op blz. 416: ‘Het staat in de sterren geschreven dat het intestaat erfrecht zich tot de affectieve relaties zal uitbreiden.’

Het eerste deel is chronologisch opgebouwd na een eerste hoofdstuk ‘begrippen en verantwoording’ (bv. ‘interne’ versus ‘externe’ rechtsgeschiedenis) en een tweede hoofdstuk over ‘recht in oorspong, en in religieuze en niet-geschreven vorm’ (over *chthonic law*, hindoe-, joods en islamitisch recht; alles zo kort beschreven dat dit misschien de correctheid wel wat geweld aan doet). Het derde hoofdstuk behandelt het Romeinse recht. Het staat eerst stil bij het belang van het Romeinse recht voor de westerse rechtsontwikkeling en schetst dan een indeling in perioden gebaseerd op de staatsvorm. Drie paragrafen behandelen de bronnen van respectievelijk het voorklassieke/klasseke, het naklassieke en het Justiniaanse recht. Hier ligt de klemtoon dus helemaal op de externe rechtsgeschiedenis, gekoppeld aan de instellingen.

Hoofdstuk IV (‘Germaans, Merovingisch en Karolingisch recht’) is het kortst behandelde historisch tijdvak (omwille van zijn beperkte invloed tot vandaag wellicht). Het *ius commune* van de late middeleeuwen wordt behandeld in hoofdstuk V, dat een vijftal bladzijden spendeert aan de rol van paus en

keizer op publiekrechtelijk vlak, en vervolgens de renaissance van het Romeinse recht en de geboorte van de canonistiek behandelt. Een laatste paragraaf staat stil bij wetgeving en lokaal recht in deze periode.

De beschrijving van de vroegmoderne tijd (hoofdstuk VI, ca. 1500-ca. 1750) is een mooie samenvatting van deze rechtshistorische periode, die de auteur – misschien wat overdreven – duidt als het tijdvak van de ‘teloorgang van het *ius commune*’ (blz. 105). De ruysscher vermeldt eerst kort het einde van de middeleeuwse *christianitas Europaea* en de toenemende rol van vorstelijke wetgeving en rechtspraak (telkens slechts een paar bladzijden, waarin de essentiële (wet)teksten worden opgesomd), om dan vooral uit te weiden over juridisch humanisme en *Vernunftrecht*. Hier komt duidelijk de vertrouwdeheid van de auteur met de vroegmoderne rechtsleer aan de oppervlakte. Enkele bladzijden over de *common law* sluiten dit hoofdstuk af.

In het zevende hoofdstuk legt de auteur linken vanaf de Verlichting en de revoluties tot vandaag. Veel aandacht gaat naar de codificaties en in de eerste plaats de totstandkoming en impact van de *Code civil*, maar er volgt ook toelichting bij de *Historische Schule*, de Germanistische rechtswetenschap en het Pandektisme, waarna opnieuw gekeken wordt naar *common law* en Amerikaans recht, beschreven als ‘van vreemde eend naar *towering eagle*’. De meest recente periode, na ca. 1970) beschrijft De ruysscher als ‘de olievlek van het publiekrecht en de verbrokkeling van de bronnen van recht’. Hij besteedt heel kort aandacht aan sociale, fiscale en economische reglementeringen en wijst vooral op de toenemende impact van internationaal en supranationaal recht.

Op vijfhonderd bladzijden een goed gestructureerd overzicht brengen van de historische ontwikkeling van het (privaat)recht in onze regionen, is ronduit een huzarenstuk. De Brusselse studenten krijgen met dit handboek een betrouwbare gids in handen, dat hen hopelijk zal aanzetten om interesse te houden in dit mooie vakgebied, zodat de rechtsgeschiedenis ook in de toekomst verder kan bloeien als nooit tevoren.

Georges Martyn, Gent

OVER DE AUTEURS

Prof. mr. S. Faber is emeritus hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij doet vooral onderzoek op het terrein van de geschiedenis van rechtspraak en strafrechtspleging. De laatste jaren houdt hij zich, samen met Gretha Donker, vooral bezig met de rechtsgeschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (Bijzondere Rechtspleging; ministerie van Justitie). E-mail: gdsfmore@gmail.com.

Dirk Heirbaut (Hamme, 1966) studeerde geschiedenis en rechten te Gent, waar hij nu hoogleraar rechtsgeschiedenis en Romeins recht is. Zijn publicaties behandelen het middeleeuws gewoonterecht, in het bijzonder het leenrecht, de codificatiegeschiedenis en de geschiedenis van het Belgische privaatrecht na Napoleon. E-mail: dirk.heirbaut@ugent.be.

Stefan Huygebaert (1988) studeerde Geschiedenis en Kunstwetenschappen te Gent en Specifieke Lerarenopleiding Geschiedenis, Kunst en Muziek te Leuven. Als kunstwetenschapper studeerde hij af met een masterscriptie over het neogotisme in de negentiende-eeuwse schilderkunst binnen de Brugse Academie. Sinds 2012 bereidt hij een doctoraat voor de iconologie van het recht in negentiende-eeuws België, in het kader van de Interuniversitaire Attractiepool *Justice & populations. The Belgian experience in international perspective 1795-2015*. E-mail: Stefan.Huygebaert@ugent.be.

Frank Judo studeerde geschiedenis, wijsbegeerte en beide rechten aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is advocaat aan de balie te Brussel en vrijwillig wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Constitutioneel Recht van de KU Leuven. Daarnaast doceert hij aan de opleiding Hogere Opleiding Militair Administrateur van de Koninklijke Militaire School. Hij publiceerde over verschillende onderwerpen van juridische (met name over federalisme, overheidsopdrachten, ruimtelijke ordening en stedenbouw) en historische (met name over het orangisme) aard. E-mail: f.judo@liedekerke.com.

Sylvie De Smet (1977) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Gent en Archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij was van eind 2000 tot eind 2011 werkzaam als contractueel attaché bij het Rijksarchief te Beveren. In november 2011 promoveerde zij aan de Universiteit Gent tot doctor in de Geschiedenis met een verhandeling over het Hoofdcollege van het Land van Waas. Sedert begin 2012 is zij werkzaam als attaché bij de FOD Financiën, Algemene Administratie van de Inning en de Invordering. E-mail: Sylvie.De.Smet@skynet.be.

René Vermeir (1965) is hoogleraar vroegmoderne geschiedenis aan de Universiteit Gent. Zijn wetenschappelijke specialisatie is de politieke en institutionele geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw. Hij koestert een bijzondere belangstelling voor de gedeelde geschiedenis van Spanje en de Lage Landen in deze periode. Hij publiceerde hierover enkele boeken en vele artikelen in tijdschriften en verzamelwerken. E-mail: Rene.Vermeir@UGent.be.

Aanleveren kopij

Kopij kan in digitale vorm (tekst en illustraties) worden toegezonden aan:

- dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris: p.brood@planet.nl
- prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland: louis.berkvens@maastricht-university.nl
- prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België: Georges.Martyn@UGent.be

Auteursinstructies

Algemeen

Om te voorkomen dat het persklaar maken van de kopij al te ingewikkeld en tijdrovend wordt, verzoeken we de auteurs zich te houden aan het volgende:

- Hou de tekst zo ‘plat’ mogelijk. Vermijd extra’s zoals kopteksten, verschillende lettertypes en -groottes of auteursnamen met uitsluitend hoofdletters. Enkel voetnootnummers staan in superscript.
- Gelieve citaten te voorzien van enkele aanhalingstekens en niet te cursiveren. De aanhalingstekens sluiten in de regel direct na het geciteerde.
- Plaats voetnootnummers: in de regel na een leesteken.

De werkelijkheid is altijd ingewikkelder. De redactie zorgt voor resterende uniformeringskwesties.

Samenvatting

Artikelen dienen vergezeld te zijn van een korte samenvatting (5 à 10 regels), met maximaal 8 trefwoorden, in het Engels.

Voetnoten

Vanaf jaargang 12 gebruikt de redactie een eenvoudiger systeem dan voorheen. Haakjes hoeven niet meer. De delen van de verwijzing worden gescheiden door een komma.

Er wordt qua citeerwijze geen onderscheid gemaakt tussen verwijzingen naar een volledige publicatie dan wel naar een bepaalde passage in een publicatie. Er wordt wel een onderscheid gemaakt tussen de eerste en de verdere verwijzingen naar een zelfde publicatie. De eerste keer is de verwijzing volledig, de tweede keer wordt ze verkort.

A boeken (monografieën)

- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar het werk als dusdanig): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004.
- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar een passage uit het werk): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004, 23-25.
- * boek uit een reeks P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 34, Nijmegen, 1995. Verkorte citeerwijze: Nève, *Notarisambt België*, 120-121.

B bijdragen in boeken (bundels)

J.H.A. Lokin, ‘De Code civil: een rechtsdogmatische evaluatie’, in: D. Heirbaut en G. Martyn (red.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, 2005, 63-75.

C tijdschriftartikelen

- * als de verschillende afleveringen van een bepaalde jaargang een doorlopende nummering hebben: A.H. Huussen, ‘De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 1976, 117-119.
- * als de paginering elke aflevering herbegint, dan is het noodzakelijk na de jaargang het nummer of de aflevering te vermelden in arabische cijfers, na de afkorting ‘afl.’. M. Berendse, ‘Geen standbeelden, maar archieven’, *Nationaal Archief Magazine*, 2010, afl. 2, 28.

D archief

De aanbevolen volgorde is: Stad, archiefinstelling, archieffonds, inventarisnummer. Bij de eerste vermelding staat alles voluit, met tussen haakjes de afkortingen die verder zullen gebruikt worden voor de aanduiding van de archiefinstelling en het archieffonds. Den Haag, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Buitenlandse zaken: Consulaat-Generaal te Antwerpen (CGA), 1842-1956, inv.nr. 510.

Tussen de verschillende verwijzingen staat een kommapunt.

Een uitgebreide auteursinstructie is te lezen op de website van OVR <http://www.rechtsgeschiedenis.org>.

INHOUD Pro Memorie 15 (2013), aflevering 2

Redactioneel		193
Artikelen		
René Vermeir en Sylvie de Smet	Kopstukken van de kasselrij. De hoogbaljuws van het Land van Waas in de zestiende en zeventiende eeuw	194
Frank Judo	De Brabantse Burke? Traditie en innovatie in de pamfletten van Henri Joseph van der Hoop	220
Sjoerd Faber	De verzachting van de Code Pénal in Nederland (1813) en België (1814-1815)	243
Dirk Heirbaut	Een hopeloze zaak. FrançoisLaurents ontwerp van burgerlijk wetboek voor België	261
Stefan Huygebaert	Een man uit één stuk? Iconografie van en polemieek rond het Gentse monument voor François Laurent (1900-1908)	284
Recensies		
Janwillem Oosterhuis, <i>Specific Performance in German, French and Dutch Law in the Nineteenth Century</i> (Michael Milo) 297; Oscar Gelderblom, <i>Cities of Commerce: the Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650</i> (Dave De ruyscher) 300; Dave De ruyscher, <i>Westers recht in ontwikkeling: privaat- en publiekrecht van Rome tot vandaag</i> (Georges Martyn) 301		
Over de auteurs		304

